Мәмметдурды Сарыханов

ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ

Түркменистан Ылымлар академиясы
Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият
институты

Мәмметдурды Сарыханов

ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ

АШГАБАТ - 1997

Түркменистан Ылымлар академиясының
Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының
Алымлар генеши тарапындан нешире хөдүрленди

Сын язанлар:

ТЫА-ның агзасы, филология ылымларың докторы, проф. **С. Атаныязов**, *филология ылымларының кандидаты* **Х. Дурдыев**

М. Сарыханов.
Довардарчылык лексикасы, — А.: Ылым, 1997 - 266с.

Форматы 84х108 1/32. Трафарет чап эдилиш усулы.
Учет нешир листи 16,6.

МАЗМУНЫ:

Гириш 7

Биринжи бап.
ДОВАРДАРЧЫЛЫГЫҢ ДӨРЕЙШИ ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ДӨРЕМЕГИНИҢ ЭСАСЫ ХӨКМҮНДЕ..................17

§ 1. Доварың элдекилешдирилен дөври ве меканы...17

§ 2. Түрки халкларда малдарчылыгың (довардарчылыгың) эмеле гелши хакында..................................19

§ 3. Довардарчылык лексикасының дөрейши хакында...24

I бап боюнча гысгача нетижелер..............................30

Икинжи бап.
ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЛЕКСИКА-ТЕМАТИК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ....32

I. Довардарчылыгың объекти билен багланышыклы тематик топарлар..32

I.I. Довар тохумларының атлары..................................32

I.II. Жынс ве яш аңладян сөзлер....................................36

I.III. Довары аламатландырмак билен баглы подсистема..53

I.IV. Довары хәсиетлендирйән сөзлер..........................59

I.V. Довары соймак, доварың милли-рухы дурмушдакы орны билен баглы подсистема.......................60

I.VI. Довар соймак процесини аңладян сөзлер ве атлар 71

I.VII. Овлак-гузы алмак билен баглы подсистема 74

I.VIII. Довардан өнүм алмак билен баглы уланылян сөзлер 77

I.IX. Доварың кеселлерини ве ягыларыны аңладян подсистема 81

I.X. Доварың иййән отларыны ве ш.м. аңладян сөзлер 83

I.XI. Довары хасаба алмак ве белгилемек билен багланышыклы подсистема 84

I.XII. Довара идег ве эечилик этмек билен баглы сөзлер ве атлар 94

II. Довардарчылыкда уланылян көмекчи маллар билен багланышыклы подсистема 101

II.I. Көмекчи маллара дегишли атлар 101

II.II. Чопан гошуна дегишли сөзлер 104

III. Довардарчылыкда уланылян специфик сөзлер ве бу угра дегишли фольклор 105

III.I. Хайкылыклар ве чопан хеңи 105

III.II. Довардарчылыга дегишли фольклор 106

II бап боюнча гысгача нетижелер 109

Үчүнҗи бап.
ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ГЕНЕТИК ГАТЛАКЛАРЫ 110

§ 1. Хинди-европа диллери билен умумы бирликлер ве алынма сөзлер 110

§ 2. Довардарчылык лексикасының алтай дилле-ринде шөхлелениши 115

§ 3. Түрки-монгол умумылыклары 119

§ 4. Түрки ве тунгус-манҗур диллеринде довардарчылык лексикасы боюнча умумылыклар 127

§ 5. Довардарчылык лексикасы түрки диллерде 129

§ 6. Огуз диллериндәки умумылыклар 134

§ 7. Орта Азия түрки ~~ве бейлеки~~ диллери билен умумылыклар 162

III бап боюнча гысгача нетиҗелер 190

Дөрдүнҗи бап.
ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СЕМАНТИК, ЛЕКСИКА-СИСТЕМАТИК ВЕ НОМИНАТИВ АЙРАТЫНЛЫКЛАРЫ 190

§ 1. Довардарчылык лексикасының семантик өсүши 190

§ 2. Довардарчылык лексикасында гипонимик гатнашыклар 210

§ 3. Довардарчылык лексикасының малдарчылык лексикасына гатнашыгы 213

§ 4. Довардарчылык лексикасының экеранчылык лексикасына гатнашыгы 215

§ 5. Түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының түркмен диалектлерине гатнашыгы (фонетик, морфологик ве номинатив вариантлар)....220

§ 6. Довардарчылык лексикасының түркмен эдеби дилини байлашдырмакдакы әхмиети 231

IV бап боюнча гысгача нетижелер....241

НЕТИЖЕ 242

ЭСАСАН ИНФОРМАТОРЛАРЫҢ САНАВЫ....250

ПЕЙДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТ....252

ГИРИШ

Сөзлүк дүзүминиң халкың тарыхы билен гөс-гөни багланышыгы бардыгы себәпли, дурмушда болуп гечен дүрли үйтгешмелер дилде өз шөхлеленмесини тапяр. Бу хили үйтгешмелер лексики системада семантик процеслериң болуп гечмегине гетирйәр. Относител ызыгидерли мешгулланылан хожалык ишини гөркезйән предмет-тематик системалар шу хили динамиканы хас долы ве ызыгидерли ачып гөркезмәге мүмкинчилик берйәр. Мунуң себәби хожалыгың кәбир угурлары мүңйыллыкларың довамында кәмиллешме процесине аз сезевар болярлар [59.4.]. Шол хили традицион угурларың бири-де довадарчылыкдыр. Экеранчылык билен бир хатарда халкымызың хожалык ишиниң бир кувватлы ганатыны эмеле гетирйән бу угур билен баглылыкда дилимизде довардарчылык лексикасы кемала гелипдир, йөне бу дилиң дүрли лексики системаларының ишленендигине гарамаздан, *эсасы кәрлериниң бири* чарвачылык болан ата-бабаларымызың [1.247] дилиндәки довардарчылык лексикасының хенизе-бу гүне ченли йөрите дерңевиң объекти болман гелмеги теманың актуаллыгыны билдирйән эсасы ягдайдыр.

Түркмен дил билиминде айры-айры лексик-тематик топарлар йөрите өвренилен хем болса, оларың көпүсинде дегишли лексики сериялар дилиң тарыхы өсүши нукдайназарындан гатлаклара бөлүнмеди. Дил билиминиң, этнографияның, археологияның ве бейлеки сеплешик ылымларың хәзире ченли бар болан маглуматлары шу меселәни гоймага ве оны белли бир дережеде чөзмәге мүмкинчилик берйәр.

З. Б.Мухаммедованың мундан кырк йыла голай озал чап этдирен макаласында түркмен дилиниң довардарчылык лексикасыны өвренмек меселеси өңе сүрлүпди [118].

Сөзлүк дүзүминиң реал хакыкат билен багланышыгы жәхтинден лексикологияның ве этнографияның гелен ылмы нетижелери бири-бири билен ылалашмалыдыр я-да бу угурда алнан нетижелери беян эдип, бирек-бирегиң өңүнде тәзе-тәзе өңдүмли ылмы меселелери гоймалыдыр. Малдарчылык лексикасыны йыгнап, оны лингвистик тайдан дерңев этмегиң мөхүмдигини этнограф Аннадурды Оразов хем ныгтапды. XIX асырың ахырында - XX асырың башында түркменлериң малдарчылыгына багышлан ишинде малдарчылык (довардарчылык) угруна дегишли энчеме лексики

бирликлер гиң орун алыпдыр. Ол ишинде шейле язяр: «Өй хайванларына дегишли халк терминлериниң йыгналмагы, системалашдырылмагы ве ылмы тайдан өвренилмеги гөчме халкларың хожалыгының, медениетиниң ве дилиниң тарыхы, оларың этник-медени гатнашыклары ве этник тарыхы өврениленде гымматлы чешме болуп билер. Бу бизиң гүнлеримизде хем малдарчылык хожалыгыны йөретмек практикасында мөхүм әхмиете эедир» [135. 194]. (Шу ерде ве ашакда гоша дырнак ичине алнан терҗимелер өзүмизиңки - М.С.).

Соңкы ягдай юрдумызда тәзе оба сыясаты ыглан эдиленде хем әшгәр белленди. Түркменистаның Президенти өзүниң тәзе оба сыясатыны ыглан эдйән махалы гоюндарчылыгы өсдүрмегиң проблемалары барада айратын гиң дуруп гечди. Ол шейле дийди: «Түркмен халкы гадым дөвүрлерден бәри гоюн-гузы, гечи-овлак бакып йөрен чарва халк хасапланяр. Өң хер бир чарва түркмен гойнуң чөрүни элине алып, шол гойнуң нәхили кеселиниң бардыгыны, онуң богаздыгыны я-да дәлдигини, хордугыны я-да семиздигини билмек уссатлыгына етишен экен» [1.247].

Халкымызың иймитинде, медени-җемгыетчилик дурмушында доварың тутян орнуның улудыгы, гоюн этини хас говы гөрүп иййәндиги гөз өңүнде тутулып, доварың баш саныны етерлик мукдара — 15 миллиона етирмек барада асыллы максат гоелды. Довардарчылык лексикасының дерңеви билен баглылыкда халкымызың мал идедиш дәплериниң хем энчемесиниң үсти ачылҗагы икучсуздыр.

Түркмен дили ызыгидерли ылмы эсасда өвренилип башлалы бәри гечен дөвүрде онуң довардарчылык лексикасы белли дереҗеде йыгналды. Бу иш түркмен диалект-геплешиклериниң лексикасыны йыгнамак максады билен 20—50-нҗи йыллар аралыгында гуралан лингвистик, лингвистик-этнографик экспедициялар тарапындан алнып барылды. Ирки экспедицияларың материаллары өз дөврүнде нешир эдилен китапларда орун алан болса, белли бир бөлеги бизиң гүнлеримизе етип гелмәндир [17.11]. 40—50-нҗи йылларда йыгналан материаллар «Түркмен дилиниң сөзлүги» дүзүленде пейдаланылды. Соңкы экспедицияларың материалларының бир бөлеги Түркменбашы адындакы Түркменистан милли голязмалар институтында (ТМГИ) сакланяр.

40-нҗы йылларың ахырларындан башлап, түркмен диалектлериниң [110.68], 60-нҗы йыллардан хем профессионал лексиканың ишленмеги [121.22] түркмен дилиниң сөз байлыгыны интенсив суратда йүзе чыкармага ве өвренмәге ёл ачды.

Түркмен дилиниң доварчылык лексикасы хенизе ченли бир велаятынын материалында ишленди [22], онуң үчин йыгналан материаллар хем, эсасан, Дашховуз велаяты билен чәкленйәр, П.Ашыров өзүниң гөврүмли ылмы дерңевинде Балкан велаятынын, 1971-нжи йыла ченли язылан диалектологик ишлериң ве кәбир бейлеки ишлериң материалларыны пейдаланыпдыр. 1990—1994-нжи йыллар аралыгында юрдумызын дүрли күнжеклеринден чопанларын, яшулуларын, эйранлы, гарагалпагыстанлы түркменлериң дилинден, шейле-де дүрли мазмунлы, **мөчберли ве жанрлы** эдебиятдан доварчылык лексикасы йыгналып алынды. 70-нжи йылларда язылан диалектологик ишлериң, лексикографик чешмелериң материаллары йыгналды [10; 12; 16; 18; 23; 25а; 36; 42; 51; 55; 58; 66; 67; 68; 72; 73; 91; 96а; 97; 99; 101; 102; 110; 112; 117-120; 128; 131; 173а; 196; 220; 221; 226-227; 231; 235а].

Доварчылык лексикасы хәзире ченли малдарчылык лексикасынын дүзүминде белли дережеде өвренилди. Доварчылык ве дүедарчылык лексикасыны өз ичине алян ылмы макалаларын бири З.Б.Мухаммедованын рус дилинде язан «Түркмен лексикасынын малдарчылык терминлерини өвренмек үчин материаллар» атлы ишидир. Бу гөврүмли макала икә бөлүнип, 1961-нжи йылда ТЫА-нын хабарларынын 2 ве 3-нжи санларында чап эдилди [118]. Макаланын гиришинде автор түркмен дилиниң лексикасында өй хайванларынын яшы, тохумы ве дашкы аламатлары билен баглы терминлериң хем-де сөзлериң көп душ гелип, олардан дүедарчылык билен гоюндарчылыкда бу дифференциянын хас жикме-жик гечирилйәндигини язяр. Алым ири шахлы малын түркменлериң арасында идедилишиниң бирсыдыргын дәлдигини догры беллейәр. Атчылык (гылялчылык) лексикасыны болса булардан айратынлыкда дерңемегиң герекдигини ныгтаяр. Ери геленде айтсак, хәзире ченли дүедарчылык лексикасы йөрите өвренилди [217]. Атчылык ве бейлеки угурларын лексикасы хем өзбашдаклыкда өвренилип башланды. З.Б.Мухаммедованын макаласында сөзлерин дерңеви айратын сөзлүк макалалары гөрнүшинде алнып барыляр. Термин гөркезилип, онуң ыз янындан сөзүң душ гелйән ери, соңра анладян манысы дүшүндирилйәр. Шундан соң оларын кәбирине этимологик тесвир берилйәр. Шу макалада довар билен баглы 100-е голай сөз дерңелйәр. Оларын бейлеки түрки диллердәки формал ве семантик параллеллери гетирилйәр, сөзүң семантик өсүши барада пикир йөредилйәр.

Он йылдан соң, 1971-нжи йылда П.Ашыровың ёкарда агзалан кандидатлык диссертациясы горалды. Иш гиришден, дөрт бапдан, соңламадан, гошмачадан (малдарчылык терминлериниң түркменче-русча гысга сөзлүги) дуряр, мөчбери - 422 сахыпа. Алымың гөврүмли ве әхмиетли ишиниң нешир эдилмәндиги ве шол себәпли окыжылар көпчүлигине етмәндиги хем-де оңа хәли-шинди йүзленилип дурулжакдыгы себәпли, ишиң *гурлушы ве мазмуны барада* бираз гиңишлейин дуруп гечмеги макул билдик. Ишиң гиришинде малдарчылык лексикасының өвренилиши, ишиң важыплыгы, максады ве везипелери кесгитленйәр. Ол максат «Дашховуз областының территориясындакы түркмен геплешиклеринде малдарчылык билен баглы сөзлери, терминлери, аңлатмалары *лексика-семантик тайдан анализ* эдип, шолары мүмкин болан ерде түркмен дилиниң бейлеки диалектлериниң ве геплешиклериниң, шонуң ялы-да түрки диллериң кәбир дил фактлары билен деңешдирмекден хемде түркмен дилиниң профессионал лексикасының белли бир дережеде байдыгыны, онуң ички ресурсларың ве алынма сөзлериң хасабына өсйәндигини гөркезмекден...» ыбарат [22.5]. Дерңевиң меркези бөлүми онуң биринжи бабы болуп, ол «Малларың эсасы гөрнүшлериниң атлары билен багланышыклы сөзлер» дийлип атландырыляр. Бапда довардарчылыга, гара маллара, гылялчылыга, дүедарчылыга, доңуздарчылыга дегишли сөзлер дерңев эдилйәр. Шу бапда дүрли чешмелере салгыланмак билен малдарчылыгың дөрейши ве өсүши барада гымматлы маглуматлар берилйәр. Гоюн ве гечи билен баглы сөзлер биринжи бабың кырк сахыпа голайында анализленйәр. Икинжи бапда малдарчылык өнүмлериниң гөрнүшлери өвренилип, эт, сүйт, йүң, дери ялы малдарчылык өнүмлеринден алынян иймитлер, доқалян хем-де тикилйән затлар барада, өнүмлери тайярламакда уланылян гураллар хакында лексикологик маглумат ерлешдирилйәр. Диссертацияның үчүнжи бабында П.Ашыров чопанчылык кәри, өри мейданлары, атың ве дүйәниң эсбаплары хем-де безег шайлары, мал иймити, кеселлери билен баглы сөзлери дерңев астына аляр. Иң соңкы бап профессионал лексиканың өсүшине багышланып, онда *архаизмлер*, табувлар, эвфемизмлер гаралып, профессионал лексика билен эдеби дилиң арабагланышыгы барада дурлуп гечилйәр. Ахырда иш боюнча жемлейжи нетижелер чыкарыляр. Дерңелйән региондың материаллары бейлеки диалектлериң маглуматлары билен деңешдирилйәр. Информантларың санавында ёмут диалектиниң *гүнбатар геплешиклериниң* (атабай) үч саны векилиниң ады гөркезилйәр. Дашховуз

велаяты юрдумызың бейлеки велаятларындан тапавутлылыкда, Газагыстан, Өзбегистан ялы түрки дилли дөвлетлер билен гоңшучылыкда ерлешйәр. Үстесине-де, бу велаятда түркмен этник топарларының өрән көпүси бар. Шонуң үчинем П.Ашыровың маглуматларыны ишимизиң өңүнде дурян максатларыны амал этмекде гымматлы чешме хасаплаярыс. П.Ашыровың оба хожалык иши, онуң пудаклары ве проблемалары билен якындан таныш болмагы ише бирнәче халатларда герегинден артык зоотехники ве шол дөвүр билен баглы ыкдысады маглуматларың гири-зилмегине гетирипдир [22.73-76, 130-134, 148-149, 155-159, 182-183...].

П.Ашыровың иши 60—70-нжи йылларда профессионал лексиканы өвренмегиң хас йөргүнли усулында — бир велаятың чәгинде хем-де малдарчылык лексикасыны тутушлайын алмак билен ерине етирилипдир. Шунуң ялы ишлер бейлеки түрки диллериң материалында хем алнып барыляр [37, 45а, 64, 85, 147, 218].

Түрки диллердәки өй ве ябаны хайванларың атларына багышланан ишинде А.М.Щербак доварлары аңладян лексиканы хем дерңейәр. Гөврүми боюнча чакланрак китабы эмеле гетирип билжек бу макалада [237] хайванларың атлары, оларың манылары, этимологиясы барада гызыклы маглуматлар берилйәр. А.М.Щербагың шу макаласындан бир йыл озал О.Н.Трубачёвың «Славян диллеринде өй хайванларының атларының гелип чыкышы» диен китапчасы чапдан чыкяр. Автор өй хайванларының атларыны өвренмеклик оларың элдекилешдирилиш тарыхындан үзңе дәлдир диен нетижә гелйәр [204.3]. Ишиң бөлүмлериниң бири-де «Хайванларың элдекилешдирилмеги ве оларың ролунын эволюциясы хакында дилиң берйән маглуматлары» дийлип атландырыляр.

Түрки диллериң малдарчылык лексикасының кәбир тематик топарларыны деңешдирип өвренмек боюнча Д.Х.Базарованың ве К.А.Шарипованың «Орта Азия ве Газагыстан түрки диллериниң лексикасының өсүши» атлы иши 1990-нжы йылда чап эдилди [25]. Иш бәш бапдан ыбарат болуп, гыляллaрың, тойнаклы ябаны хайванларың, овнук шахлы малларың, ири шахлы малларың ве доңзуң атлары айры-айры бапларда дерңелйәр. Дерңевиң өңүнде гойлан максат, эсасан, бу угурлардакы сөзлери генетик классификация этмеклиге сырыгяр. Башга-да монографияда малдарчылык лексикасының кәбир семантик айратынлыклары өвренилйәр. Ишиң әхли бапларында, хусусан-да, овнук шахлы маллара багышланан бапда түркмен дилиниң материаллары уланыляр. Өвренилйән атлар гойнуң ве гечиниң атландыры-

лышы, оларың яш ве җынс айратынлыклары билен чәкленйәр. Авторлар бирнәче түрки дилиң деңешдирме материалыны гетирйәрлер.

Иши ерине етирмекде шу хили ылмы барлагларда уланылян элъетерли чешмелерден пейдаланылды. Кәбир түрки диллерде малдарчылык лексикасыны өвренмек боюнча ерине етирилен ишлер барада библиографик маглуматлар бар хем болса, азербайҗан, газак, өзбек диллериниң довардарчылык лексикасы билен гөнүден-гөни я-да гытаклайын дерңевлерден пейдаланылды [5; 6; 7; 8; 34; 37; 39; 57; 63; 75; 76; 82; 84; 85; 87; 100; 113; 122; 126; 127; 132; 138; 146; 147; 155; 156; 168; 169; 171; 172; 177; 183; 193; 194; 197; 201; 203; 210; 218; 225; 235].

Шу дерңевиң максады түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының дүзүминиң өсүш ёлларыны челгилемекден, ондакы сөзлериң дөрейшини, өсүшини ве хәзирки семантик структурасыны ачып гөркезмекден ыбаратдыр. Ишде «довардарчылык лексикасы» термини билен гоюн-гечи, оларың яш-җынс айратынлыклары, булардан алынян өнүмлер ве ш.м. билен баглы сөзлер ве атлар аңладыляр. Довардарчылык лексикасына гоюн бакмакда уланылян гоюн итине ве улага дегишли сөзлер хем гиризилди. Дүедарчылык лексикасының йөрите ишленендигине гөрә [217], чопан улагына дегишли сөзлер өврениленде, бу подсистема йүзленилмейәр.

Дүрли топарлара дегишли түрки диллериң сепгидинде узак дөвүрлерден бәри яшаян түркменлериң дилиндәки довардарчылык лексикасының өсүш ёлуны барламак үчин диңе бир түркмен дилиниң бай материалы етерлик болмаяр. Шол себәпден түркологик хәсиетли ишлериң көпүсинде болшы ялы [178.4], бу ишде-де хәзирки ве гадымы түрки диллериң материалы уланыляр, йөне ол түрки диллерде агзалан лексика-тематик системаның өсүшини дерңемеги өз өнүнде гоймаяр.

Белленен максатдан шу ашакдакы везипелер гелип чыкяр:

1) түркмен дилиниң довардарчылык лексикасыны халкымызың ковчумлайын яшаян территорияларындан (эсасан, Түркменистан ве онуң билен арачәкдеш юртларың чәклеринден) йыгнамак ве **онуң эсасы ядросыны йүзе чыкармак;**

2) довардарчылык лексикасының дүзүмине гирйән сөзлери тематик топарлара бөлмек;

3) лексика-семантик топарларың өсүш дережесини йүзе чыкармак; довар гөрнүшлериниң (гоюн ве гечи) атлары би-

лен баглы подсистемаларың бири-бирине гатнашыгыны кесгитлемек;

4) довардарчылык лексикасына гирйән эсасы сөзлериң семантик өсүшини ызарламак;

5) шу лексика гирйән сөзлериң белли бир бөлегини этимологик тайдан анализ этмек;

6) довардарчылык лексикасының генетик ве шол эсасда белли дережеде хронологик гатлакларыны йүзе чыкармак; бу бабатда түрки диллердәки умумылыклары гиңден ачып гөркезмек;

7) довардарчылык лексикасының малдарчылык, экеранчылык лексикасына хем-де түркмен диалектлерине гатнашыгыны йүзе чыкармак;

8) довардарчылык лексикасындакы гипонимик манылы сөзлери йүзе чыкармак ве дерңемек;

9) довардарчылыгың, малдарчылыгың дөрейши ве өсүши билен баглы болан зерур эдебияты өвренмек ве оларың берйән маглуматларыны уланмак.

Ишде соңкы пунктда ятланан маглуматлара тарыхы-археологик хәсиетли материаллар дегишлидир. Булары уланмагың максады шертли этимологик чакламаларың, ылайта-да бир ишден бейлеки ише гечйән, субут этмеси кын болан «алынма сөзлер» бабатында гошмача делил болуп хызмат этмекдир. Шунуң билен бирликде, түркменлериң тарыхы-территориал яйрайшы, гоңшулары, сыясы ягдайлары барада азда-кәнде дүшүнже алмаздан, лингвистик дерңев гечирмегиң максада лайык дәлдиги дүшнүклидир.

Түркмен дилиниң довардарчылык лексикасы дерңелмекчи болнанда, ашакдакы ишчи чакламадан угур алынды. Ол дүзүленде, эсасан, түркмен хоҗалыгы барадакы тарыхы-этнографик маглуматлара даяныльды. Шолара лайыклыкда, түркмен хоҗалыгы комплекслейин хәсиете ээ болуп, илатың шол бир топары белли дережеде хем малдар, хем экеранчы экен. Шунуң билен бир хатарда түркмен хоҗалыгында гөчме, ярым гөчме ве отурымлы чарвачылыгың боландыгы белленйәр [135.308]. Өзи-де түркмен малдарчылыгының Азия халкларыныңкы (газаклар, гыргызлар ве бейлекилер) билен көп умумылыклара эедиги ныгталяр. Бирнәче асыр мундан озал түркмен хоҗалыгында эсасы орун дүе сүрүлерине дегишли болупдыр [135.168]. Түркменистаның территориясында элдеки дүе мундан 5 мүң, атлар 4 мүң йыл озал пейда боляр. Шол дөврлерде овнук шахлы малдан гоюн-гечи идедилип, гойна көпрәк үнс берлипдир [135.40]. Монгол чозушындан өң, гарашлылык заманында, монгол дөврүнден соң, гүнорта гөчүшликден өң ве соң, гүндогара

сүйшмеден өң ве соң, [207] Руссия бирикдириленден өң ве соң түркмен хожалыгында малларың сан тайдан үйтгәп дурандыгы беллидир. Шу ве бейлеки тарыхы фактлардан угур алнып, ашакдакы ягдайлар гөз өңүнде тутулды:

а) довардарчылык лексикасы өзболушлы идег талап эдйән довар малы билен баглы болуп, белли дережеде өзбашдак лексика угурдыр;

б) гылял, дүе, довар, соңабака гара мал шол бир халкың хожалыгында иедилен маллар боландыгы себәпли, олар билен багланышыклы тохум, яш-жынс ве ш.м. аңладян лексика-семантик хатарлар, эсасан, бири-бирине габат гелмелидир;

в) Орта Азия дүзлүклеринин энчеме асырлардан бәри малдар түркменлериң ве түрки халкларың меканы боландыгы мынасыбетли, түркмен дилинин малдарчылык (довардарчылык) лексикасы алынма сөзлере бай дәлдир;

г) огуз-түркмен тайпаларынын тарыхы ыкбалларынын бири-бири билен айрылмаз багланышыклыдыгы себәпли, дернелйән угурдакы лексикада өңи билен огуз диллериндәки умумылыклара эсасы орун дегишлидир;

д) түркменлериң малдарчылык тежрибеси бабатда газаклара хормат гойяндыгы билен баглылыкда, бу ики гоншы ве гарындаш халкың дилинде довардарчылык лексикасындакы умумылыклар улы орна эедир;

е) түркмен хожалыгының чее малдарчылык-экеранчылык системасына ээ боландыгы үчин, бу ики угра дегишли лексика бири-биринин хасабына байлашыпдыр;

ё) Азияның гөчме чарва малдарларының өй хайванларыны ирки дөвүрлерде элдекилешдирендиги үчин, бу ерлерде дүрли дил машгалаларына дегишли диллериң өзара тәсири нетижесинде оларда белли бир умумылык эмеле гелипдир ве ш.м.

Ишиң **максадыны ве везипелерини** амал этмек үчин, ол дөрт баба бөлүнди.

Биринжи бапда — «Довардарчылыгың дөрейши довардарчылык лексикасының дөремегинин эсасы хөкмүнде» — дүнйә масштабында, хусусан-да, Евразия регионында малдарчылыгың, довардарчылыгың дөрейши барадакы бар болан маглуматлар жемленип берилди. Дерңев методыны кесгитлемекде бу бабың әхмиети улудыр. Онда гетирилйән хер бир факт маглуматы довардарчылык лексикасыны дернемек максадына боюн эгдирилди ве шуңа баглы болмадык материаллар ише гиризилмеди.

Икинжи бапда — «Довардарчылык лексикасының лексика-тематик топарлары» — бу лексика дегишли эдилен

сөзлер айры-айры топарлара бөлүнип, систематик суратда анализленйәр. Илки билен довардарчылыгың объекти билен баглы сөзлер бирнәче параграфда дерңелип, соңра довардарчылыкда уланылян көмекчи маллар, хожалыгың бу угры үчин хәсиетли үмлүклер (хайкылыклар) барада дурлуп геченйәр. Чопан хеңи графики серишделериң үсти билен язылып гөркезилйәр. Оларың хер биринде довардарчылык лексикасының бирликлериниң аңладян манылары бар болан маглуматлары дегширип өвренмек аркалы аныклашдырыляр. Сөзлерин эмеле гелши топарлайын дерңемек методыны уланмак билен йүзе чыкарыляр.

Үчүнжи бапда — «Довардарчылык лексикасының генетик гатлаклашдырылышы» — өвренилйән угруң лексикасының формирленмегиниң чешмелери селжерилйәр. Биринжи бапдан гелип чыкян нетижелер эсасында довардарчылык лексикасының кемала гелип башлан вагты б.э. өңки мүңйыллыклар дийлип кесгитленйәр. Шол заманларда түркменлерин ата-бабаларының хайсы халклар билен дил гатнашыкларыны алып барандыгы барада тарыхы маглуматлар ёк. Дил гатнашыкларының ызлары лексиканың бейлеки систематик топарларында болшы ялы, бу угурда хем сакланып галмагы тебигыдыр. Бу бапда дерңелйән меселелер Евразия диллериниң, Азия диллериниң ве түрки диллериң өзара гатнашыклары проблемалары билен багланышяр.

Дөрдүнжи бапда — «Довардарчылык лексикасының семантик, лексика-систематик ве номинатив айратынлыклары» — бу лексиканың бирликлериниң семантик өсүши, ондакы гипонимик гатнашыклар, довардарчылык лексикасының малдарчылык, экеранчылык лексикасына, түркмен диалектлерине гатнашыгы, онуң түркмен дилиниң аңладыжылык мүмкинчиликлерини өсдүрмекдәки әхмиети ялы меселелере гаралып гечилйәр.

Ишиң ахырында дерңевден гелип чыкян нетижелер гетирилйәр.

Дерңевиң эсасы методы ызыгидерли систематик беян эдиш методы болуп, ол синхрон ве диахроник деңешдирме, дегширме, лингвогеографик методлар ве оларың усуллары билен утгашдырыляр. Ишде лексика-тематик классификация усулы пейдаланылып, ол бүтин дерңевиң довамында уланыляр.

Ишиң теоретики әхмиети онуң түркмен дилиниң иң гадымы ве относител үзнүксиз өсүп гелен довардарчылык лексикасы эсасында ерине етирилендиги билен баглыдыр. Ол дилиң семантик, фонетик, грамматик-сөз ясалыш тайдан өсүши барада ыгтыбарлы маглуматлары алмага мүмкин-

чилик дөредйәр. Түрки диллериң өзара гатнашыкларыны йүзе чыкармакда, оларың бири-бирине лексики якынлыгыны белли этмекде хем иш әхмиетлидир. Довардарчылык лексикасы түрки диллериң огуз, гыпҗак топарларының чәгинден чыкяр. Ол огуз диллериниң өзара умумылыклары билен бирликде, оларың кәбирлериниң гыпҗак диллери билен якынлыгы йүзе чыкаряр; шунуң билен бирликде түркмен дилиниң хусусы лексики айратынлыкларыны хас айдың йүзе чыкармага мүмкинчилик берйәр. Дерңев түркмен дилиниң диалектлериниң лексикасыны өз мүмкинчиликлериниң чәгинде деңешдирйәр, оларың огуз ве гыпҗак диллерине гатнашыгы барада кәбир нетиҗелере гелмәге ягдай дөредйәр. Түркмен дилиниң лексикасының узак мөхлетде кемала гелши, онда хайсы диллериң лексики горы билен багланышдырылян бирликлериң бардыгы барада дүшүнҗе берйәр. Дерңев түркмен дилиниң лексикологиясы, семасиологиясы, тарыхы фонетикасы ве сөз ясалышы өврениленде, шу бөлүмлер боюнча ылмы ве окув-методик дерңевлер языланда әхмиетли болуп билер. Ондакы нетиҗелер этнография, тарых үчин белли бир әхмиете эедир.

Дерңевиң практики әхмиети өңи билен түркмен дилиниң сөзлүклерини дүзмек ишинде йүзе чыкар. Онда илкинҗи гезек ылмы доланышыга гиризилен сөзлер дилимизиң ички ресурсларыны йүзе чыкармага, олары дүшүндиришли сөзлүклере гиризмәге, манысыны аныкламага мүмкинчилик берер. Түркмен дилиниң этимологик сөзлүги дүзүленде, ишде хөдүрленен этимологиялар пейдаланылып билнер. Галыберсе-де, довардарчылык лексикасының халкымызың бу угурдакы көп асырлык тежрибесини шөхлелендирйәндиги үчин, ондакы гетирилен маглуматлар мала идег ве эечилик этмек билен баглылыкда белли дережеде әхмиетли болуп билер. Довар соймак, оны белгилемек билен баглы тематик топарларың ве топарчаларың язылыш ве беян эдилиш усулы оларың практики әхмиети билен баглылыкда кесгитленди.

Ишде түрки диллер боюнча энчеме сөзлүклериң материаллары гиңден уланыляр, шолардан М.Кашгарының «Диваны лугат-ит-түрк» атлы ишинден бейлеки сөзлүклериң материаллы уланыланда, олара умумы салгыланма бермек билен чәкленилйәр, техники себәплере гөрә, дүрли элипбийден пейдаланян түрки диллериң материаллары кирил языына эсасланян түркмен элипбийиниң серишделери билен берилди.

БИРИНҖИ БАП.

ДОВАРДАРЧЫЛЫГЫҢ ДӨРЕЙШИ ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ДӨРЕМЕГИНИҢ ЭСАСЫ ХӨКМҮНДЕ

§ 1. ДОВАРЫҢ ЭЛДЕКИЛЕШДИРИЛЕН ДӨВРИ ВЕ МЕКАНЫ

Довардарчылык лексикасының кемала гелшини ве өсүшини ызарламак максады ахырсоңунда өй хайванының бу гөрнүшиниң элдекилешдирилен вагты, ери хакында нәхили-де болса бир нетиҗә гелмеги талап эдйәр. Лексикологик дерңевиң шу этапы дил билиминиң бейлеки ярусларының, этнографияның, тарыхың, этнолингвистиканың ве ш.м. бейлеки ылымларың маглуматларыны уланмак билен тапавутланяр. Шонуң үчинем филологик дерңеве ылмың бу угруна хәсиетли болмадык маглуматлары, фактлары гатышдырмазлык максады билен галташян угурларың гелен нетиҗелери догрусында айратын дуруп гечмеги макул билдик. Бу дийилдиги дерңев бөлүмлеринде лингвистикадан башга ылымларың көмегине йүзленилмез дийилдиги дәлдир. Лексиканың өсүш айратынлыкларың бириниң ондакы өсүшиң, динамиканың, семантик процеслериң итериҗи гүйҗүниң реал дурмушда болуп гечйән үйтгешмелердигинден өтри, олара даянмак гутулгысыздыр [26; 28].

Илкибашда гойнуң элдекилешдирилиши барадакы маглуматлардан башламак аматлыдыр.

Көпетдаг геришлеринден болан архарларың илкинҗи нобатда элдекилешдирилендиги барада пикир бар. Гоюнларың гүндогар тохумлары шолардан эмеле гелипдир. Меркези Азияда *аргалы* атлы ябаны гоюн яшаяр, ол бейлекилерден хас иридир [22.47]. Гоюнларың б.э. өң 6-8 мүң йыл озал, онданам хас ир элдекилешдирилендиги белли эдилди. Ол өй хайванларының ичинде илкинҗи болуп адамың хызматына дурзуляр. Гойнуң өй хайванына өврүлен үч саны оҗагы чак эдилйәр. Оларың биринҗиси — Гүнорта Сибирь, икинҗиси — Орта Азия, үчүнҗиси Кичи Азия. Бейлеки континентлерде гойнуң элдекилешдирилмегиниң ызла-

ры ёк. Гойна иң якын жынс гечидир. Гойнуң дөремегине ябаны гоюнларың үч гөрнүшиниң гатнашан болмагы мүмкин. Булар муфлон, архар ве аргалыдыр. Оларың хер бири элдеки гоюн билен җубүтлешдириленде, өрән говы көпелйәр. Азияның, Европаның хем-де бейлеки континентлериң гоюн тохумларының әхлисиниң хромосом дүзүми бирмеңзеш хасапланяр [2n=54]. Муфлоның хромосомы хем 54-дир. Архар билен аргалыныңкы болса 56-дыр [224. 6-7].

Академик М.Ф.Ивановың гоюндарчылыга багышланан улы гөврүмли ишинде хем гойнуң элдекилешдирилиши барада гымматлы ылмы фактлар җемленипдир. М.Ф.Иванов өй гойнуның гелип чыкышы барадакы меселәниң чөзүлишинде илкинҗи сорагы онуң ябаны гоюнларың бир я-да бирнәче гөрнүшинден эмеле гелендиги билен баглаяр, себәби ябаны гоюн билен элдеки гойнуң тапавуды гүйчли дережеде артыпдыр. Немец алымы Г.Натезиус ябаны ве өй хайванларының келлечанакларыны өвренип, оларың гелип чыкышыны кесгитлемәге сынанышык эдйәр. Эмма йыгналан материалларда индивидуал вариацияларың агдыклык этмеги нетиҗесинде сынанышык шовсуз тамамланяр. Хатда Ч.Дарвин ылмы фактларың аздыгы себәпли, элдеки гоюнларың гелип чыкышыны дүшүндирмекден әҗиз гелйәндигини боюн алыпдыр. Б.э. өң 8250 йыл озалкы гатлакларда айрага меңзеш гойнуң сүңклери тапыляр. Архарлар болса Каспи-Арал аралыгында душян ябаны гоюндыр. Муфлон Ортаер деңзи этрапларында яшаяр. Әневиң б.э. өң 6250 йыл озалкы гатлагында болса Швейцарияның свайлы гурлушыкларында тапылян «торф гоюнларына» меңзеш гоюнларың сүңки чыкыпдыр. Бу гурлушыклар алымларың пикириче, халкларың Түркүстандан Европа гөчүп геленлеринден соң дөрәпдир. Түркүстанлылар Европа б.э. өң 6000-7000 йыл озал гөчүп барыпдырлар. Шонда олар бу ере гоюнлары хем гетирипдирлер. Әневде тапылан гоюн сүңклериниң арасында гаракөли гойнуң сүңки билен меңзеш сүңклериң хем үстүнден барлыпдыр. К.Келлериң пикирине салгыланян М.Ф.Иванов б.э.-дан 745 йыл озал ассирия көшклеринде чекилен гуйрукман гоюнларың шекилиниң архара чалым эдйәндигини язяр. Шейлеликде, ябаны гойнуң элдекилешдирилен оҗакларының үчүси чак эдилйәр. Бу ерде М.Ф.Иванов О.Антониуса салгыланяр. Биринҗиси — гүнорта-гүнбатар Азия — узын гуйруклы гоюнларың элдекилешдирилен меканы, икинҗиси — гүнорта Европа — тыррык гуйруклы гоюнларың дөрән ери, Орта Азия — гуйрукман гоюнларың эмеле гелен ери. Ябаны гечи билен ябаны гоюн бири-бирине өрән якын; элдеки гечи билен элдеки гоюн болса бири-

биринден гаты тапавутланяр. Гоюн билен гечиниң чакышдырылмагындан несил эмеле гелмейәр [80.34-44]. Шу угурдан таныш болнан бейлеки ишлерде хем гойнуң элдекилешдирилмегиниң башга меканлары гөркезилмейәр [151; 223]. Шейлеликде, гоюн Гүнорта Сибирден Кичи Азия аралыгында Азияда 10 мүң йыла голай озал элдекилешдирилипдир.

Гүнорта Сибирь, ондан гүнортадакы территориялар түрки халклар барадакы илкинҗи маглуматларың берилйән ерлеридир.

§ 2. ТҮРКИ ХАЛКЛАРДА МАЛДАРЧЫЛЫГЫҢ (ДОВАРДАРЧЫЛЫГЫҢ) ЭМЕЛЕ ГЕЛШИ ХАКЫНДА

Мундан бир мүң бәш йүз озал өз диллери үчин кәмил элипбий дөредип билен түрки халкларың хас гадымы дөврүлердәки цивилизациясы хакында хенизе ченли етерлик маглумат болмаса-да, оларың өсүш ёлуның дүнйәниң хич бир халкындан пес болмандыгыны аркайын айтмак болар. Түрки ковумларың соңкы 2 мүңйыллыкдакы дурмушы хем оларың өз язан огузнамаларындан хем-де гоңшулары тарапындан галдырылан язгылардан мәлим боляр. Белли болшы ялы, хытай чешмелеринде гунлар ве гадымы түрклер бабатдакы тарыхы фактлардан буларың гөчме малдарчылык билен мешгулланандыгыны билйәрис [59.4; 60]. Л.Н.Гумилев өзүниң гөркезилен ишинде түркилери Ортаер ве Узак Гүндогар медениетини тапышдырмакда арачы болуп, аралыкда өз хусусы медениетини хем өсдүрип билен халк хөкмүнде суратландыряр. Олар өз дөреден медениетлерини хытайлыларың, хиндилериң, эйранлыларың хем-де византиялыларың медениетине гаршы гоюп билипдирлер. Бу өзболушлы сәхра медениетиниң өз дәплери, чуңңур көклери болупдыр. Йөне оларың медениети хакында отурымлы халкларың медениети барадакыдан хас аз билинйәр. Мунуң өзи гөчме халкларың бейлекилерден зехининиң пес болан-дыгыны аңлатмаяр, йөне гөчме малдарларың мадды медениетиниң галындылары — кече, дери, агач ве мехлер даша гаранда тиз заяланяр [59.5.].

Догруданам, түрки халклар диңе бир өсен өзболушлы медениете ээ болмак билен чәкленмән, гаты ир дөврүлерден бәри сыясы гатнашыклары-да ёкары дережеде алып барыпдырлар. Миладының 555-нжи йылында ады белли Ис-

теми каган гызыны эйран шасына дурмуша чыкаряр. Шондан он йыл геченден соң (565 й.) түркилер Азияның гүнбатарында кувватлы дөвлети болан эфталитлери дерби-дагын эдйәрлер. Л.Н.Гумилев шу асыры (VI а.) Орта Азияда ыкдысады хем-де медени галкыныш дөври дийип беллейәр. Согдулар түркилериң Хытайдан гетирйән харытларыны гүнбатара әкидип сатмакдан әгирт улы пейда гөрүпдирлер. Эйранлылар билен түркилер 571-нжи йылда эфталитлериң ерини өзара бөлүшйәрлер. Канагат махалында чар төверек билен аматлы сыясы ве ыкдысады гатнашыклары ёла гойярлар. Бу хем өз гезегинде малдарчылыгың өсмегине говы тәсир эдипдир [59.40-61]. Түркилериң мешгул болян кәрлери хөкмүнде малдарчылык хем-де авчылык гөркезилйәр. Эсасы иймитлери — эт, малларының эсасы гөрнүши — гоюн, атлары хем аз дәл [59.70]. Түркилер ыкдысады бабатда гарашсыз болупдырлар [59.135]. Согдуларың ыкдысады абаданчылыгы түркилериң дөвлетине баглы болансоң, олар тагтың горагчылары бол-яр [59.152]. VII асырың башында хытайча-түркиче сөзлүк дүзүлйәр [59.175]. Шол асырың 20-нжи йылларында хытайлыларың арасында түркилериң 10 мүң машгаласы яшаяр. Хытайлылар түркилериң эшигини гелшикли гөрүп, оны мода өврүп геййәрлер, гара өйлерде яшап башлапдырлар [59.176].

Түркилериң VII асырдакы гоңшуларының ыкдысады өсүш дережесини гөз өңүне гетирмек үчин, салгыланян китабымызың берйән маглуматларына ене-де йүзленелиң. Шу асырда түркилериңем, хытайлыларыңам йөнекей харыт өнүмчилиги болуп, араларында харыт алшыгы пес дережеде болупдыр. Хытайда пул ерине йүпек, дәне уланылйар. Шонуң үчинем Түрк каганатының идеологиясы гоңшы медениети рет этмекден ве гоңшуларындан артыкмачдыгыңы дуймакдан ыбарат болупдыр [59.338].

Арап сыяхатчылары түркилери улы гоюн сүрүлериниң эелери хөкмүнде суратландыряр. Мыхманына огузлар айратын өй дикип, гүйжүниң етдигинден гоюн гетирип берйәр экенлер; оларың хөдүр-кереми гоюн ве гоюн эти болупдыр. Ибн Хаукалың түркилериң малдарчылыгы хакында берйән маглуматы өрән гыйматлыдыр. Онуң язмагына гөрә, буларыңкы ялы гоюн хич бир юртда ёкдур. Түркилериң гоюнлары ит ялы бир йылда 6-7 гузы (белки, шол вагт *алтам*, **едем* дийлендир) берипдир. Олар гузуларың икисинден галаныны кесип, гарамтыл-гызыл дерисини уланыпдырлар. Сыяхатчы бу үйтгешиклигиң себәбини соранда, оңа гойнуң йылбойы өрүде гезйәндигини, ховаларының говудыгыны айдыпдырлар.

XI асырың башларында огузларың 4000 өйли бир топары эмир Махмытдан ер сорап, гоюнларының көпдүгини айдяр [109.150]. Шу асырда тамамлан ишинде Махмыт Кашгары огузларың 24 тайпасының 21-синиң малларына салян тагмаларыны гөркезйәр [1 т.]. Булар XIII асырда Решидеддиниң «Әхлумумы тарых» атлы ишинде-де гайталаняр.

Огуз-түркменлер барада XV асыр темирит тарыхчысы Мирхондың XII асыра дегишли берйән маглуматына гөрә, огузлар-түркменлер шол дөвүрде 40 мүң өйли болуп, Хатлан, Җефанян, Балх төверереклеринде отурыпдырлар ве йылда 24 мүң гоюн салгыт берип, солтан саясында дынч яшапдырлар. Бу ерде хер огуз тайпасындан бир мүң гоюн алныпдыр [4.30].

Монголларың голастына дүшен түркменлериң (мусулманларың) көп кынчылыклары башдан гечирмели боландыгы оларың илки-илкилер өз дәбине гөрә мал союп билмән, өзлериниң харам маслык хасап эден этлерини иен халатларындан белли боляр [27.539]. Соңабака монголларың түркилешмеги, юваш-ювашдан мусулманлашмагы билен ягдай кем-кемден өңки катдына гелип башлаяр.

Абылгазы ханың «Шеҗерейи түрк» атлы ишинде берйән маглуматына гөрә, XVI асырың башларында түркменлер Узбойда, Маңгышлакда, Балканда отурыпдырлар. «Суфиян ханың тарыхы» атлы бөлүмде ол түркмен хоҗалыгыны шейле суратландыряр:

«Ол вагтлар Ургенчден Балкана гитмек обадан оба гечмек ялыды, себәби Амыдеря Ургенч галасындан Балкан дагының гүндогар тарапына ченли акярды; шу дагың этеги билен онуң гүнорта тарапындан айланып, Огурҗа тарап акярды, ондан хем Мазандеран деңзине гуюлярды. Амыдеряның ики кенарында тә Огурҗа ченли экин мейданлары, үзүмчиликлер ве баглар яйлып ятарды. Язына илат белендрәк ере чыкярды; синек, гөгейин чыканда, маллы адамлар кенардан бирки гүнлүк ёлда ерлешйән гуюларың янына чекилйәрдилер, гөгейин совландан соң болса, олар ене деряның боюна гайдып гелйәрдилер. Ере хызмат эдилиш ягдайы, илатың гүрлүги беян эдерден ёкардады. Дер-яның ики кенарында, Пишкахдан Гаррыгечиде ченли адаклы хызырлар яшаярды. Гаррыгечитден Балкан дагының гүнбатарына ченли Алы несли (алили—М.С.) яшаярды. Шу ерден деряның деңзе гуйян ерине ченли дуеҗилер отурярды» [4.183].

Абылгазының «Суфиян ханың тарыхы» диен бөлүминде кәбир дүшнүксиз ерлер бар. Суфиян хан XVI асырың башында түркменлерин янына векилини иберип: «Алла(т) зе-

кат бермеги парз эдипдир. Сизем хер йыл зекадыңызы ибермели; шейтсеңиз, мен сизиң үстүңизе салгыт йыгнайҗы гөндермерин, себәби олар барса, хер хили бидүзгүнчилик болар» дийййәр. Абылгазы «Шол вагт Балканда түркмениң әрсары тайпасы яшаярды» дийййәр. Түркменлер бу талапа боюн болсалар-да, нәбелли себәбе гөрә, Суфиян хан салгыт йыгнайҗы иберип башлаяр: бир улы оба бир адам, ики-үч саны овнук оба бир адам гелип зекат йыгнаяр. Эмма бир гезек азып, оларың хер бири хер оба екән-екән айланып уграяр, муңа чыдамадык халк азгынлары җезаландыряр. Бу хабар Суфиян хана етенде, ол өз дөрт инисини хем янына алып, атлылары билен Балкана тарап уграяр. Дуйдансыз чозуш зерарлы, парахат отуран халк аяга галып етишмейәр. Түркмен аксакгаллары төвелла гелйәрлер. Түркменлере гоюн салгыды салыняр: Хорасан салырлары он алты мүң, әрсарылар он алты мүң гоюн, теке, сарык ве ёмут үчүси билеликде секиз мүң гоюн бермели эдилйәр. Абылгазы буларың үстесине бейлеки түркмен этник топарларының берйән салгыдыны хем гош-яр, шондан бирнәче йыл геченден соң җан башына хем-де мал санына гөрә, галан түркменлере хем гоюн салгыды бермели эдилйәр: ички салырлар он алты мүң, хесенилилер он алты мүң гоюн берйәрлер (шол санда оларың он мүңүсини игдирлер ве човдурлар, дөрт мүңүсини арабачылар берйәр); гөкленлер он ики мүң гоюн берйәрлер. Амыдеря боюндакы үч ил — хызыр или, адак или ве алили — (деңешдир: ёкарда адаклы хызыр, Алы несли, дүеҗи) экеранчылыкдан хасылың ондан бирини салгыт төләпдир. Дүеҗилер билен алилилер хем салгыды мал билен төлейәрлер, адак или нөкер берйәр [4.185]. Шейлеликде, түркменлер бирнәче йылың довамында хер йыл йүз мүңе голай гоюн салгыт төләпдир. Түркменлериң салгыдының зекат гөрнүшинде төленендиги назара алнанда, XVI асырың башында түркменлериң умумы довар саныны, этник топарларының довар саныны белли дереҗеде анықламак боляр. Белли болшы ялы, зекат берленде, овлак-гузы энеси билен билеликде хасап эдилйәр. Диймек, түркменлериң зекат дийип берен ортача йүз мүң гойнуны 100-е көпелтсең[1], ол 10 миллиондан говрак довары эмеле гетирйәр. Овлак-гузусы билен хасаплананда бу сан хас-да ёкарланяр. Шу хасапдан әрсарыларың хорасан салырларының, ички салырларың хасан

---

[1] Салгыт хер этник топардан алныпдыр, шунда оларың малының хем умумы хасаба гиризилендигинден угур алынса, җеми 400-ден гечен гойнуң хер йүзүсинден бириси зекат берилйәр.

илилериң херсиниң 1 млн. 600 мүң, гөклеңлериң ве адак илилериң херсиниң 1 млн. 200 мүң, теке, сарык ве ёмут үчүсиниң умумылыкда 800 мүң гойнунын боландыгыны билмек боляр. Түркменлериң зекат хөкмүнде төлейән малына *берат*, ханың нахарханасы үчин бермели эдилен гойна *газан гоюнлары* дийлипдир.

Өзбегистанда мала салынян *закот* (зекат), өри мейданына салынян *хас-пулы*, өрүлере гөзегчилик эдижи *элбеги* соңкы дөвүрлере ченли довам эдипдир [219.188]. Салгыт гоюн билен дийилсе-де, Динмухаммет солтан барада айдярка, Абылгазы онуң *Дурунда отурян түркменлерден* салгыт алып гелйәнден бир *овлак* дилəндигини язяр [4.102].

Өзбашдак дөвлети, гошуны, агзыбирлиги болмансоң, түркменлериң малынын шунуң ялы салгыт я-да талаң гөрнүшинде соңкы асырларда хем алнандыгыны айтмак болар. XVIII асырда Недиргулы ханың Гүнорта Түркменистана йөришлери вагтында хем түркменлериң малы көп таланяр. XIX асырың орталарына түркмен хожалыгы шонуң ялы тозгунчылыкларың бирини башдан гечирйәр. 1846-нжы йылда Хыва ханы Марыдан 2 мүң дүе, 10 мүң гоюн, 500 ат басып алып гидйәр. 1852-нжи йылда ене-де шу ерлерден 1 мүң дүе хем-де 80 мүң гоюн сүрүлйәр.

1836-нжы йылда Эйран шасы Мухаммедиң Гүнбатар Түркменистана йөриш эдип, басып алан малынын саны хасам көп: 4 мүң гәвмиш, 10 мүң байтал, 20 мүң дүе, 60 мүң ири шахлы мал, 500 мүң гоюн [11.203].

Чозушлардыр салгытдан дашгары түркменлер эпизоотиядан хем көп зыян чекйәрлер. 1910-нжы йылдакы совук гышда түркменлер малдан чыкярлар [135.73]. XX асырдакы социал сарсгынлар хем гурплы малдарларың сынп хөкмүнде ёк эдилмеги, оларың эллеринден малының алынмагы түркмен малдарчылыгы үчин улы ургы боляр [1.247]. Түркменлериң «Байрынмагын байлыгына, бижин бардыр өңүнде», «Зат байлыгы — бир ёвлук, мал байлыгы — бир гайлык, ер байлыгы — өмүрлик» ялы накыллары ата-бабаларымызың асырларбойы тежрибесиниң өнүмидир 1964-нжи йылың октябрь айында йүз-мүңлерче довары хеләклән совуга ерли (Мары) түркменлер *гоюн гырлышыгы* диййәрлер. XX асырда Гүндогар Түркменистанда гоюндарчылыгың өсүши хакындакы уникал макала Абдылхеким Гулмухаммедова дегишлидир. Орта Азия ве Газагыстан халкларының малдарчылык эдим-гылымлары, ырымлары барада салгыланылян ишде гызыклы маглуматлар берилйәр [219].

§ 3. ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ДӨРЕЙШИ ХАКЫНДА

Бу меселе өрән чылшырымлы проблемалар билен багланышыклыдыр. Биринҗиден, хоҗалыгың бу угры көп халкларда өрән гадымы дөврлерден гайдып, илкинҗи этаплар хакында маглумат аздыр. Икинҗиден, бу алтай проблемасына хем барып дирейәр; эдил шунуң билен баглылыкда хем ностратик теориясы хем өз сорагларыны өңе чыкар-яр. Үчүнҗиден, бу меселәниң түркмен халкының гелип чыкышы барадакы проблема билен габатлашян ерлери бар. Мундан башга-да, онуң бирнәче лингвистик, тарыхы багланышыклары йүзе чыкяр.

Т.В.Гамкрелидзәниң «Хиндиевропалыларың «Азиядакы гадымы меканы» проблемасы барада» атлы макаласында гадымы хинди-европа диалектлеринде геплейәнлериң гүндогара хем миграция эдендиклеринин шаятнамасы болуп, Меркези Азия халкларының (түрки, монгол, енисей, шейле хем фин-угор) диллериндәки алынма хинди-европа сөзлери хемде соңкуларың дилинден айры-айры хинди-европа диалектлерине гечен сөзлер хызмат эдйәр дийип язяр [50.4]. Догрудан хем гадым вагтларда эдилен контактлар нетиҗесинде агзалан диллере бирек-бирекден сөзлер гечен болса, онда олары йөрите өвренип, мунуң вагтыны иң болманда относител дережеде кесгитлемегиң лингвистика үчинем, бейлеки көпсанлы ылымлар үчинем бахасына етип болмаҗак әхмиети боларды.

Шунуң ялы сынанышыкларың бири чуваш дилинин лексикасыны генетик ве хронотопологик гатлаклашдырма проблемасыны хем-де булгар-чуваш дил-этник довамлылыгыны дерңән Н.И.Егоров тарапындан амала ашырылыпдыр. Ол чуваш дили боюнча энчеме йылларың довамында алып баран гөзлеглерини ылмы доклад билен горалҗак диссертация гөрнүшинде җемлейәр. Шу ылмы докладда Н.И.Егоров «Прототүрк этник-дил битевилиги, бизиң пикиримизче, оларың хоҗалык-ыкдысады дурмушында б.э. өңки II-I мүңйыллыкларың сепгидинде болуп гечен революцион үйтгешмелер нетиҗесинде бозуляр» дийип язяр [71.29]. Авторың «бизиң пикиримизче» дийип ыглан эдйән тезиси шейле довам эдйәр. Прототүрклер шу дөвре ченли авчылык ве йыгнайҗылык билен мешгулланыпдырлар. Шол вагт олар Байкалың аңырсында, Гүндогар Монголияда яшаяр экен. Үч мүң йыла голай мундан озал Меркези Монголия гөчме хинди-арий тайпаларының толкуны барып етйәр, оларың гүндо-

гар эйран топарындан болан болмагы чак эдилйәр. Прототүрклер олардан малдарчылык эндиклерини өвренйәр. Муңа этимологиясы гүндогар эйран диллеринден дүшүндирилйән түрки диллердәки хайван атлары (ат, инек, өкүз, тай, тана, гечи, дүе ве ш.м.) шаятлык эдйәр [71.29-30].

Н.И.Егоровың бу чакламасына эсас болан ягдай онуң гунларың түрки диллериң булгар топарына дегишлидиги барадакы дәп болуп гелйән гарайыш хакындакы пикиридир. Автор соңкы барлагларың гун сөзлери хасап эдилйән бирликлериң эйран диллеринден болуп чыкандыгыны (!) яңкы пикиринден бираз өңде айдып гечйәр, йөне ол гунларың хеммеси түрки болмаса-да, ичинде түркилериң хем болан болмагының мүмкиндигини арадан айырмаяр [71.28]. Шейле болса, онда гунлар авчылык, йыгнайҗылык билен мешгулланян түркилере малдарчылыгы танышдыранлар боляр. Авторың ёкардакы чакламасы болса шундан башга зат билен тассыкланмаяр. Йөне, догруданам, **гунлар гүндогар эйран диллериниң векиллери** болса, онда оларың Гүндогар Монголиядан соңкы ыкбалы шейле суратландырыляр. Гүндогар эйран диллеринде геплейән чарвалар билен түркилериң гүнбатар четде отурянлары якын гоңшучылыкда болуп, олар җебис гатнашыклара гирйәрлер, түркилер оларың хоҗалык йөредишини ве медениетини өвренйәрлер. Тиз вагтдан хем түркилер гелмишеклерден сан тайдан агдыклык эдип, олары ассимиллешдирип башлаярлар. Диймек, гүндогар эйран диллеринде геплейән тайпалар а) түркилерден сан тайдан аз боярлар, б) оларың дили түркилериң дилинден еңилйәр. Бу дийилдиги, лингвистик дүшүнҗә гөрә, гүндогар эйранлыларың дилинден нам-нышан галмандыр дийилдиги дәлдир. Оларың дил субстратының түрки диллерде сакланмагы кануналайыкдыр. Шонуң үчинем, Дон дерясының, худайың ады болан Вар хем-де Куар сөзлериниң эйран диллеринден этимологиялашдырылмагы гунларың дилиниң түрки дәлдигини аңлатмаяр. Н.И.Егоровың өз язышы ялы, эйран диллилериң медениети түркилериңкиден өсен болупдыр. Бейле болса, дилиң грамматик гурлушы асгынласа-да, лексик системада, онда-да ономастикада еңлен дилиң элементлериниң сакланмагы тебигыдыр. Чуваш дилини өвренйән алымың йөредйән пикирине угурдаш гарайшы Д.Е.Еремеев хем өңе сүрйәр. Ол түрки диллериң гадымы Орхон-Енисей гатлагыны, Махмыт Кашгарының сөзлүгини гөз өңүнде тутуп, олардакы малдарчылык лексикасының хинди-европа (эйран) диллеринден алнандыгыны айдяр [74.129]. Овнук шахлы малларың Кичи Азияда ве Эйранда элдекилешдирилендигини йүзугра ятлап, макаланың авторы

өз лингвистик чакламасыны эсасландырҗак боляр. Ол «Авестада» гөчме чарваларын бир бөлегине «йуврүк атлы турлар» дийилйәндигини, парс чешмелериниң олара саклар, греклериң болса скифлер диендигини язяр. Соңра Д.Е.Еремеев археологик ве палеоантропологик маглуматлара эсасланып, түрки халкларың кемала гелен ерлеринде гадым вагтлардан бәри хинди-европа халкларының векиллериниң яшандыгыны, хиндиевропалыларың бу ере миладыдан өңки III-II мүңйыллыгың сепгидинде гелендигини язяр (деңешдир: Н.И.Егоровда II-I мүңйыллыгың сепгиди). Хиндиевропалыларың икинҗи тапгыры түркилериң меканына миладыдан өңки I мүңйыллыгың башында баран болуп чыкяр, икинҗи толкуның саклардыгыны автор чаклаяр. Йөне Д.Е.Еремеев миладыдан өңки II ве I мүңйыллыкдакы гелен хиндиевропалылары гунлар билен багланышдырмаяр, себәби макалада б.э. өңки III асырда гадымы түркилериң меканының гунларың яйран ерлери билен утгашып гидендигини, миладының VI асырында болса ол ерлер эййәм түркилериң ери хөкмүнде таналандыгыны ятлаяр. Д.Е.Еремеев хем гелмишеклериң аз санлылыгы себәпли, ассимиляция сезевар боландыгыны, йөне түркилере өз этник адыны гечирендигини чак эдйәр. Шу ерде авторың эдйән беллиги ынамлыдыр. Онуң пикириче, турлар өз этник адыны сакласалар-да, түркилериң дилини эйран диллеринден болан сөзлер билен байлашдыряр. Турлар түркилере, түркилер монголлара, монголлар хем тунгус-манжурлара малдарчылык хоҗалыгыны өвредйәрлер. Шоңа гөрә-де, Д.Е.Еремеев хем, Н.И.Егоров ялы, алтай теориясыны голдамаяр, алтай диллерине дегишли эдилйән диллердәки умумылыгы дил контактлары билен дүшүндирйәр [74.134]. Чакламасыны тассыкламак үчин автор макаласында генетиканың маглуматыны гетирйәр: HLA - AI антигени якутлар билен арилери бирлешдирйәр, якутларың өзлерини атландырышлары саха болса сак сөзи билен якынлашдырыляр [74.135].

Бу гарайышларың тарапдарларының болшы ялы, муңа гаршы чыкян пикирлер хем бар. Б.И.Татаринцев бирнәче алымларың ишлеринде түрки диллердәки энчеме сөзлериң түрки дәл диллере дегишли эдилйәндигини беллейәр [199.114]. Макалада автор түрки сөзлериң этимологиясы өврениленде, бу диллериң ички дүшүндирижи гүйҗи сайпалландан соң, бейлеки диллериң материалына йүз урмак болҗакдыгыны адалатлы ныгтаяр. А.Рона-Таш Т.В.Гамкрелидзе билен В.В.Ивановың «Хинди-европа дили ве хиндиевропалылар» диен улы ишинде түрки диллере гадымы дөвүрде хинди-европа диллеринден алнан хасап эдилен

сөзлери дернәп, шу хили нетиҗә гелмәге эсас ёкдугыны язяр ве шейлеликде Ю.Неметиң XIX асырың ахырларында алтай хем-де хинди-европа диллериниң арасында гадымы дөвүрде контактларың болмандыгы барадакы пикирини ятладяр [166.26].

«Тохар диллери» йыгындысында гүндогар эйран диллери болан сак ве согды диллеринден башга-да, Хытай Түркүстанындан тапылан тохар дилиниң ядыгәрликлериниң ачыландыгы языляр. Илкинҗи ядыгәрликлериң гадымылыгы миладының V асырындан гечмейәр. Тохар дилиниң гүндогар эйран диллери билен контакты болса-да, оларың топарына дәл-де, бу дил хинди-европа диллериниң европа топарына якын дил дийлип кесгитленди. Тохарларың асыл меканы В.В.Ивановың пикириче, Днепр билен Урал аралыгыдыр. *Олар* гүндогардан гүнбатара сүйшүпдирлер, шонуң үчин хиндиевропалы*ларың дили айры-айры топарлара* бөлүнмәнкә, булар гыргыз, ондан аңырда алтай сәхраларында яшапдырлар [202.100]. Вяч. Вс.Ивановың тохар дили хакында «Лингвистик энциклопедик сөзлүкде» язан макаласында Н.И.Егоровың өңе сүрйән пикирине сене бабатында якын гелйән маглуматлар габат гелйәр. Белли болшы ялы, тохар *диллери «тохар* А» ве «тохар Б» дили дийлип бөлүнйәр, оларың биринҗисинде геплейәнлер өзлерини *аарсилер,* бейлекилер болса *кучанлар* дийип атландырыпдырлар. Кучанларың дил айратынлыклары хас архаик хасап эдилйәр. Тохар диллериндәки текстлериң язылан махалы, аарсилериң дили уланышдан галыпдыр. Тохар дили гадымы түрки дил билен язувлы дөвүрден өң гиң гатнашыкда болупдыр, шол себәбе гөрә-де соңкуда тохар дилинден болан бирнәче алынма сөз бардыр. Тохар диллеринде геплейән халкларың Гүндогар Түркүстана гелен махалы б.э. өңки I мүңйыллыкдан аңырда дәлдир. Оңа ченли тохар дилинде геплейән халклар гүнбатардан гүндогара сүйшүп башлапдырлар.

Вяч. Вс.Иванов тохарларың хинди-эйран диллерине хич хили гатнашыгының болуп билмеҗекдигини кесгин айдяр, Н.И.Егоров болса оларың хинди-эйран диллерине дегишлидиги чак эдилйәр дийип беллейәр. Вяч. Вс.Иванов тохарларың гүндогара барян ёлунда гүндогар-эйран дилинде геплейән халклар билен арагатнашыгының боландыгыны, шонуң үчинем буларың дилинде лексик умумылыкларың бардыгыны тассыклаяр. Тохар-түрки дил гатнашыкларының бир тараплы болмандыгыны чекимлиси узын айдылян *от* сөзүниң (өсүмлик манысында) (?) тохар дилине түрки дил-

лерден гечендиги ялы бир-ярым гетирилйән мысаллардан хем гөрмек боляр [79.100].

Махмыт Кашгарының «Диванында» 22 огуз тайпасының бириниң ады хөкмүнде гөркезилйән *түгер* этнониминиң он секизинҗи орунда гетирилмеги ассимиллешен тохарларың (түгерлериң) огузлар арасында тутан орны билен баглы болмагы әхтималдыр. Тохарлар билен түгерлериң арабагланышыгы барадакы меселе гүнбатарлы хем-де азиялы алымларың үнсүни чекди. Түверлериң тагмаларындан оларың ассимиллешен халкдыгы хакында маглумат гөзлемек кын. Өңи «элипли» халкалы тойнукдан ыбарат болуп, ики бөлекден дурян тагманың компонентлери вертикал я-да горизонтал формада дүрли утгашмаларда аглаба огуз тагмаларында хем бар. Мунуң өзи дүшнүклидир. Эгер түгерлер (дөгер, дүгер), догруданам, тохарлар билен генетик багланышыклы болса, шонда-да оларың түркилер билен гатнашыга гиренине Кашгарының дөврүне ченли 2000 йыл чемеси вагт гечйәр. Тохар хем-де түгер сөзлериниң бири-бирине якынлашмагы үчин лингвистик бөвет ёк, /х/ сесиниң түрки диллерде хас соң дөрәндиги назара алынса, бу этнонимлериң шол бир сөздендиги месе-мәлим гөрнүп дур. Мундан башга-да, *түгер* сөзүниң XI асыра дегишлидигини, *тохар* сөзүниң прототүрклериң арасында яйрап угран дөврүниң онданам 2 мүң йыл чемеси өңдүги гөз өңүнде тутулса, *түгер сөзүниң түрки диллердәки* фонетик өсүшини хем хасаба алмалы болар.

Шунуң билен бирликде, тохарларың хем эдил түркилер ялы бирнәче овнук этник топарлардан дурандыгы дүшнүклидир. Оларың бир улы бөлегине аарси, бейлекисине кучан дийлендигини өң хем ятлапдык. Түрки диллерде тохар этнонимлери сакланып галдымыка диен сораг гелип чыкяр.

Мәлим болшы ялы, хазар дили түрки диллериң генетик классификациясында булгар топарына (демиргазык-гүнбатар ареал) дегишли эдилйәр [31.113]. Шейле-де болса, хазарларың өзи ве дили барада тарыхчыларың берйән маглуматларындан хем-де кәбир этнонимлерден ве топонимлерден башга галан дил ядыгәрлиги ёкдур. Н.И.Егоровың агзалан ылмы докладында хазарларың дилиниң огуз топарына дегишлидиги барада П.Гольдениң йыгнан материалларына салгыланып язмагы үнси чекйәр. Шейле болса, X асырың 60-нҗы йылларында Хасдаи Ибн-Шапрутың *хазар хаканы Иосиф* (антропониме үнс бериң: ене-де селҗукларда Михаил, Ысрайыл, Давут, Муса...) билен алшан хатларында гетирилйән маглуматлар ёкарда гойлан сораг билен баглыдыр.

Кордова омейяды Абдырахман III-нин малие министри Хасдаи ибн *Шапрут Ал-Козар* атлы жөхит дөвлетиниң дөрәндиги барада еврей сөвдагәрлеринден эшидип, хазарларың хаканына хат язяр. Онда хазарларың 10 тайпасының ады берилйәр: а) авир (~авихор~угор), 2) таурис (~тирс~турис), 3) аваз (~авар), 4) угуз (~огуз—М.С.), 5) бизаль (~биз-л), 6) тарна (~т-рна), 7) хазар, 8) янур (энур), 9) булгар (б-л-г-р), 10) савир. Шу этнонимлериң хеммеси *Тогарманың* (!) 10 оглуның адындандыр [32.13].

Түрки, монгол, тунгус-манжур диллерини, шейле хем корей, япон диллерини алтай дил машгаласына бирикдирмек проблемасы хем довардарчылык лексикасы ишлененде үстүнде дурулмалы меселелериң биридир. мәлим болшы ялы, алтайчылар хем-де антиалтайчылар, дәп боюнча, башдакы үч дили гөз өңүнде тутуп, өсен малдарчылык лексикасы булара бири-биринден гечен хасап эдйәрлер, түрки хем-де тунгус-манжур диллериниң гөнүден-гөни контактларының болмандыгы ныгталяр [240; 241]. Алтай диллерини деңешдирип өвренмек үчин бу диллерден, онуң тарыхы өсүшинден етерлик дережеде башың чыкмагы герек. Н.А.Сыромятников корей ве япон диллериниң материалларының хасаба алынмаяндыгыны, япон дилине түрки дилден гөс-гөни гечен сөзлериң энчемесиниң бардыгыны язып, муңа бирнәче мысаллары гетирйәр [195.501]. С.А.Старостин алтай, шейле хем ностратик теорияларының тарапдары болмак билен япон дилиниң алтай дил машгаласына дегишлидиги барада язан тутумлы ишинде довардарчылык лексикасына дегишли лексики бирликлеримизиң бирнәчесиниң алтай диллериндәки тайларыны гетирйәр [191]. Ахырда автор алтай дил машгаласының хинди-европа ве фин-угор дил машгалаларынданам гадымыдыгы барада нетижә гелйәр. Шунун билен бирликде алтай диллериниң битевилиги бозулансоң, оларың арасындакы гатнашыкларда йүзе чыкан алынма сөзлери өңкүлерден тапавутландырмаклыгың зерурдыгы догрусындакы методик усулың догры болжакдыгыны язяр.

Дил машгалаларының генетик арабагланышыгы барада айдыланда, алтай теориясындан соң, ностратик теория хакында хем бираз дурлуп гечилмелидир. Ёкарда малдарчылыгың дөрән вагты барадакы гөркезилен сене (орта хасап билен 10 мүң йыла голай озал) билен ностратик диллериң (семит-хамыт, хинди-европа, картвел, урал ве алтай диллери) битевилигиниң дарган вагты (8-13 мүң йыл озал) орта хасап билен деӊ гелйәр [69]. Хайванларың бирнәче гөрнүшиниң (гойнуң) элдекилешдирилмеги нетижесинде

өри мейданларының дарлык этмеги себәпли, ностратик диллерде геплейән халкларың кем-кемден Азияның гиң сәхраларына яйран болмагы әхтималдыр. Ностратик диллериң генетик багланышыгыны праформалары дикелтмек ёлы билен йүзе чыкармак боюнча өндүмли ишлән В.М.Иллич-Свитыгың «Ностратик диллери деңешдирмегиң тежрибеси. Деңешдирме сөзлүги» (1-3 томлар) (М., 1971—1984) диен ишинде хем довардарчылык лексикасына дегишли сөзлер душ гелйәр.

Шейлеликде, довардарчылык лексикасының өсүши барадакы меселәни өвренмәге ики хили ёл галяр. Оларың бири алтай, ностратик ве бейлеки ылмы теорияларың хениз доль ыкрар эдилмәндиги себәпли, дерңеви дине түркмен (түрки) дилиниң материалының чәклеринде алып бармак, икинжиси, мүмкинчиликлериң чәгинде, дүрли дил топарларына, машгалаларына дегишли диллериң материалыны хем хасаба алмак билен дерңев гечирмек. А.М.Щербак өз ишлеринде биринжи ёлы тайлап аляр [241] ве мунда П.Мелиоранскиниң «түркологлар, монголистлер, фин-угорчылар илки билен өз мейданларында ишлемелидир» диен пикирине салгыланяр [240.14]. Бизиң пикиримизче, бу ики чемелешиш белли дережеде бири-бириниң үстүни етирип билер. Ёкарда Б.И.Татаринцевиң ишине салгылананымызда, онуң, өңи билен, түрки сөзлериң бу диллериң өз ички ресурсларының көмеги билен дүшүндирилмелидиги барадакы пикирини гетирипдик. Шу гарайыш билен долы ылалашып, этимологик дерңевиң талапларына долы лайык гелйән меңзеш шекиллер, параллеллер ишиң индики бапларында гөнүденгөни дил материалының дерңевине чекилди.

I БАП БОЮНЧА ГЫСГАЧА НЕТИЖЕЛЕР

Шейлеликде, малдарчылыгың (довардарчылыгың) эмеле гелиш дөври Евразия континенти үчин, эсасан, бирмеңзеш болуп, мал идетмек эндигиниң оларың биринден бейлекисине гечендиги барадакы пикир йөретмелериң берк ылмы эсасы ёк. Муңа гарамаздан, шу угурдан айдылан пикирлере йөрите гаралып гечилмеги максада лайыкдыр. Галыберседе, довардарчылык эндиклерини гадымы дөврде кимиң кимден өвренендиги дәл (кәбир европамеркезчи алымларың эдиши ялы), эйсем бу угурда нәхили нетижелериң газаныландыгы эсасы меселедир. Хер бир халкың малдарчылык тежрибеси онуң дилинде шөхлеленйәр.

Миграция нетижесинде хиндиевропалыларың түрки халклара малдарчылык тежрибесини гечирендиги барадакы пи-

кир бу угурда ылмы чаклама хөкмүнде айдылан илкинжи пикирдир. Шу угурда башга хили дерңевлер гечирилйәнчә, ол ятланып гечилмәге мынасыпдыр.

Довардарчылык лексикасының дөрейши доварың элдекилешдирилип башлан дөврүне дегишли болуп, ол асырларың жүммүшине сиңип гидйәр.

Шейлеликде, ишиң өңүнде гойлан максат эсасында довардарчылык лексикасының өсүшиниң относител гички этаплары белли дережеде дикелдилип билнер, чүнки түркилериң довардарчылыгы миладыдан өң II-I мүңйыллыкларың сепгидинде башланыпдыр диен пикири кабул эдәенинде-де, тарыхың белли болмадык гатының астында вагтың тас бөрси ялы аңырсы ятыр.

«Гоюн — еди хазынаның бири»
дийип, йөне ерден айтмаярлар.

Сапармырат Түркменбашы

ИКИНЖИ БАП.

ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЛЕКСИКА-ТЕМАТИК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

I. ДОВАРДАРЧЫЛЫГЫҢ ОБЪЕКТИ БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ ТЕМАТИК ТОПАРЛАР

I. I. ДОВАР ТОХУМЛАРЫНЫҢ АТЛАРЫ

а) гум тохумларының атлары

Өвренилйән лексиканың бу топарында тохум атларыны аңладян бирнәче сөз бар. Өни билен халкымызың гадымы дөврүден бәри идеден гоюн ве гечи тохумларының атлары билен башламак максада лайыкдыр. Көне язув ядыгәрликлеринде ве бейлеки чешмелерде доварың тохумыны гөркезйән сөзлере душ гелмек кын [58]. Түркмен дилинден хәзирки заманда йыгналан материаллардан белли болшы ялы, ерли гоюн тохумына халкымыз эсасан *түркмени гоюн* дийип ат берйәр. Юрдумызың дүрли ерлеринде *түркмени гоюн* ады дүрли маныда уланыляр. Экеранчылыгың, гаракөлчүлигиң өсен ерлеринде *гаракөли гоюн* атлы тохум билен системаны эмеле гетирйән *түркмени гоюн* ады гаракөли гоюндан бейлеки тохумларың умумы адыдыр. Довардарчылыгың өсен ерлеринде болса *түркмени гоюн* тегелек гуйруклы гоюнларың тохумыны аңладяр ве шу хили гоюнларың бейлеки тохумларындан тапавутландырыляр. Ерли тохумлар өзара тапавутландырыланда а) гуйругының формасы, б) йүңүниң эндамы япыш ве юмшаклык дережеси ве в) гойнуң габарасы хасаба алыняр. Шейлеликде, түркмени гойнуң ыкжам, тегелек гуйругы боляр, йүңи дөшүни ве өң аякларыны долы япмаяр, гөвреси ончаклы улы болмаяр.

Гоюнларың ене бир тохумына *сарыжа гоюн* дийилйәр. Мәлим болшы ялы, бу тохум гүнорта-гүндогар Түркменистанда яшан Сарыжа байың ады билен багланышдырыляр. С.М.Губановың берйән маглуматына гөрә, бу адың гелип

чыкышы Мервден 12 верстлукда ерлешйән Сарыжа обасының адындандыр [56.48]. Онуң Жапан байың (Жопбан бай болса герек, бу малдарың адыны говшутлы 80 яшлы Гурбанмырат Көшүли ятлады—М.С.) гүррүңине салгыланып айдышы ялы, бу тохум тегелек гуйруклы түркмени гоюнларың сайламаларындан XIX асырың II ярымында дөредилйәр. Шу эсасда С.М.Губанов 70 йылда дәл, хатда 100 йылда хем айратын тохум дөредип болмаяндыгына салгыланып, онуң түркмен ве гиссар гоюнларындан эмеле гелендиги барадакы пикири гетирйәр [56.52]. Түркмен алымларының ишлеринде сарыжа гойны сап милли тохум хөкмүнде гөркезилйәр. Онуң адының хемише *сарыжа гоюн* гоюн гөрнүшинде тутулмандыгы хем соңкы *пикириң хакыката* лайык гелйәндигини гөркезйәр. Арап сыяхатчыларының ирки орта асырларда гөрен 6-7 гузы берйән гоюнларыныңкы ялы шертлер Түркменистанда, эсасан, Пенди сәхраларында бакылян доварларда болупдыр. Шонуң үчинем бу тохумың гадымы огуз тохумы болмагы хем мүмкиндир. Муны Сапармырат түркменбашы «Тәзе оба сыясаты» барадакы ишиниң «Гоюндарчылыгы өсдүрмек меселелери» бөлүминде хем беллейәр: «Мары велаяты сарыжа гоюнларының догуп-дөрән ватаныдыр ве ол ерде отуң бол болмагы говы семремәге укыплы сарыжа гоюнларыны бакмак үчин хас аматлыдыр». Шу ерде Сапармырат Түркменбашының түркмен чарваларының *асырларбойы чекен зәхметине* берйән бахасыны ятлап гечмек зерурдыр. «Түркмениң Сарыжа бай ялы чарвалары бүтиндүнйә малдарчылык ылмына гоюнларың ыссы хова климаты шертлерине уйгунлашан, бол эт, инче йүң берйән тохумларыны дөретмек билен деңсиз-тайсыз гошант гошмагы башарыпдыр» дийип, ол беллейәр [1.247].

Түркмен довардарлары дүрли тарапда малдарчылык билен ол я-да бейлеки дережеде *мешгулланян гарындаш ве* гарындаш дәл дилде геплейән халклары билен гоңшучылыкда яшансоңлар оларда идедилйән гоюн тохумларыны хем уланыпдырлар. М.Аннанепесовың ятланан ишинде эллеринден малы таланып алнан демиргазык түркменлериниң гидип газаклардан хем-де араллылардан гоюн гетирендиклери беллейәр. *Газакы гоюн* атлы тохумың түркменлериң арасына яйрамагына шу хили ягдайлар себәп болан *болмалы. Газакы гоюн* атландырылян гоюн демиргазык Түркменистанда идедилипдир. Ахалың демиргазыгындакы гумунда довар бакан чопанлар хем бу тохумы өзлериниң гөрмәндиклерини, йөне салыгыны эшидендиклерини айдярлар. П.Ашыровың ишинде газакы гойна шейле суратландырма берилйәр: «Гуйругы тегелек болуп, этлеклиги билен тапавутланяр. Йүңи

гытык, рече ялы япышып (япбашып) ятяр» [22.54]. Гүндогара гечeнимиздe **өзбек гойны* ады билен душ гелйән тохум хакында элимиздe материал ёк. Гүнорта Түркменистанда *күрти гоюн* атлы тохум гиңден яйрандыр. Тарыхдан белли болшы ялы, күртлер түркменлер билен гөс-гөни гоңшучылыкда Недир шаның дөврүнден бәри отурярлар. Экеранчылык ве ярым гөчме чарвачылык билен мешгулланян күртлериң идeден гоюнлары дүрли ёллар билен түркмен топрагына гетирилйәр.

Гаракөли гоюн Түркменистанда гиңден яйран тохумың адыдыр. Онуң хас көп идeдилен ери Гүндогар Түркменистан болупдыр. А.Гулмухаммедов түркмен гаракөлчилигиниң өсүши хакында гызыклы маглуматлар берйәр. Ёкарда ятланылан гиңишлейин язылан газет макаласының бир бөлүмини алым «Гара көли гойын, я ки Досбайы гойын» дийип атландыряр. Гаракөли баганасының белли бир тебигы шертлери талап эдйәндигини А.Гулмухаммедов татар байларының тежрибеси билен дүшүндирйәр. Хатда Гөкдепе, Гызыларбат төверeклеринде хем гаракөли орнашмады дийип, алым 1925-нжи йылда Текели ага диен информантдан эшидeндигини язяр. Түркменистанда гаракөлиниң етишдирилйән ерлери хөкмүнде Тежен-Сарагтдан гүндогарык Лебап бойлары гөркезилйәр. А.Гулмухаммедовың язмагына гөрә, XIX асырда *гаракөли* адына дерек *досбайы* ады уланылыпдыр. Дост бай Гаракөлде отуран губа я-да баят түркменлеринден болупдыр. Ол илкинжи болуп шу гойны бесләп етишдирипдир. Онуң яшан вагты белли дәл. 114 яшлы информантың берен маглуматына гөрә, мундан йүз йыл озал хем (1825 й.) оңа *досбайы* дийлипдир. Эмма гойнуң етишдирилен ери Гаракөл диен ер боландыгы үчин, Нижний Новгородың, Москваның базарларында онуң *Гаракөл гойны* ады йөргүнли боляр. Соңабака алыжыларың дакан ады ерли ады гысып чыкарыпдыр. XX асырың башындан биринжи җахан уршуна ченли гаракөли гоюн баганасына ислег артып, бу тохумдан болан гойны идeдип башлаярлар. Урушдан 1918-нжи йыла ченли өсүш песелйәр, соң бағананы Машатда ве Антгуюда сатын алып башлаярлар.

Гүнорта даг этеклеринде *душ гелйән узын гулаклы тохума* түркмен малдарлары *акгулак* адыны берипдирлер. С.М.Губановың ятланан ишинде муңа *булуч гойны* дийилйәр (89-нжы сах.), ол *булуч гойны* билен күрти гоюндан эмеле гелен гоюнлара *дубар* дийилйәндигини язяр. Дубар сөзүни ол *ду* ве *пара* «ики бөлек» ялы дүшүндирйәр. *Овган гойны* ады хем шу ерлерде душяр.

«Түркмен дилинин сөзлүгинде» душүндирилиши ялы, газакы гоюн билен гаракөли гойнуң аралыгындакы гойнун ады болан *горчы* сөзи гаракөлчилик ве түркменигоюнчылык территорияларың арачәгинде эмеле гелйәр. З.Б.Мухаммедова газакы гоюн билен досбайыдан горчының догяндыгыны, өзи ири болуп, гуйрук ужы өсүнтгисиниң гысгадыгыны яэяр [118. № 2, 78].

б) байыр тохумларының атлары

Гүнорта-гүнбатар Түркменистаның чарвалары даглык ерлерде идедилйән тохумларың атларыны хем айдярлар. Оларың арасында хас гиң яйраны *эрек* атлы тохумдыр. С.М.Губановың ишинде-де, информаторларың берйән маглуматларында хем бу тохумың Гаррыгала себитлеринде душ гелйәндиги белленйәр. Губанов ерли илатың оңа «Ерек» «Тезе Ерек» (*Эрек, Тәзе эрек*—М.С.) дийиәндигини языпдыр (88-нжи сах.). *Тәзе эрек* ады гызыклыдыр, бу ягдай шу тохумың өңрәк башга хили болaндыгындан белли бир дережеде хабар берйәр. Чарва түркменлер онуң түркмени гоюн билен текеден эмеле гелйәндигини айдыпдырлар. Муңа биология ылмында тассыклама тапмак кын. Бу хили нетиҗә гелинмегине эрегиң дашкы гөрнүши себәп болан болса герек. Онуң дашкы гөрнүши шейле: гуйругы өрән кичи, түйи ятык, тумшуҗагы, бойны инчеҗик.

Мүҗүли атландырылян чаклаң, аягы гысга, гуйругы тегелек салпырак болан гоюн даг еринде душ гелйәр. Мунуң ады *башга* чешмелерде душ гелмеди. Мүҗүли адының этимологиясы гойнуң айратынлыгындан гелип чыкяр.

Мүҗи азербайҗанча гоюн сакыртгасының адыны аңладян сөздүр, даглык ерде идедилйән маллара шу хили ган соружылар дүшеген боляр, шонуң үчинем олара *мүҗүли* дийилйәр. Ене бир тарапдан аягы кичиҗикдиги себәпли, онуң ашыгы-да кичи боляр. Шол кичиҗик ашык хем *мүҗи ашыгы* (кейик ашыгы) билен деңешдирилип, гойна *мүҗүли гоюн* ады берилйәр. *Шу ерлерде душ гелйән атларың бири-де эшекгулакдыр.* Гуйругы тегелек, улы сүйт мәзлери болан гойнуң узын гулагы боляр.

Дилден йыгналан материалларың арасында болмаса-да, үстүмиздәки асырың 20-30-нжы йылларында рус дилинде чыкан ишлериң кәбирлеринде гоюн тохумларының атлары хөкмүнде *ёмут гойны, гөклең гойны* ялы атлар хем гөркезилйәр. *Гөклең гойны* дийилйән ёкарда ады гетирилен *эрек* болса, *ёмут гойны* дийилйән *далак гойнуң* адыдыр. Түркменлер гоюн тохумларыны (ери геленде айтсак, ат то-

хумларыны-да) тайпалара бөлмәндир. Бизиң малларымыз билен таныш болан гоңшуларымыз олары өзлериче атландырыпдырлар. Бу болуп билҗек зат, эмма оларың дилимизе гечирилмеги оңланылмалы ягдай дәлдир.

2) Гечи тохумларының атлары

Сүрини доландырмагы көп дереҗеде еңиллешдирйән, чопаны чаллы эдйән гечилериң тохумы тә соңкы дөвүрлере ченли белли бир аңлатма ээ болмандыр. Юрдумыза сүтүк берйән анкара (ангор) гечилери гетириленден соң, олара *(ак) шемпа гечи* ады берлип, шу хем тохум ады орнунда уланыляр. Шуңа гөрә-де ерли гечи тохумыны аңлатмак үчин *түркмениң гара гечиси* ады уланылып башлаяр, шейлеликде, онуң эмеле гелен вагты үстүмиздәки асырың икинҗи чәръегине дегишлидир.

I.II. ҖЫНС ВЕ ЯШ АҢЛАДЯН АТЛАР

Доварларың хоҗалыкда эелейән орны билен хас якын багланышыклы тематик топар шудур; доварларың хоҗалыкдакы гымматы, онуң биологик айратынлыклары дилде өз беяныны тапяр. Бу ягдай адамың идедйән әхли малларына хем дегишлидир [22.9; 175.30]. Доварың яшының ве җынсының өзара берк багланышыклыдыгы себәпли, олары билеликде дерңемек догрудыр.

Кәбир ишлерде *өкүз* ве *сыгыр* сөзлери биологик җынс гөркезйән сөзлер хөкмүнде мысал гетирилйәр. Хакыкатда бу сөзлер гөнүден-гөни җынс гөркезйән сөзлер дәлдир. Түркмен дилиниң кәбир диалектлеринде *өкүз*' эркеклик мәзлери айрылан малы' аңлатса, эдеби дилде' хөвре гоймак үчин эркек гара мал' манысыны аңладяр. *Сыгыр* сөзи болса гара малларың умумы ады болуп, җынс аңладян манысы икинҗи дереҗелидир. Кәхалатларда *гоч* ве *гоюн* сөзлеринде җынс аңладян сөзлер дерегине мысал гетирилйәр. *Өкүз* ве *сыгыр* сөзлеринде болшы ялы, *гоч* хөвре гойбермәге ниетленилйән эркек гойны аңлатса, *гоюн* җынса дегишсизликде доварың йүңли топарыны аңлатмага хызмат эдйәр.

а) Гойнуң җынс-яш атлары

Яңы доглан гузуларың җынсыны аңлатмак үчин аналитик ёл билен ясалан терминлер уланыляр: *эркек гузы ве уркачы гузы.* Малдарлар эркек гузуларың уҗыпсызҗа

бөлегини гелҗекде хөвре гоймак үчин эркеклик мәзини айырман гойярлар. Эркек гузуларың аглабасы болса бичилйәр. Шейлеликде, гузулар үч хили атландырыляр: а) *уркачы гузы*, б) *эркек гузы* ве *гоч гузы*. Булар улалдыгыча, алян атлары-да үч линия бөлүнйәр.

1)	2)	3)
уркачы гузы	эркек гузы	гоч гузы
уркачы токлы	эркек токлы	гоч токлы
уркачы ищек	эркек ищек	ищек гоч
өвеч	эркек өвеч	өвеч гоч
маң	эркек маң	маң гоч

Гөрнүши ялы, җынс аңлатмак үчин *уркачы* ве *эркек* сөзлери уланыляр. Бу сөзлер билен *гузы, токлы, ищек, өвеч, маң* сөзлеринин утгашдырылып уланылмагы нетиҗесинде җынс аңладян сөзлер эмеле гелйәр. Теоретики тайдан *уркачы маңрамаз, уркачы мәлемез, уркачы ыңрамаз, уркачы чәремез, уркачы гарадиш; эркек маңрамаз, эркек мәлемез, эркек ыңрамаз, эркек чәремез, эркек гарадиш; маңрамаз гоч, мәлемез гоч, ыңрамаз гоч, чәремез гоч, гарадиш гоч* атларыны эмеле гетирмек мүмкин. Маң гочдан соң бичилмедик гоюн хөвүр үчин уланылмаяр, себәби малдарларың айтмагына гөрә, ищеклигине хөвре гойлан гоч маңлыга етенде, онуң өз несли болан уркачы ищек несил өндүрмеклиге гатнашып башлаяр. Гочуң өз неслине хөвре гитмезлиги үчин, ол шондан артык сакланмаяр: я бичилйәр, я-да союляр. Эркек гоюнлар несил өндүрмәге хич хили ёл билен гатнашмаяр, шоңа гөрә-де, оны эти сүйҗи, яш махалы сойярлар я-да сатярлар. Уркачы гоюн дөрт гезек гузландан соң, гоюн биологик, несил өндүрижилик тайдан говшаяр. Шоңа гөрә-де, уркачы гоюн гузлап башландан соң, онуң җынс-яш аңладыш системасына хил тайдан үйтгешиклик гирип, **биологик активлик дереҗеси** эсасы орна гечйәр. Шунда *бир гузлан гоюн, ики гузлан гоюн, үч гузлан гоюн, дөрт гузлан гоюн* ялы аңлатмалар уланыляр. П.Ашыровың *өвеч, маң, маңрамаз, мәлемез, чәремез* ялы атларың, эсасан, гоюнларың эркек җынсы билен баглы уланыляр диймеги шу ерден гелип чыкяр [22.70].

Гузы, токлы, ищек, өвеч, маң ве бейлеки сөзлер ол я-да бейлеки җынсдакы гойнуң яшыны аңлатмак үчин уланыляр. Йөне доварың яшының календарь йыл билен өлчелмейәндиги тебигыдыр, чүнки доварың биологик өсүшиниң календарь йыл билен багланышыгы ёкдур. *Шонуң үчинем*

доварың яш айратынлыгыны аңладян сөзлер кесгитлененде, сөзлүклерде «1 айдан 6 ая ченли», «6 айдан 1 йыла ченли», «1 ве 2 яш аралыгында», ики, үч, бәш, алты... яшындакы» диен аңлатмалар бирнеме гең гөрүнйәр. Догры, относител ягдайда яша дегишли сөзлери йыл гөрнүшинде аңладып болар. Эмма малдарчылык лексикасының экеранчылык лексикасы билен билеликде дилимизиң сөзлүк өзенини эмеле гетирйәндиги үчин, ол сөзлере чемелешиленде, дилимизиң *милли* айратынлыкларына хас чуң үнс бермелидирис.

Гузы яш аңладян илкинжи сөз болуп, ол токла ченли яшындакы яшаҗык гойны аңладяр. Гузының өз гезегинде бирнәче гөрнүши бар. Гузының гөрнүш атлары хем йөне ерден берилмейәр. Мунда эсасы принцип **сүрә ярамакдыр.** Сүрә ярамаян гузулар *көрпе гузы* дийип атланды-рыляр. Отугып, *өзүни тутуп угран гуза алагар гузы* дийилйәр. Улалып, сүрә гошмага яраян гуза болса *барга гузы* ады берилйәр. Түркменистаның дүрли ерлеринде овлак-гузы мөвсүми гышда хем-де язда боляр. Шонда өз мөвсүминден гич болан гуза Гүнбатар Түркменистанда *байзы* дийилйәр. З.Б.Мухаммедова мунуң *байры гузы* вариантыны хем гөркезип, «овлак-гузы мөвсүминден өң болан гузы» («ягненок, появившийся до общего появления молодняка») дийип дүшүндирйәр [118 № 2.77]. П.Ашыров хем муны гайталаяр. Ол муңа дүшүндириш берип, *байзы* сөзүниң манысында илкинҗилик аламатыны гөркезйәндигини беллейәр. Илкинжи гуза түркмен чарвалары *дөлбашы дийип* ат берйәрлер. П.Ашыров бу сөзүң *байды* вариантыны хем гөркезйәр. Чары Афзалың гошгусындан гетирен мысалындан гөрнүп дурса-да, онуң дүшүндириши канагатланарсызлыгына галяр. Шейле-де болса, авторың *байзы* ве *барга* сөзлериниң арасында багланышык гоймагы догрудыр. Бу ики сөз түркмен чарваларының *хәзирки яшаян ерлеринден* хас демиргазыкда яшан махалы гузулар бабатында уланан лексик подсистемасының элементлеридир. Демиргазыкда хова шертлериниң совуклыгы себәпли, овлак-гузы мөвсүми томус вагтына — хованың майыл махалына дүшйәр. М.Ф.Ивановың салгыланылян ишинде гыш, яз, томус, гүйз пасылларында гузлатманың иң бәхбитлиси гыш дийип белленйәр [80.420]. Газагыстанда хөвүр мөвсүми ноябрь-декабрь айларында болуп [80.335], 152 гүнден гузы боляр, бу апрель-май айларыдыр. Академик М.Ф.Ивановың беллейши ялы, овлак-гузы алмагың томус мөвсүми хем боляр (июнь-август), онда хөвүр мөвсүми гыш-яз айларына (январь-март) габат гелйәр. Диймек, томусдан соң болан гуза *бай-*

зы дийлипдир, бейле диймәге сөзүң этимологиясы эсас берйәр. Бу сөз *гүйз* манысында уланылян *пайыз* сөзүне сыпат ясайжы *-ы* аффиксиниң гошулмагы билен эмеле гелип, башдакы п сеси жынс атда ачыклашып *(байзы)*, хас атда сакланып галыпдыр *(Пайзы)* (деңешдир: демир - Темир, даш - Таш...). Азербайжан дилинде *пайыз* хәзир хем *гүйз* манысында ула-ныляр [6]. Түркмен дилинде гыш, яз ве гүйз сөзлеринден башга-да, бахар, томус сөзлери уланылып, булар алынма сөзлердир. Махмыт Кашгары мусулман болмадык түркилериң йылы дөрде бөлүп, новрузда гелйән яз айына «оглак ай», соңра «улуг оглак ай», ондан соңра «улуг ай» *дийип* атландыряндыкларыны язяр [т.I, 347-348]. Дөрдүнжи айың ады көп уланылмаяндыгы үчин гетирилмейәр. «Алтысы яз айдан, алтысы гышдан; // Он ики айдан гелен йыллар аманмы?» диен дессан сетирлеринден белли болшы ялы, түркменлерде йыл пасылларының икиси хас актив уланылып, алынма сөзлериң дөремегине экстралингвистик эсас дөредйәр. Шейлеликде, *байзы* гич болан гузыны аңладяр. Мунуң шейледигини *байзы* сөзүниң гөчме манысы хас-да анык гөркезйәр. Гүнбатар Түркменистанда бу сөзүң гатнашмагында *байзыламак* ишлиги эмеле гелйәр. Бу сүри бабатында-да, машгала бабатында хем уланыляр. Гөни манысында ол сүриниң ичинде гич болан гузуларың көпдүгини аңладян болса, гөчме маныда машгаладакы чагаларың бир ужы өйленип-илленип башландан соң, чаганың (чагаларың) догмагы билен баглылыкда уланыляр (Пыланы байзылады; Бу пыланының байзысы). Түркмен довардарлары дүрли себәплер билен гүнорта чекиленде, оларың овлак-гузы мөвсүми кем-кемден тәзе хова шертлерине төрә үйтгәп башлаяр, өңки уланылан сөзлер болса уланылмагыны *довам* этдирйәр. Бу дөвүрде түркмен дилинде *гүйз* сөзи активлешйәр. Гүнбатар Түркменистанда овлак-гузы мөвсүми гыша гечйәр, бейлеки ерлерде болса, көпленч, яз айларына гечйәр. Бу халатда гич болан гузы биринжи регионда (Гүнбатар Түркменистан) томус айларында болмалы боляр. *Пайыз* сөзүниң этимологик манысы унудылып, *байзы* диңе «*гич болан гузы*» *манысында уланылыберйәр*. Гузуларың диңе бир гич дәл, эйсем ир хем догуляндыгы себәпли, ир болан гузы манысында *гүйземик* сөзи уланылыпдыр. З.Б.Мухаммедова ятланан макаласында бу сөзи *гүйз болан гузы* (ягненок, родившийся осенью) дийип дүшүндирйәр. Онуң структурасы шейле: «гүйз-осень, эм-сосать, *аффикс -ик, может быть, относится* к типу аффиксов -ык, -ик. Напр.; ё:л-ёлук; ич-ичик (?). Иначе объяснить трудно» [118. № 2 80]. Бу сөз *деңемик* (деңрәк) сөзи

билен структурадашдыр, олары эмеле гетирйән аффикс -мык/-мик аффиксидир. Бу аффикс адатдакы билен деңешдириленде, *хайсыдыр бир аламатың артыкдыгыны/кемдигини* гөркезйән манылы сөзлери ясамага гатнашяр [176.124]. Мунуң дүзүминден **эм** - көкүни гөзлемек ерликсиздир. Вагтындан өң болуп, чопана артыкмач хосса болян гузы отрицатель маны өвүшгинли сөз билен атландырыляр. Шу ерде *байзы* ('гич болан гузы') сөзи уланыл-ян махалы ир болан гуза нәме дийилдикә диен сораг гелип чыкяр. Бу *марка* сөзүдир. Ол Дашховуз велаятында шу формада, Гүнбатар Түркменистанда *барга* шекилинде душяр. Гыш ятага гелен сүри хова майлап, өрә әкидиленде, улы гоюнлар билен бileликде гидйән гузулара *барга гузы* дийилйәр. *Марка* газак дилинде 'улы гузы' манысында уланыляр. Онда *маркаймак* (баргаланмак) ишлиги хем эмеле гелйәр. Ясалыш айратынлыгына середениңде, газак ишлиги сыпатдан ишлик ясайжы *-ай* аффиксиниң (огуз диллеринде -ал/-ел, -ар/-ер) көмеги билен хасыл болупдыр, хәзирки вагтда бу аффикс өндүмсиз хасапланяр [178.269], шонуң үчин оны бирнеме өңрәк йүзе чыкан хасаплаярыс. *Баргаланмак* болса *барга* ат сөзүниң атрибутив манысындан эмеле гелипдир. Е.Н.Шипованың дүзен сөзлүгинде *барька* гоюн манысында уланылян сөз (овечка, овца) хөкмүнде гөркезилип, Радловың сөзлүгиндәки *марка* сөзүне салгыланма берилйәр. *Барька* формасы дилимиздәки *барга* хас якындыр, бу онуң анлаутдакы сеси б - *лешдирилип айдылян дилден* гечен түрки сөздүгини гөркезйәр.

Гузының биологик яшы билен баглы сөзлер шулардыр. Гузы улалып, сүрә ярамакдан башга-да, онуң а) баганасы алыняр, б) буйралары сечеленип угранда, телпек, ичмек тикмек үчин дериси алыняр, в) нәзик эти ийилйәр. Шонуң үчинем гузының шу угурлар билен баглы атландырылышы хем бар. *Баганалык гузы* 3-4 гүнлүк гузыны аңладяр. *Силкме гузы* ады билен болса дериси силкме телпек, силкме ичмек тикмәге яран гузы атландырыляр. Онуң эмеле гелши «дериси силкме телпеклиге (ичмеклиге) яран гузы» ялы болупдыр. *Силкме телпек* (ичмек) гысгалдылып, *силкме* гөрнүшинде уланыляндыгы үчин, ёкаркы аңлатма «дериси' силкмелиге яран гузы», «силкмелик гузы» ялы этаплардан соң, гүррүңи эдилйән ат дурнуклы гөрнүше ээ боляр. Дегишли угруң алымларының язмагына гөрә, дамарлары беркемедик яш гойнуң эти хас сүйжи, ёкумлы боляр. Шоңа гөрә-де, гуйругы тегеленип угран гургун гузулар союляр, муңа *берре* дийилйәр. Лебап бойларында оңа *ширба:зы* дийилйәр. З.Б.Мухаммедова оны тәжик дилинде

...дүйтден говы өзүни етирен семиз гузы' манысында уланылян сөз дийип дүшүндирйәр [118. № 2.84].

Түркменистанда декабрь-март аралыгында болан гузулар августың ахырында, сентябрың башында гыркыляр. Гыркылан гузулара шондан бейләк токлы дийилйәр. Шейлеликде, Гүнбатар Түркменистаның гузулары гыркылян махалы 7-8 айлык чемеси, бейлеки ерлериңки болса 5-6 айлык төверегинде боляр. Байзылар шол гыркымда гыркылмаяр.

А.М.Щербак ятланан макаласында токлы сөзүниң дүрли түрки диллердәки вариантларыны гетирип, оларың манылардыны деңешдирйәр. Ол бу сөзүң ики манысының бардыгыны беллейәр: 1) 6 айлыкдан 1 йыла ченли аралыкдакы гузы; 2) 1 йылдан 2 йыла ченли аралыкдакы гузы. Алым Кашгарының сөзлүгинде, бейлеки язув ядыгәрликлеринде хем-де хәзирки диллерде биринҗи манының агдыклык эдйәндигини, 1-2 йыл аралыгындакы гойна ищек дийилйәндиги үчин, түркмен дилиндәкә якын маныны эсасы дийип хасаплаяр. Сөзүң этимологиясына гечиленде, макаланың авторы оны тог - (рожать) ишлиги билен багланышдыряр [237.115]. Адатча, гоюн ищеклигине гоча гелип, көвечлигине гузлаяр. Шу себәпли 6 айлык, дүйнки гузының гузыны 'гузламак' манысы билен багланышдырмак кындыр. Догры, дегишли угруң алымлары уркачы гузуларың 4-6 айлыкка, гоч токлуларын 6-9 айлыкка жынс тайдан етишйәндигини язярлар [224.69]. Бу сөзүң гелип чыкышы, бизиң пикиримизче, ашакдакы ялыдыр. Түркмен чарвалары түрки орта асырларда 6-7 гузы бир гоюндан боланда, оларың икисинден галаныны багана сойса-да (межбуры чәре), хәзир хем олар яш гузулары өлдүрмекден сакланярлар. Муның билен баглылыкда пычак гөтермезлик аңлатмасы уланыляр. Энесинден айрылып, отугып өзбашдаклашан, этини етирен яш гоюн этиниң хили тайдан, несил берйән улы малдан, гирдежи гетирйән ири малдан соймак үчин хас гымматлы болупдыр. *Токлы* сөзи хем шунуң билен баглыдыр. Гөнүден-гөни онуң гелип чыкышына гечмезден өң, түрки диллерде *саглык, эмлик* сөзлериниң уланыляндыгыны ятлап гечмелидирис. *саглык - сагылян; эмлик - эмйән* манысындадыр. *Токлы* сөзүниң башдакы формасы хем *токлык//токлук* болан болмалы. Ол язув ядыгәрликлеринде душмаяр. Кашгарының сөзлүгиндәки форма хем хәзирки заман түркмен дилиндәки ялыдыр. *Токлук* сөзүниң манысы 'өлдүрмәге ярамлы' диймекдир. *Ток* - ишлик көки 'урмак' манысында болуп, ол кәбир түркмен геплешиклеринде хемиз хем уланыляр, *токмак* сөзүнде хем шу көк бар. Ери геленде айтсак, *ток* - *доқы* (1) белуга, 2) лосось, 3)

карп) диен балык атларыны аңладяр [175.16]. Буларың этимологиясы хем *токлы* билен меңзешдир. Кашгарынын «Диванында» душ гелйән *токум* сөзүниң дүшүндириши информативдир: союлҗак мал [I т. 396]; *токум токунды* [II т. 147]. Иймитлик гымматы боюнча токлы эти иң ёкумлы өнүм хасапланяр [224.114]. Кашгарының сөзлүгинде *токлук* сөзи хем бар, ол сачсыз адамы, шахсыз хайваны аңладяр [1,496]. Онуң ясалышы *сатлык* (сатмак үчин ниетленен), *тутлук* (өзүң үчин ниетленен) сөзлерининки ялыдыр. Түркменлериң гадымы дөврүрде яшан ата-бабаларының нәхили тохумдакы гойны идеденндиги барада маглумат ёк. Дегишли эдебиятдан белли болшуна гөрә, гоюн тохумлары шахлы ве шахсыз болярлар. Шунда оларың эркеги-уркачысы шахлы, икисем шахсыз я-да бириси шахлы бейлекиси шахсыз болуп билйәрлер [46]. Эгер-де гадымы тохум бу топарларың илкинҗисине дегишли болса, онда гыркылып, гоюн хатарына гириберен малың бейлекилерден тапавутландырмак үчин *токлук гоюн* ('шахсыз гоюн', 'шахы чыкмадык гоюн') гөрнүшинде атландырылан болмагы система лайык гелйәр.

Гөрнүши ялы, лингвистик дүшүндириш экстралингвистик маглумат билен тассыкланмагына мәтәчлик чекйәр. Шейле дүшүндириш бар. Ыслам дини кабул эдилйәнчә, түрки халклар (түркменлер) ийжек хайваныны уруп өлдүрйәр экен. Бу гадымы авчылык дәплери билен баглы йүзе чыкяр. Ал-Якубының (IX асыр) китабындан терҗиме эдилип алнан бөлекде шейле дийилйәр: «Ол өз достуның янына баранда, досты онуң үчин өй дикип, гетирибилен гойнуны гетирйәр, мусулмана болса оларың дамагыны чалаймак галяр, себәби түркилер оларың дамагыны чалмаярлар. Хакыкатданам, оларың бири гоюн тә өлйәнчә келлесине уряр» [109.160]. Чуваш дилинде шу мана якын *какайлах* 'предназначенный на убой' (*какай* -эт; деңешдир: түркмен дилинде *этлик*) сөзи уланыляр. *-лык/-лик* аффикси хәзир хем 'бир зада ниетленилен' диен манызакы сөзлери ясаян иң өндүмли сөз ясайҗы гошулмаларың биридир. Ёкардакы *саглык* ве онуң түрки диллердәки вариантлары 'сагмак үчин ниетленилен', *эмлик* болса 'эммек билен мешгул' диен манызадыр. Е.Н.Шипованың рус дилиндәки түрки сөзлере багышланан ишинде *тук* сөзүни 'жир, сало' дийип дүшүндирилйәр. Онуң гелип чыкышы литва, латыш, гадымы прус *таукас, таукс, таукис* сөзлери билен багланышдырыляр. Сөзлүгиң дүзүҗиси онуң түрки *ток*, 'сытый' сөзүнден болаймагының мүмкиндигини

хем чаклаяр [234.330]. Йөне онуң тарыхы сөз ясалыш тайдан дүшүндиришини хөдүрлемейәр.

Токлы билен яш аңладян индики сөзүң арасында хем гузы билен токлы сөзлериниң арасындакы ялы вагт бар. Токлы улалыберсе, гышда оңа яз *ищеги* ады берилйәр.

Доглан вагтына якынлаберенде, *токла ищек* ады берилйәр. Яз ищегинден тапавутландырмак үчин доглан вагтына баран ищеге *битеви ищек* дийилйәр. Яз *ищеги* ады улалышан токлы бабатында гышың ахырракларында уланыляр. *Гузы, токлы* сөзлеринден тапавутлылыкда, *ищек* сөзи бейлеки түрки диллердәки сөзлерден сес тайдан бирнеме тапавутланяр. Умумытүрки форма *шишек* шекилли сөз хасапланяр [237]. Язув ядыгәрликлеринде хем-де хәзирки түрки диллерде *исәк* сөзи эркек ве уркачы гоюн манысында уланыляр. Д.Х.Базарованың ве К.А.Шарипованың ятланан китабында өзбек дилинде, Гүнорта Газагыстандакы өзбек шивелеринде ищегиң *исек, ишәк//ишәк, шишәк*, ургурча *ишшәк кой*, газакчада *сек*, гыргызчада *ищек, шишек*, гарагалпак дилинде *исек* гөрнүшинде гелйәндиги йүзе чыкарылыпдыр. Овнук шахлы маллара багышланан бабы язан К.А.Шарипова З.Б.Мухаммедова эерип, түркмен дилиндәки *ищек* сөзи *шишек* сөзүндәки и сесиниң дүшүп галмагы себәплидир дийип дүшүндирйәр: *шишек — шшек — щек*. Щек сөзүниң өңүнден протетик чекимли эмеле гелйәр. Эсасы форма хөкмүнде кабул эдилип алнан *шишек* сөзүни автор *шиш* - (опухать) ишлик көкүнден хем-де *-ак* сөз ясайжы аффиксинден хасаплаяр. Бизиң пикиримизче, *шишек* сөзүнинем, *ищек* сөзүниң хем лингвистик тарыхы башгачадыр. Кашгарының «Диванында» ики яшыны долдурып, үч яшына гиден гоюн дийлип дүшүндирилйән *тишек* [I.387] сөзи гүррүңи эдилйән сөзлериң хеммесиниң умумы этимоны болуп дур-яр. Структура тайдан дерңеве *шишек* сөзи дәл-де, *тишек* сөзи чекилмелидир. Онуң морфологик *гурлушы тиш (диш)* сөзүнден ве -ек аффиксинден дуряр, бу икисиниң гошулмагындан гурал аңладян сөз эмеле гелйәр [179.208]. Кашгарының сөзлүгинде *шишек, ищек, исек* формалары душмаяр. Диймек, булар *тишек* сөзүниң ашакдакы фонетик өсүшиниң нетижесидир: тишек - чишек - шишек (т<ч, ч<ш сес чалышмасы). А.К.Шарипованың ятланан ишинде түркмен дилинде *шишек* сөзүндәки *и* сесиниң дүшүп галмагының себәби дүшүндирилмейәр. Ики саны бирмеңзеш чекимсизиң арасында дуран көк чекимлисиниң дүшүп галмагына лингвистик эсас тапмак кын. Бизиң пикиримизче, бу сөз *шишек* сөзүнден гелип чыкмаяр. Монгол диллериндәки малдарчылык лексикасының түрки

диллерден алнандыгы барадакы тассыкламалара йүзленсек, бу сөз *шишек* гөрнүшине гечениден соң монгол диллерине аралашандыгыны айтмак болар. Түркмен дилине бу сөзүң монгол диллеринден XIII асырда ве ондан бираз соң гөсгөни я-да гыпҗак диллеринин үсти билен гечендигини белли этмек кын. Монгол диллериндәки *ищекден* болса-да, гыпҗак диллериндәки *исекден* гелип чыкса-да, бу сөздәки геминирлейән *ш* сеси *и* сесиниң дүшүп галандыгы үчин эмеле гелен протетик сес дәлдир [48.26]. Монографияда бу сөзүң дүрли формаларыны ики топара а) гочуң, эркек гойнуң (баран) атлары ве б) овнук малларың ве яш топарларының атлары дийип бөлүп бермәге сынанышык эдилйәр; йөне мунда белли бир система ёкдур. Дүрли җынсдакы ве яшдакы гоюнлар бири-биринден айры идедилмейәр, шоңа гөрә-де оларың атлары хем бир битеви системаны эмеле гетирйәр.

Ищек (<тишек) адының эмеле гелмеги гузының - токлының биологик өсүшиндәки дүйпли өзгеришлик билен баглыдыр. Бу адың хасыл болмагы дишиң өсүшинден гөзбаш аляр. Гузы догланындан йигрими-йигрими бәш гүн геченде онуң алын дишлеринин хеммеси, әң дишлеринин хем көпүси чыкяр, булара *гузы диши* дийилйәр. Бир йыл гечен-ден соң, секиз саны алынкы дишиң ики ортакысына дерек улы диш чыкяр. Муңа *күрек сүрмек* дийилйәр. Ищек ики күрек сүрйәр ве улы гоюнларың хатарына гирйәр. Бейлеки түрки диллерде *ики яшындакы гоюн* аңлатмасы «бир яшыны долдурып ики яшының ичиндәки гоюн» манысында болса, түркмен дилиндәки мана габат гелйәр. Түркмен дилиндәки *ищек* сөзи бу гойнуң биологик өсүшине долы лайыкдыр. Соң хер йылда ики күрек сүрүп, гузы дишлери чалышяр. Эмма муңа эййәм дил реакция бермейәр, чүнки индики йыл гоюнда башга хили өврүлишик боляр.

Ищек боландан соңра ене бир йыл гечиберенде, оңа *өвеч чыкма*, соңра хем *өвеч* дийилйәр. К.А.Шарипова онуң түрки диллердәки ве ядыгәрликлердәки вариантларыны анык гөркезйәр: *эвач* (өзб.), *өвеч* (түрк), *өвеч* (түрк.); *үкеч, үк* (Курышҗанов, ТАС) *өк, өке, өкеч* (Юнусов ТТ) ве ш.м. Олар 2-4 яшларындакы гойны, аты, хайваны аңладяр. Яш аңладян өкеч сөзүниң этимологиясы шейле ызарланыляр: *өк* - 4 яшындакы хайваны аңладяр, оңа *-е* кемлик аффикси гошулып, (өк+е) кичирәк хайван манысы эмеле гелйәр; мунуң билен чәкленмән, өке сөзүне бейлеки бир кемлик аффикси гошулып *(өке+ч)*, '2-3 яшлы хайван' манылы сөз хасыл боляр. Өз гезегинде *әв//өв, үк//өк*

көки сес ве шекил аңладян сөзлере дегишли эдилйәр [25. 129-130].

Бизиң йыгнан материалларымызың гөркезиши ялы, өвеч ищекден я-да маңдан тапавутлылыкда, хич хили үйтгешик сес чыкармаяр; *өвеч* сөзүниң уланылып башланмагы хем дүйпли бир себәп билен баглыдыр. Гоюн ищеклигине гоча гелип, өвечлигине гузлаяр. Бу чарва дурмушында иң мөхүм фактдыр, чүнки уркачы гузулыгындан, токлулыгындан, ищеклигинден бәри бесленип йөрлен мал өз эесиниң сүрүсине тәзе несли гошяр. Шуна эсасланып, биз *өвеч* сөзүниң гелип чыкышыны *М.Кашгарының сөзлүгиндәки өкмек* ишлиги билен якынлашдыряры. XI асырың түркологы бу сөзи *шу хили дүшүндирйәр: өкди: ол ярмак өкди - ол пул топлады.* Башга затлар бабатында хем шейле дийилйәр (*өкер - өкмек*) [I т. 168]. VIII асырың орталарына дегишли болан «Күлтегин хорматына язгыда» «...өгим Илбилге катуныг...» («...энем Илбилге хатыны...») дүзүминде *өг* эне манысында гелйәр [107]. «Муъину-л-мүрид» эсеринде ол Ярадының эпитети хөкмүнде гелйәр: Сен *ок,* Сен яратган ер, көк, күн, ай... [235б.11]. Шу эсерде, «Вагзы-Азатда» *оганым* гөрнүшинде гелйән сөз хем шунуң билен баглы. *Өк* - ишлигине *-ач/-еч* (<-ак/-ек) аффикси гошулып, *йыгнайҗы, топлайҗы, көпелгич* манысындакы сөз эмеле гелйәр; шу аффиксиң 'бир ишиң гуралы болуп хызмат эдйән' диен маныны сөзлери ясаяндыгы гадымы ве хәзирки заман түрки диллериң материалларында айдың гөрүнйәр [179. 270]. *Өкеч* адының соңракы өсүши өгеч, өвеч сөзлеридир, буларың икиси-де хәзирки заман түрки диллерде уланыляр. Бу сөзи эмеле гетирен *өк//ок* көкүниң гылял бабатында уланылмагы онуң 1,5 яшында җынс тайдан етишсе-де, 3,5 яшда хоҗалык үчин көпелмеклиге чекилйәндигиндендир. Гылял 4 яшында гулунлаяр, шоңа гөрә ол 4 яшындан соң «көпелгич» болуп билйәр. Өвеч улалыберенде, оңа *маң чыкма* дийилйәр. Доглан мөвсүмини үч гайта гөрен гойна *маң* дийилйәр. Онуң күреклериниң үчүнҗи җүбүти маң *биологик* тайдан үч яшаманка, хатда 2,5 хем яшаманка чыкяр, үч яшандан соң гойнуң гузы *дишлери долы чалышяр.*

Маң сөзи долы гүйҗүне гирен, әхли дишлери битин, бир гузлан гойны аңладяр. Гоюн догландан соң, дөрдүнҗи язы гөренде, онуң дишлери заяланып уграяр. Кашгарының сөзлүгинде гетирилйән *ирк* сөзи дөрт яшына гирен гойны аңладяр [I т. 43]. Бу сөз түркмен дилинде душян *йирик* (эдеби форма) ве *ирик* сөзлери билен асылдашдыр. Дишлериң заяланмагы бабатында хәзирки заман түркмен дилинде

гәдилмек (адам бабатында), *сырылмек* (гоюн хакда), *гырылмак* (гузы барада) сөзлери уланыляр, *йирилмек* сөзи болса юмшак затларың йыртылмагы догрусында пейдаланыляр; шейле-де болса, шу лексики дифференциядан өң, түрки диллерде гойнуң дишиниң заяланмагыны аңлатмак үчин *йирмек, йирик* сөзүниң уланыландыгы *ирк (ирик)* сөзүнден гөрүнйәр. *Маң* сөзүнден соңра яш аңлад-ян сөзлериң хеммеси-де гойнуң гаррандыгыны аңладяр: *маңрамаз, мәлемез* (икисем бир манында), *чәремез* (иймит алшыгының бозулмагы), *гарадиш* (дишлериниң чүйрәп дүшмеги ве ериниң гаралып дурмагы). Кашгарыда бу сөзүң уланылышы үнси чекижидир. Онда *маң яшлыг кой* - дөрт яшындан гечен гоюн. *Маң* сөзүниң сан манысы бар ялы болуп гөрүнйәр: *ики яшлы гоюн* диен ялы, өзи-де диңе гоюн бабатында уланыляр [т. III. 157 сах.]. Түрки диллерде гойнуң яшыны аңлатмак үчин санлар уланыляр. Олар монгол диллеринден гыпҗак диллерине гечен *гунан, дөнен,* тәҗик дилинден гыргыз дилине гечен *чары, пенҗи, шәшти, әвти* ялы сөзлердир [113. 712].

б) Гечиниң җынс-яш атлары

Яңы доглан гечи чагасына овлак дийилйәр. Лебап бойларында *оглак* сөзи йөргүнли болуп, ол башлангыч формадыр. *Өкеч-өгеч* сөзлеринде болшы ялы, мунда хем *г* сеси *в* сесине өврүлйәр. Овлаклар хем гузулар ялы *уркачы овлак* ве *эркек овлак* атлары билен җынс тайдан тапавутландырыляр. Эркек овлаклардан ириси, оваданы сайланып алнандан соң, галанлары бичилйәр. Шейлеликде, овлакларың ады хем үч хатары эмеле гетирйәр:

I	II	III
1) уркачы овлак	1) эркек овлак	1) овлак теке
2) уркачы чебиш	2) эркек чебиш	2) чебиш теке
3) дог	3) ищек эркеч	3) ищек теке
4) өвеч гечи	4) өвеч эркеч	4) өвеч теке
5) маң гечи	5) маң эркеч	5) маң теке.

Маңлыга етенсоң теке хөвре гоюлмаяр, йөне малдарларың айтмагына гөрә, чебиш текеден ве ищек текеден тапавутлылыкда, *маң текәниң* хөвүрлик хили ёкары боляр; гоч бабатында бейле айдылмаяр. Бичилен овлак чебишлиге етенде, көпленч, союляр. Союлман сайланып алнанлары сүрини доландырмакда *эркеч* дийлип уланыляр. Ол гыркы-

ланда, аякларындакы чөпүри гоюляр, бу оны хас хайбатлы гөркезйәр, гыркылман гойлан чөпүре *елек* дийилйәр. Эркежиң бойнуна жан дакыляр, оңа *токур жаң* ады берилйәр.

Уркачы овлак, уркачы чебиш, дог ялы жынс-яш атлары соңабака *бир гузлан гечи, ики гузлан гечи* ялы атлар билен довам эдйәр.

Овлак доварың гечи топарында яш аңладян биринжи ат болуп, ол овлакларың дүрли атландырылышының умумы конпонентидир. Овлакда хем гузы бабатында айдылан принциплер херекет эдйәр. Яңы болан овлажыклара *көрпе овлак,* отугып угранларына *алагар чебиш,* овлак-гузы мөвсүминиң башында, ондан хем ир болан овлаклара *барга чебиш,* мөвсүмден гижрәк боланларына болса *байзы чебиш* дийилйәр. Гөрнүши ялы, отугып угран овлага яш аңладян индики терминиң гатнашмагы билен ат берилйәр: *алагар чебиш.* Гуза тә илкинжи гезек гыркылянча, *токлы* дийилмейәр; овлага болса хениз бир айлык хем болманка, чебиш (адың дүзүминде) дийлип башланяр. П.Ашыров Л.А.Покровскаяның овлак (оглак) сөзүниң гадымы түрки диллердәки *огл* - 'несил, чага' ялы умумы манылы сөз боландыгы барадакы пикирини гетирйәр. Радловың сөзлүгинде онуң таранчыларың дилинде *огулак* гөрнүшинде - асыл шекилинде душ гелйәндиги белленйәр [т.I, 1015], бу сөз ирки этапларда хем овлагы, хем гузыны аңладыпдыр [22.76]. Малдарчылык лексикасыны бир велаятың чәклеринде өвренен авторымыз *овлак* сөзүниң манысыны 1-6 ай аралыгындакы гечи чагасы ялы дүшүндиренде, өз салгыланмасына бирнеме гаршы гидйәр. *Овлак* диахронияда хем гузыны, хем овлагы аңладып, яш аңладян категория гошулмандыр. Бу хызматы *чебиш* сөзи ерине етирипдир. Мунуң шейледигине товшанын чагажыгына *чебшек* дийилмеги хем гүвә гечйәр. С.Тезжан мунуң *чебиш* сөзүнден кемлик гөркезйән *-ек* аффикси билен ясаландыгыны тассыклаяр хем-де *чуваш дилинде* товшаның өзүне-де *мулкач* дийилйәндигини, ондакы *кач* сөзүнин гечи билен баглыдыгыны (чувашча гечи - *качака)* гөркезйәр [200.264].

Овлак, чебиш сөзлеринин өзара гатнашыгы барадакы анализден соң, жынс-яш аңладян индики терминиң — *дог* сөзүниң *токлы* ады билен багланышыгы хакында айтмак ерликлидир. Бу ики сөзи эмеле гетирйән көк бирмеңзеш болса-да, токлы биологик яшы боюнча догдан яшдыр. Яз гыркымында байзыдан башга гузулар билен байзы чебишден галанлары (барга чебишлер) гыркыляр. Йөне чебшиң гыркыланы-гыркылмадыгы тәзе бир яш аңладян терминиң ула-

нылып башламагына гетирмейәр; бу ерде гетирилйән тапавутландырма шертли ве токла относителдир: *гыркылмадык чебиш — гыркылан чебиш*. Улалып башлан чебше *догча* дийилйәр. Индики доглан вагтына баранда, оңа *дог* дийилйәр. Онуң гелип чыкышы *дог* — (догурмак, гузламак) сөзи билен хем багланышдырыляр [142. 103].

Токлы - дог мынасыбетиниң эмеле гелмегине шу ашакдакы схемада гөркезилен ягдай себәп боляр:

оглак
(овлак)

чебиш	гузы
дог	токлы
бир гузлан гечи	ищек
ики гузлан гечи...	өвеч//бир гузлан гоюн
	маң//ики гузлан гоюн...

Гечиниң хожалыкдакы әхмиетиниң тарыхы өсүши, гечиниң биологик тайдан гоюндан говшакдыгы билен баглылыкда эмеле гелен деңаграмсызлыгы арадан айырмак үчин яшжынс лексикасының чәгинден чыкян *оглак//овлак* гечи топарына гечйәр. Муңа тебигатда гечи билен физики чалышдамлыгы болан гоша тойнаклыларың чагасы бабатда хем оглак термининиң уланыляндыгы (*кейик овлагы*) эсас дөредйәр. Шейлеликде, ашакдакы система эмеле гелйәр:

I	II
оглак (овлак)	гузы
чебиш	токлы
дог	ищек
өвеч гечи / бир гузлан гечи	өвеч гоюн // бир гузлан гоюн
маң гечи / ики гузлан гечи...	маң гоюн // ики гузлан гоюн.

Овлагың доглан бадына гузудан догумлырак болуп, соңракы өсүшде гузудан ыза галяндыгыны информантлар

айдярлар. Гечиниң эндамыны йүң дэл-де, чөпүр өртйәндиги себәпли, ол совуга-да чыдамсыз боляр. Жынс тайдан токлы-да, чебишем ир етишйәр, йөне несил өндүрмеклиге олар ищекликде ве доглукда башлаярлар. Схемалара эсас эдилип уркачы чебиш линиясының алыняндыгы мунуң хожалык әхмиетине баглыдыр. Эркек чебишлериң бичилмедиклериниң санының уркачыларының санындан өрән көп эссе аздыгы, бичилен чебишлериң хем союлман эркечлиге галдырылянларының санының ужыпсыздыгы нетижесинде, жынс-яш терминлериниң ёкардакы линия боюнча ызарланмагы догрудыр. «Гечиниң саны мүңе етйәнчә, дериси мүңе етер» диен айтгы хем айдыланларың үстүни етирйәр.

Догдан соң, көпленч, *улы гечи, гарры гечи* атлары гелйәр. Уркачы гечи бабатында *өвеч, маң* сөзлери хем яш аңладылжак боланда уланыляр.

Доварың жынс-яш айратынлыгыны гөркезйән тематик топарың дерңевинден ашакдакы нетижелери чыкармак болар. Өңи билен бу топара гирйән терминлер 3 топара бөлүнйәр:

1) жынс аңладян сөзлер
2) яш аңладян сөзлер
3) жынс-яш аңладян сөзлер.

Жынс аңладян сөзлере *эркек, уркачы* терминлери гирйәр. Булар диңе анык атларың дүзүминде уланыляр.

Яш аңладян сөзлере *гузы, toклы, ищек, өвеч, маң* дегишлидир. Буларың уланылышында относител өзбашдаклык бар.

Жынс-яш аңладян сөзлере а) *эркек гузы//эркек токлы//, эркек ищек//эркек өвеч//эркек маң; гоч гузы//гоч токлы//ищек гоч//өвеч гоч//маң гоч; уркачы гузы//уркачы токлы//уркачы ищек*; шейле хем *өвеч гоюн, маң гоюн; б) эркек овлак//эркек чебиш*, шейле хем *ищек эркеч, өвеч эркеч, маң эркеч; овлак теке//чебиш теке//ищек теке//өвеч теке//маң теке; в) уркачы овлак//уркачы чебиш*, шейле хем дог сөзлери дегишлидир. Булардан *овлак* ве *гузы, чебиш* ве *токлы* коррелятив гатнашыкда болуп, диңе '**гечи чагасы**', '**гоюн чагасы**' маны компонентлери билен тапавутланярлар.

Дог ве *ищек* сөзлериниң арасында бу хили оппозицияны гетирмек кын, чүнки *дог* диңе уркачы жынс билен багланышыклы болуп, *ищек* сөзүниң манысы дога гөрә гиңдир. *Дог* сөзүниң гелип чыкышы уркачы жынсы аңлатмак я-да несил өндүрмек билен баглы болман, системаның өсүшиниң өнүмидир.

Довардарчылыгың хас ирки дөврүлеринде гоюндыр гечиниң өрән яш вагты өлдүрилендиги археологик агтарышлардан беллидир. Хоҗалыгың бу угруның интенсивлешип башламагы билен йүңи, ягы, баганасы, эти үчин гымматы артып башлан гойна дегишли терминлер хас гүйчли өсйәр, өнкә гөрә көп яшадыляр, дегишли терминлер дөрәп башлаяр. Доварларың сүрүлере айланмагы билен гечилериң хем әхмиети артяр, җынс-яш аңладян *терминлере-де ислег* йүзе чыкяр. Гоюндарчылык билен гечидарчылык гыраден өсмәнсоң, гечилер бабатындакы етмейән терминлер тайяр гөрнүшинде гоюндан гечирилйәр. *Эркек овлак, эркек чебиш* (җынс аңладян компонент өңден гелйәр) атларындан соң атландырыш системасы үйтгәп, *ищек эркеч, өвеч эркеч* (җынс аңладян сөз ыза гечйәр) гөрнүшине эе боляр. Гойнуң ятланылан үч хатарында бу хили метаморфоза ёкдур. Гечинин яш-җынс классификациясының гоюндан гечирилйәндиги *ищек, өвеч, маң* сөзлериниң уланылышындан айдың гөрүнйәр. *Уркачы ищек, уркачы өвеч, уркачы маң* я-да йөне *ищек, өвеч, маң* дийленде, диңе гоюн гөз өңүнде тутуляр.

Шейлеликде, хәзирки заман түркмен дилинде гечиниң җынс-яш айратынлыкларыны аңладян сөзлер гойна дегишли сөзлере көп бабатда гарашлы системаны эмеле гетирйәр. *Мунуң дилден дашгары* себәбиниң бардыгыны дуймак боляр. Йөне илкибашда ягдай, дерңевиң гөркезиши ялы, дүйбүнден башгача болупдыр.

Ёкарда беллениши ялы, *овлак* шол бир вагтың өзүнде ирки этапларда гойнуңам, гечиниңем чагасыны аңладыпдыр. *Овлак* сөзүниң гечиден башга хайванлар бабатында уланылышы хем ызыгидерлидир: бу ат билен гечә нәхилидир бир меңзешлиги болан хайванларың чагасы аңладыл-яр (иң яйраны - җерен овлагы). *Гузы* сөзи болса хас гиң мана эедир: ол сыгыр, товук, хатда гечи бабатда-да уланыляр. Шейлеликде, онуң эмеле гелши *овлакдан* сондур.

Кашгарыда гетирилйән накылларың *гузы* билен дәл-де, *овлак сөзи билен баглыдыгы* үнс берерликдир: «Агылда оглак догса, арыкда оты өнер»; «Оглак йиликсиз, оглан биликсиз», «Оглан иши иш болмаз, оглак мүңүзи сап болмаз». Гадымы түркиче пасыл атларының икисиниң хем овлак билен баглыдыгы ёкарда белленипди. *Овлак-гузы* тиркеш сөзүнде *овлагың* өңден гелмеги хем информатив болуп билер. *Овлак* сөзүниң өсүшиндәки бу үйтгешме *гузы* сөзүниң манысының гиңелмегине гетирйәр. *Гузламак,* шейлеликде, диңе *гузы бермек* манысындакы сөз дәлдир, кәхалатларда бу сөзүң орфографирленмеги билен баглылык-

да, дар чекимлилери дүшүрмән язмалы эдилсе, *гузуламак* ялы язылмагы хөдүрленйәр. Бу, бизиң пикиримизче, нәдогрудыр. *Гузуламак* сөзүниң 'гузы бермек', *гузламак* сөзүниң болса 'хайваның чагаламагы' ялы дифференцирлешен манылары бардыр.

Түрки диллериң гүнорта-гүнбатар топарында тиркеш сөзлериң компонентлериниң гелиш тертибиниң семантик принциплерини йөрите өвренен К.Т.Рамазановың ишинде хожалыкда илери тутулян, хили, гүйҗи ёкары хасапланян хайванларың атлары өңде, бейлекилерининки болса ызда гелйәр дийип белленйәр [160]. Мысал хөкмүнде *шир-гурт, гурт-тилки, ит-пишик, ат-эшек* ялы сөзлер гетирилйәр. Шу нукдайназардан бу аңлатма *гузы-овлак* болмалы, эмма ол бейле дәл; мунуң өзи овлак сөзүниң хәзирки манысының *овлак-гузы* тиркеш сөзүниң икисиниң хем бир маныда уланылан вагтындан (деңешдир *гап-гач, гейим-геҗим, арза-шикаят, урп-адат*) гич дөрәндигини аңладяр (дең: *гоюн-гечи; газак дилинде: козы-лак*). А.М.Шербак бу сөзүң манысының аныклыкдан үзңелешип, яш аңладян умумы сөзлериң хатарында дуряндыгыны, системадан ёкары элемент болуп, яш хайванлары аңладян диалектал атларың хеммесини гысып чыкаряндыгыны язяр [237.119.]. *Овлак* термини бейлекилери гысып чыкармаса-да, онуң *гузы* сөзүнден уланылыш айтымының гиңдиги барада айдылян пикир билен ылалашмак *болар*.

Чебиш: *чепич* (түрк), *чапиш* (азерб.), *шибиш* (газ.), *чибиш* (өзб.), *чебич* (гырг.); Кашгары *чепиш* [I т, 368 сах.]. А.М.Шербак бу сөзи түрки диллериң материалында дүшүндирип болмаяндыгыны язяр хем-де оны латынча *капер, каперос* ялы сөзлер билен деңешдирйәр [237.124].

Чебиш термининиң ирки формалары (чепиш, чепич) билен түркмен дилиндәки *чепикси* 'даяв дәл, инчеден гелен кичиҗик, хор ве говшак' манылы сөз көкдешдир, ондан *-си* деңешдирме аффиксини, *өтүк, кесик* сөзлериндәки ялы *-ик* аффиксини айырсаң, *чеп* - көки ат - ишлик көки галяр. Оны Е.З.Кажибеков *чип/чөп* гөрнүшинде гетирйәр, манылары: 'кесмек', 'чапмак, бөлмек'; 'бөлек, бөлүм, бир задың бөлеги' [86.257]. Довардарчылык лексикасына дегишли бу түрки сөз хем шулардан гелип чыкян кичилик, бөлеклик манысы билен баглыдыр.

Эркеч сөзүниң башдан гечирен семантик өсүши хем гызыклыдыр. П.Ашыров онуң морфологик гурлушыны ве өсүшини шейле гөз өңүне гетирйәр: *эркек эчкү<эркекечкү<эркекеч<эркеч*. Өңи билен *эркек эчкү* вариантында огузлара махсус болмадык *эчкү* сөзүниң уланыляндыгы-

ны беллемелидирис. «Эркеч эти эм болур, эчкү эти ел болур» накылындан чен тутсаң, онда *эркеч* сөзи *эчкү* сөзүни уланян тайпаларың дилинде хем болупдыр. Мунуң өсүш стадиясы, догруданам, *эркек эчкү* адындан гайдян болса, онда онуң өсүши, бизиң пикиримизче, *эркекечкү*<*эркечкү* (гаплология (*кеке*) айрыляр) < эркеч ялы болмалы. Йөне онуң башлангыч формасы *эр кечи* болмалы. (дең.: *эр хонь*, 'гоч' монг.) Кодекс Куманикусда *гечи* 'теке' манысында гетирилипдир. *Тиси кечи* аңлатмасы хем *гечи* диймек болупдыр. *Теке латынча бекус* сөзүниң парс-ча эквиваленти хөкмүнде гөркезилйәр [94.128].

Эр Кашгарыда 'эр, эркек, адам' манысында гелйәр. Шундан *эр кечи* хасыл болуп, XI асыра ченли олар формал тайдан битевилешип, *эркеч* гөрнүшине гечип етишипдир: «Эркеч эти эм болур, эчкү эти ел болур» накылындакы сөз уланышдан чен тутсаң, *гечи* сөзи *тиши* сөзүни гошмаздан хем уркачы жынсы аңладып башлан болмагы мүмкин. «Кодекс» Кашгарының «Лугатындан» соң дүзүлен болса-да, онда бу өсүшиң иррәкки этапы сакланып галыпдыр. Башга бир меселе сораг дөредйәр.

Эркеч соңабака бичилен гечини аңладып башлаяр: *эркеч* (түрк.), *эркеч* (азерб.), *серке* (газ.), *эркеч* (гырг.), *эркеч* (өзб.); онуң орнуна *теке* уланылып башлаяр. Кашгарыда *гоч-теке* агзаляр [III т. 102], *теке* 'даг кейигиниң эркеги' манысында хем уланыляр [*III* т. *228*].

Замахшарыда (XII асыр) *тиши кой, тиши тавук, тиши теве* [153 сах.] ялы атлар гетирилйәр. *Гоюн, дүе, товук* сөзлери жынс аңладян сөзлериң хатарына гирмәндир. Б.Өгел гадымы язув ядыгәрликлеринде *газ, өрдек, кәкилик* бабатында хем жынс аңлатмагың *эркек, уркачы* сөзлериниң үсти билен амала ашырыляндыгыны язяр [145.400].

Эркеч эркек жынсындан болуп, тебигатың берши ялы өсүшини довам эдйәр: организмиң талап эдилмедик гүйчлери онуң сүрүде айратын хызматы ерине етирмегине ярдам эдйәр. Кәмахал ол тебигы инстинкти боюнча хем херекет эдйәр. Бу малдарчылык-зоотехники маглуматы бермек билен *азман* сөзүне гечмек ислейәрис.

З.Б.Мухаммедова Б.Гаррыевиң пикирине салгыланып, азман сөзүни *азы* (диш) ве *-ман* (*бир аламата эе болмагы* аңладян аффикс) 'етишен, дишли' диййип дерңейәр ве асылкы манысыны «етишен, дишлек» ялы дүшүндирйәр [*118. № 2, 77*]. П.Ашыров човдур, гөклең, салыр диалектлеринде *азманың* 'бичилен өкүз' манысыны аңладяндыгыны язяр. Ол ёмут диалектиниң демиргазык геплешиклеринде *азман* диййип, «еке инек текә» айдыляндыгыны беллейәр

[22.99]. Соңкы маглумат хас *такыкланмалыдыр*. Овлак бичишликде кәбир овлаҗыкларың җынс мәзлериниң (юмуртгаларының) месе-мәлим билдирип дуранының екедигини гөрйәрлер ве шоны хем айырярлар. Чарваларың айтмагына гөрә, олар хакыкатда еке инек болман, эйсем җынс мәзиниң бири гөйдүк боляр. Улаланда, шол гөйдүк мәзиң итергиси билен эркеч несил өндүриҗилик ишине имрикйәр. Шу хили эркеҗе хем *азман теке* дийилйәр. К.А.Шарипова З.Б.Мухаммедова салгыланмак билен, *азман* сөзүниң түрки диллердәки (дегишли фонетик вариантлары билен) 'бичилен' манысына түркмен дилиндәки 'теке' манысы («козел-приозводитель»), «диссонанс» боляр дийип язяр [25.45]. З.Б.Мухаммедова *азмана* 'кемли теке; онуң несли җулк боляр' («козел с изъяном; его потомство җулк») дийип дүшүндирйәр. З.Б.Мухаммедованың дүшүн-дириши аслында догры; несил өндүрсе, оңа теке («козел») диймели болар. Эмма чарваның өз сүрүсине теке хөкмүнде кемчиликли малы гойбермеҗеги дүшнүклидир. Эмма җулк, З.Б.Мухаммедованың айдышы ялы, несил («потомство») болса-да, ол доглан бадына өлйәр, я өли догуляр. *Азман* сөзүниң *азмак* 'ёлдан дәнмек, ёлдан чыкмак, азашмак' манысындакы ишликден ве (*гүйземик* сөзи дүшүндирилендәки аффиксиң бир варианты болан) *-ман* сыпат ясайҗы гошулмадан эмеле гелендигиниң догрудыгы ёкардакы дүшүндиришден мәлим боляр.

Шейлеликде, өсүшиң башкы этапларында *кейик, гоюн, гечи, гоч* сөзлери үчин умумы болан сөз уланылып, хоҗалык тежрибесиниң кем-кемден артмагы, ёкардакы ялы сөзлериң фонетик вариантларындан айры-айры манылы сөзлериң эмеле гелмеги нетиҗесинде өй ве ябаны хайванларың дифференциациясы үчин ёл ачыляр. Несил аңладян сөз болан *оглак* шол умумылыгың ызларыны хениз хем саклап гелйәр.

I.III. ДОВАРЛАРЫ АЛАМАТЛАНДЫРМАК БИЛЕН БАГЛЫ ПОДСИСТЕМА

Түркмен дилиниң довардарчылык лексикасында доварларың тохум, җынс-яш тапавутландырылышындан соң, оларың аламатландырышыны аңладян сөзлери дерңемек ерликлидир. П.Ашыров газак алымы, малдарчылык лексикасыны (шол санда довардарчылыгы хем) өвренен Ш.Җанабилевиң агзалан ишинден бир цитата гетирйәр. *Онда малларың бакылыш мөвсүми, дашкы гөрнүши, тойнакларының гошаланяндыгы я-да битевидиги, шахларың шекили, өркүҗиң*

улулыгы, тохумлылыгы, өнелгелилиги, сес айратынлыгы, чыдамлылыгы, гүйжи хәсиети, гәвүшейши, сүйт мәзиниң, ялының, гуйругының, түйүниң, сакгалының шекили, ылгайшы ве ш.м. боюнча атландырыляндыгы догры белленйәр [22.23]. Довардарчылыкда хем шу аламатларың көпүси әхмиете эедир. Олардан шу ашакдакылары беллемек болар:

— дашкы гөрнүш;
— шахының шекили;
— тохумы;
— *өнелгелилиги;*
— сүйт мәзиниң шекили;
— гуйругының шекили.

Буларың үстүне ене ашакдакылары гошмак болар: келлесиниң формасы, улулыгы, реңки, жынсы, яшы, гулагының улулыгы, гулагының реңки, семизлик дережеси, алыктагмасы ве башгалар.

Довардарчылыкда айратын дуран мала аламатландырма берилмейәр. Диңе гоюндыр гечи сүрүде, өз жынсындан болан көп малың арасындака, олары бейлекилерден тапавутландырмак үчин айратынландырярлар. Шонун үчинем ёкарда гетирилен айратынлашдырыш аламатларының ики-үч санысы өз арасында комбинирленип уланыляр. Өнелгелилик аламаты болса яңкы айдылан ситуацияда, көпленч, әхмиетсиздир.

Гоюн билен гечиниң дашкы гөрнүшинде дүйпли тапавутларың болмагы биленем олары аламатландырмакда уланылян сөзлериң умумылары аз дәл. Шейле-де болса, оларың бири-биринден тапавутланяндыгы үчин (гечиниң гулагы дүрли реңкде болуп билйәр, гойнуңкы бейле дәл), гойны аламатландырмакда уланылян сөзлери айратынлыкда дернемек максада лайыкдыр.

1) гойны аламатландырян сөзлер

Илки билен гөркезилен айратынлык боюнча доварың бедениниң улулыгы аңладыляр. Муңа *гойнуң мүчеси* дийилйәр. Шундан *мүчеси кичи, мүчеси улы* ялы атлар эмеле гелйәр. *Улы гоюн* ады шуларың хатарына гирйәр.

Булардан башга-да, аламатландырма гойнуң йүңүниң арассалыгы, бедениниң битинлиги, эндамында ярасының ве ш.м. барлыгы-ёклугы билен багланышыклы хем болуп билйәр: *түйи арасса гоюн, түйи булашык гоюн, түйүни чейнән гоюн, агсак гоюн, гыбырдык гоюн, гуртлы гоюн, сыңрагы башлы гоюн* ве ш.м.

Түркменлериң идедйән гоюнларының уркачылары, галапын, шахсыз боляр, шах айратынлыгына гөрә аламатландырылмалы гочларың шахы-да, эсасан, бир гөрнүшлидир. Муңа эсасланып, гочлар бири-биринден а) шахының барлыгы (ёклугы), б) өсүнлик дережеси, в) овжанлыгы билен дифференцирленйәр: *келек гоч, шахлак гоч, бурма шахлы гоч, шахы овадан гоч* ве бейлекилер.

Сүрүде дүрли тохумдан болан доварлар боланда, салгы бермек үчин оларың тохумының ады уланылып билинйәр. Тохум атлары ёкарда гиңишлейин гөркезилди.

Йылың белли бир мөвсүминде доварлары тапавутландырмак үчин онуң өнелгелилик аламаты хем гөз өңүнде тутуляр. Шу аламат боюнча экиз *гузулы гоюн, богаз гоюн, гысыр гоюн* ялы терминлер уланыляр.

Сүйт мәзиниң шекили боюнча *гечемҗек гоюн, сүйтсүз гоюн* ялы атлардан пейдаланыляр.

Гоюнларың тохумы, семизлик дережеси билен баглылыкда гуйруклары хем дүрли гөрнүшде болуп, тапавутландырыш аламаты болуп билйәрлер: *гуйругы тыррык гоюн, гуйругы тегелек гоюн, салпыгуйрук гоюн, гушгуйрук гоюн, пилгуйрук гоюн, кәтменгуйрук гоюн* (далак) ве ш.м.

Ёкарда гиңишлейин гөркезилен җынс-яш терминлери хем гечини, хем гойны бири-биринден тапавутландырмага ярдам эдйәр.

Гойнуң гулагының улулыгы, адатча, келлесиниң улулыгына баглы боляр. *Чүри гоюн* дийилсе, онуң гулагы хем келлесиниң формасы ялы кичиҗик, чүрүҗедигини билмек боляр. Гойнуң гулагының ве келлесиниң улулыгы бири-бирине сазлашыклы, ягны адатдакысы ялы болмадык ягдайда атландырылыш айратынлыкларыны ёкарда гөрүп гечдик. Гулагының улулыгы келлесиниң улулыгына сазлашыклы болса, оңа *галамгулак гоюн*, гулагы биразрак кичирәк болса *керрев гоюн, керрей гоюн* дийилйәр.

Арык гоюн, семиз гоюн, гургун гоюн, өзүни говурҗак гоюн ялы атлар хем өзбашына бир аламат эсасында эмеле гелйәр.

Дерңевиң гөркезиши ялы, түркмен дилиниң довардарчылык лексикасында довары аламатландырмакда эсасы хызматы онуң реңки ерине етирйәр. К.А.Шарипова гойнуң йүңүниң реңкиниң хоҗалык, ягны практики әхмиетиниң ёкдугыны язяр [25.131]. Йүңден өнүм тайярламакда мунуң хакыката якын болмагы мүмкин, йөне йүң хениз гойнуң үстүндекә, ол улы әхмиете эедир. Шунда шу 3 айратынлык өңе сүрүлйәр.

а) гойнуң келлесиниң реңкиниң бирсыдыргынлыгы;

б) гойнуӊ аягыныӊ реӊкиниӊ бирсыдыргынлыгы;

в) гойнуӊ түйүниӊ реӊки; кәте хем онуӊ бирсыдыргынлыгы.

Гоюнларыӊ көпүсиниӊ реӊки бирсыдыргын боляр. Шонда *ак гоюн, гара гоюн, гөк гоюн, гоӊур гоюн, гызыл гоюн* терминлери уланыляр. Гөк гоюн дийленде, «Асманыӊ гойы реӊкине, дениз реӊкине меӊзеш реӊкли» (ТДС) гоюн дийип дүшүнмели дәл. Гөк гойнуӊ реӊки ашагындан эрәп башлан гарыӊ реӊкине меӊзешдир; *гоӊур гоюн* ады билен түйүниӊ учлары гоӊрас өвүсйән, *гызыл гоюн* дийип түйлери гызгылт өвүсйән гойна айдыляр. Гузы вагтында бағанасыныӊ реӊки боюнча олара *ак гузы, гара гузы, гоӊур гузы, гызыл гузы* ялы атлар берилйәр; гөк гузы дийилмейәр. *Ак гоюн, ак гузы* атлары билен түйи ак болан довар аӊладыляр. *Ак гузы ак гойна* өврүлйәр. Эмма түйи хич хили өвүшгинсиз болан гойна *боз гоюн* дийилйәр. *Ала гузы, ала гоюн* терминлери түйүниӊ реӊки ак ве гара болан маллар бабатында уланыляр; *ала гоюн* диӊе шу хилли реӊкли боляр.

Гойнуӊ келлесиниӊ реӊки бирмеӊзеш боланда, олар өзбашдак атландырыляр. Булара *гоӊуркелле гоюн, гаракелле гоюн, гызылкелле гоюн* атлары дегишлидир. Келләниӊ гөрүнйән ерлери депе, сеӊрик, бурун үсти ве яӊак болуп, шол ерлеринде ак (боз) реӊк гатанжы душ гелйәр. Депеси ак (боз) болан гойна *депел гоюн*, сеӊриги ак болана *сакар гоюн*, агы сеӊрик-яӊак гатышып гидйән болса *машал гоюн*, агы сеӊригиӊ үсти билен бурна етйән болса-да *сакар бурнак гоюн* дийилйәр.

Ак түйлер гойнуӊ ве гечиниӊ аягында хем болуп билйәр. Аякдакы ак түе *секил* дийилйәр. *Өӊ аягы секилли гоюн, арт аяклары секилли гоюн, аяклары секилли гоюн* атлары хем шундан хасыл боляр. Гечиде хем шунуӊ ялы терминлер уланыляр. *Секил* сөзи *сек* ялы гысгалдыляр ве *секли* гөрнүшинде-де душяр *(ол гойнуӊ аягыныӊ секи бар; ол гойнуӊ аягы секли)*.

2) гечини аламатландырян сөзлер

Улы гечи, мүчеси улы гечи, мүчеси кичи гечи кимин атландырмалар гоюн хем гечи үчин умумыдыр.

Гечиниӊ түйүне ончаклы әхмиет берилмәнсоӊ, ол арассалыгы боюнча тапавутландырылмаяр. Оӊа дерек *агсак гечи, гуртлы гечи* ялы атлар гечә-де дегишлидир.

Гоюндан тапавутлылыкда, гечилер жынсына гарамаздан, адатча, шахлы болансоӊ, булары тапавутландырмакда ша-

хың шекили улы әхмиете эедир. П.Ашыровың ишинде *шахы дик гечи, шахы ятык гечи, шахы айланчак гечи, келек гечи* ялы атлар гөркезилйәр. Булардан башга-да *еке шах гечи, шахы дөвүк гечи* ялы атлары гетирмек боляр. Текелериң шахы, адатча, бурма боланы үчин, олара *бурма шахлы теке* дийилйәр.

Анкара гечилери ек-ярым болаймаса, түркмен доварларчылыгында сүрүлере салынмады, олар даглык ерлерде айратын бакыляр, шоңа гөрә-де, оларда тохум аңладян сөзлер уланылмаяр. Өнелгелилик принципиниң эсасында гечилер *экиз овлаклы гечи, үчем овлаклы гечи, гысыр гечи* ялы атлар билен дифференцирлешйәр. Сүйтлүлик дережеси — сүйт мәзиниң шекили боюнча *гойнемҗек гечи, сүйтсүз гечи* кимин атлар габат гелйәр.

Гоюндан тапавутлылыкда, гечиниң гулагының реңки аламатландырмада белли бир әхмиете эедир, чүнки гулагының реңки келлесиниң реңкинден тапавутланып билйәр. *Гыр гечи* — ики гулагы чал-чыпар гечи. Гечиниң гулагы кичи, дүйрленип дуран болса, оңа *тов гечи* дийилйәр.

Келлесиниң реңки боюнча атландырма гечи үчин хем хәсиетлидир. Депелли гечә *депел гечи* дийилйәр. Депели кичиҗик болан гойна-да, гечә-де *товшан депел гоюн//гечи* дийилйәр. *Машал гечи, сакар гечи* терминлери хем душяр. *Гәр гечи* дийип, маңлайындан бурнуна ченли гидйән золаклары боланына айдыляр. Шол ерлери гызыл болан гечә *гызыл гәр гечи*, ак болан гечә *ак гәр гечи*, яңагы дуршуна гызгылт түй билен өртүлен гечә *аляңак гечи* дийилйәр. *Машал, сакар* сөзлери билен *гәр* термининиң арасында якынлык бар. Илкинҗи ики сөз яңак ве сеңрик үстүндәки ак реңки аңладян болса, гәр яңакдакы дүрли золак реңки гөркезйәр.

Гечиниң эндамының реңки ала хем боляр. Эндамының эсасы «дүшеги» гара болуп, аркалары ак болан гечә *ала гечи* дийилйәр. Шол ак кәте гарның ашагында болуп, бир уҗы гапдалына чыкып дуряр, бу хили гечә *бөври чакмаклы гечи* дийилйәр. Көпленч, гечиниң алкымында болян ики саны салланып дуран мәзе эсасланып, *дүвмели гечи* ады хем берилйәр. Алык-тагма хем шу хили аламатландырмаларың иң эсасыларына гирйәр, алык-тагма билен баглы атлар ашакда йөрите дерңелйәр.

Ёкарда довары суратландырмакда уланылян эсасы сөзлердир атлар гетирилди. Оларың бир бөлеги гоюн, бейлекиси гечи бабатында уланыляр, шонуң билен бирликде, бу сөзлериң хеммеси бирбада уланылмаяр. Диңе йитен мал сораланда, мүмкин болан әхли аламатлар санал-яр. Гөрнүп

барян сүрүдәки довары билдирмек үчин, шоларың ики-үчүсинден эмеле гелен терминлериң хызматындан пейдаланыляр. Шунда 2 саны эсасы принцип сайланяр.

1) сейрек аламаты уланыляр,

2) *гиң яйран* аламатларың ики-үч санысы пейдаланыляр.

Сейрек аламатлара дүвмелилик, чакмаклылык, байлыклылык ве ш.м. дегишлидир.

Гиң яйранларда *гоюн//гечи* сөзлерине ченли компонентлериң гелиш тертиби, эсасан, дурнуклыдыр. Сөз дүзүмлеринде болшы ялы, бу ерде хем иң ахырда гелйән компонент эсасы болуп, ондан өңден гелйәнлер эсасы компоненти аныклашдырярлар. Ашакда гойны аламатландырян суратландырмаларың бирнәчеси гетирилйәр.

Нышанасыз гоңур гоюн — гоңур гоюн; эндамында, келлесинде, аягында башга хили реңк болмаяр; *гара депел гоюн* — эндамы тутуш гара болуп, диңе депесинде бир тегележик агы болан гоюн. Шу ерде *гара* бир, *депел* башга бир дифференцирлейжи белгидир; мунуң манысына «депелиниң реңки гара гоюн» дийип дүшүнмели дәлдир; *гоңур машал гоюн* депесинден сеңригине ченли ак болан гоңур гоюн. *Машал* сөзи Кашгарының сөзлүгиндәки *башгыл, башыл* сөзлери билен формал ве семантик тайдан якындыр. *Башгыл йылкы* «башы ак, дөрт аяклы хайван», *башыл кой* «депесинде ак болан гоюн» ялы атлардан оларың манылары йүзе чыкяр [I т. 482]. Шуңа меңзеш морфологик гурлушлы сөзлер «Диванда» башга-да бар: *богрул кой* — алкымы ак гоюн (бокурдак сөзүниң бокур//богур морфемасы гатнашяр), *бөгрүл ат* — бөврүлери ак ат; *таргыл йылкы* — сагрысы аклы-гаралы менекли хайван, (*тарыг* — 'дәне' сөзүнден); *картал кой* — ала гоюн; *кызгыл ат* — реңки боз билен гыр арасында болан ат; *бечел* — бичилен ве ш.м. Аслында, бу сөзлер *-лы/-ли* аффикслери билен ясаландыр; булар илки *ак башлы кой, башыглы ат, (ак) бөврүли кой, тарыглы йылкы* ялы болуп, сонра айдылышда фузияны башдан гечирйәр. Шуңа меңзеш хадыса хәзирки заман түркмен дилинде хем душяр: *гечгинли — гечгел; гулплы — гулпбул; даңылгы — даңыкгыл* ве ш.м. *Машал* сөзи хем башыл формасындакы сөздендир, онуң хәзирки шекилине ээ болмагына ики ягдай тәсир эдип билер: а) *б-м* сес чалшыгы (*бейни-мейни; бен-мен* ве ш.м.); б) арап дилинде хем маш'ал сөзи белленип, онуң 'чыралы' диен манысы бар [234]. К.А.Шарипова ТДС-е салгыланып, түркмен дилинде *гьагиайы машал гоюн* (?!) адының бардыгыны беллейәр [25.131]. Йөне гөркезилен ерде бу сөз ёк. *Сакар*

сөзи «Диванда» *сокар* 'келек хайван' манысында гетирилипдир. *Сокар кой* аңлатмасы айратын гөркезилйәр [I т. 411], бу, мегерем, *сокур* билен баглы болса герек.

Салпыгуйрук гоңуркелле гоюн — гуйругы ашак салланып дуран гоңур келле (боз реңкли) гоюн; *аяклары секилли шахы дик гечи* — аякларының агы болан, шахы диклигине өсен гечи. *Секил* сөзи хем эдил *машал* ялы структуралы бирликдир. Мунуң шейледигини *секил* сөзүниң дүрли ерлерде *сек, секли* вариантының бардыгы субут эдйәр. Шейле болса, шу ерде ясайжы дүйп сөз *сек-* сөзүдир. Эгер *башыл, бөгрүл* сөзлеринде *баш, бөгүр* (*бөвүр*) сөзлери болса, *секил* термининдәки *сек бечелдәки беч-* кимин ишлик көки болмагы әхтималдыр, чүнки *сек* сөзи 'аяк' манысында бизе душмады, *секмек, секиртмек, сегретмек* ишликлери болса гинден яйрандыр.

I.IV. ДОВАРЫ ХӨСИЕТЛЕНДИРЙӘН СӨЗЛЕР

Гоюн ве гечи бири-бириннден хәсиетлери билен тапавутланяр. Довары хәсиетлендирмекде оларың 1) сүрүде өзлерини алып барышлары, 2) индивидуал хәсиетлери: а) элдекилик дережеси; б) иймит ийиш дережеси; в) гузусыны//овлагыны саклайшы ялы хәсиетлери гөз өңүнде тутуляр.

Сүрүде өзүни алып баршы боюнча доварлара ашакдакы сөзлер билен хәсиетлендирилйәр: *башчы гоюн//гечи* — сүриниң өңүнде гезеген довар; *гыракчыл, четчи* — сүриниң четинде гезйән довар, *баграв* — сүриниң ызында гезйән довар. Сүриниң ызрагында гезйән довар, көпленч, сөкел боляр, шоңа гөрә-де мунуң этимологиясыны Кашгарының «Диванындакы» *багрыкмак* — «багры дөшүне япышмак» сөзи билен якынлашдырярыс.

Хусусы хәсиетлери боюнча *юваш гоюн//гечи, сүсек гоч//гечи//теке, гачак гоюн, экинчи гечи* ялы терминлер билен атландырыляр. *Экди гоюн* дийип, чопаның көмекчи малына айдыляр. Ол гадымы түрки дилдәки *иктүлемек* билен асылдашдыр [МК, т. I, 317 сах.]. Хәзирки заман довардарчылык лексикасында шу аңлатманың *иймчи мал, чөрекчи, нанчы* ялы вариантлары душ гелйәр.

Ийм ийиш дережесине гөрә довара ашакдакы ялы атлар берилйәр: *ерче* — сувы өрән хаял ичйән довар; *сынҗав* — иймми ерчеләп иййән мал; *хоран* — гөзүниң гөрен иймини сайламан, ишдәмен иййән довар.

Ерче сөзи Кашгарыдакы *ермек* — 'ирмек, халамазлык, йигренмек' ялы маныла сөзден гелип чыкяр [т. III, 185 сах.]. Гыргыз дилинден ашакда гетирилйән материалдакы *жееримек* хем шу көкдендир, *-ча/-че* гошулмасы мензетме аңладян *-са/-се* аффиксиндендир, шейлеликде, онуң башкы шекили **йерсемек* ишлигиндендир.

Гузусыны говы гөрйән довара *хамрак* дийилйәр. *Хамрак* сөзи «Диванда» *амрак* гөрнүшинде *амрак көңүл* 'ачык көңүл, йылы йүрек' ялы аңлатмада гетирилйәр [I т., 101 сах.]. Бу ягдай хәзирки заман түркмен дилине-де махсусдыр. Мысал үчин, эрек (гоюн) термини ахал геплешигинде *херек* гөрнүшиндедир, гүнбатар ёмут диалектинде хем бу ягдай душ гелйәр: *Өвез-Хөвез, өмүр-хөмүр*, әрсары диалектинде *ө:л—хө:л* ве ш.м. XI асырда язылан ишде онуң манысы ('ачык гөвүнли') адам бабатында уланыландыгыны гөркезйәр. Хәзирки вагтда бу сөзүң уланылышындан онуң манысыны гиңелдендигини гөрмек боляр.

Гузусыны эмдирмейән гойна *алмазак* ялы атлар берилйәр.

I.V. ДОВАРЫ СОЙМАК, ДОВАРЫҢ МИЛЛИ-РУХЫ ДУРМУШДАКЫ ОРНЫ БИЛЕН БАГЛЫ ПОДСИСТЕМА

Довардарчылык лексикасының иң бай тематик топарларының бирини эмеле гетирйән подсистема мал соймак, онуң тертиби, онуң этиниң бишмәнкә ве бишенден соң пайланышы ве ш.м. багланышыклыдыр.

Өвренилйән лексикада *гоюн өлдүрмек, гоюн соймак, гоюн кесмек* ялы аңлатмалар уланыляр. *Токлы* сөзүниң этимологиясы барадакы гүррүңде мундан мүң йыл озал огузларың гойны өлдүриши хәзирки ялы болмандыгы белленипди. *Гоюн өлдүрмек* аңлатмасы шол дөвүрлерден гайдян гадымы бирлик болмалы. *Гоюн соймак* хем өз манысы боюнча өңдәкиден даш дәлдир. *Гоюн кесмек* бу иши мусулманчылык дәби боюнча ерине етирмек билен баглыдыр. Кашгарыда *кой этлетмек* аңлатмасы шу маныда гелйәр [т. I, 264 сах.]: *койыг этледи* [284 сах.] *кой этледи* [395 сах.] шу сөзүң парадигмасындандыр. Салар Бабаның «Огузнамасында» «Докуз йүз кой бирле отуз гысрак той үчин өлдүрсинлер» дийилйәр [76 сах.].

Кашгарыдан бир асыр соң (XII асыр), Замахшарының «Мукаддимат ал-адаб» атлы эсери языляр; онда арап, парс диллериниң материалы берлип, автор хорезмша Атсыз ибн Мухаммет үчин оңа түрки материалыны гошяр, XV асы-

рык ахырында болса китаба монгол дилиниң материалы хем гиризилйәр. Шу ишиң монголча ве түркиче бөлегини Н.Н. Поппе чапа тайярлаяр. Онуң бу сөзлүк барада айдян бир беллигини хемише назара алмак герек боляр: арап ве парс дилиниң материаллары соңкы гиризилен ики диле **сөзме-сөз** терҗиме эдилипдир [154.7]. З.Б.Мухаммедова «Мукаддиматдакы» түрки материала түркмен дилиниң фактлары хөкмүнде гараяр. Сөзме-сөз терҗимәниң ызы билдирип дуран *өлтүрди курбан тевесини* [96 сах.], *богузлады койны* [126 сах.] рус дилине *гойны богды* дийип терҗиме эдилипдир, мунуң терсине *богузлады тиши тевени* сөзлеми 'инен дүйәниң дамагыны чалды' ('перерезал верблюдице горло') дийлип алныпдыр. *Богузлады* шу мысалда-да габат гелйәр: *агрыксыз богузлады тевени* [149 сах.] 'убил небольного верблюда' гөрнүшинде берилйәр, бизиң пикиримизче, бу түркмен дилиндәки *агырыксыздыр*, шонуң учинем терҗиме 'дүйәни агырыксыз (ынҗатман, хорламан) өлдүрди' болмалы. *Башы кескен кой [183* сах.] дүзүминде *кесмек (гоюн кесмек)* аңлатмасының-да шол дөврде уланыландыгына шаятлык эдйәр.

«Китабы Дедем Горкутда» *«гоюндан гоч өлдүргил»* [92. 19 сах.] *гоюндан гоч гырдырды* [20 сах.], *кейиги сиңирледи* [51 сах.], *«Бесат гочы басуп богазлады»* [125 сах.] ялы мысаллардан ене-де тәзе-тәзе сөзлер мәлим боляр. Шу тарыхы көпдүрлүлик хем хәзирки заман довардарчылык лексикасында бу дүшүнҗәниң бирнәче ёл билен аңладылмагына гетирйәр. З.Б.Мухаммедова *богазламак* ишлигиниң гүррүңи эдилйән манысының XIV-XV асырлара дегишли «Эттухфет—уз-зекийе фил-лугат ат-түркийе» атлы ишде ве бейлеки ядыгәрликлерде душ гелйәндигини гөркезйәр ве онуң хәзирки заман түркмен дилинде ёкдугыны догры беллейәр [115а. 75].

Шейлеликде, хәзирки заман түркмен дилине *соймак, кесмек, өлдүрмек, чалмак* сөзлери гелип етипдир ве олар дүрли ерлерде ишжең уланыляр. Буларың хер бириниң өз уланылян ягдайлары бар.

Гойны соймак дүзгүни, бейлеки дүзгүнлер ялы, ысламың халаллык, мекрувлык ве харамлык атландырылян дүшүнҗелери билен баглыдыр. Малы халалламак дүзгүни XV асыр түркмен шахыры Вепайының «Ровнакыл-ыслам» эсериниң «Зебаих хөкми беянында» атлы йигрими алтынҗы бабында тесвир эдилйәр [47. 48]. Онда уланылян сөзлер гүррүңи эдилйән лексика-семантик серия баглылыкда үнси чекйәр. Эсерде бу угурдакы дини дүшүнҗелериң арап, парс диллеринден геченлери көп.

Гер богазласаң бу хайван тирисин... [48 сах.]
Эңсесинден гер богазланса гоюн... [48 сах.]
Гер богазласа булардан бир вуҗуд... [48 сах.]

Гөрнүши ялы, бу эсерде *богазламак* сөзи уланыляр.

Гер пычак болса йитик хедден ашып,
Чалса хайван башыны забых кесип... [49 сах.]

Бу мысалда *чалмак* ве *кесмек* сөзлериниң манысы дифференцирленйәр: *чалмак* — 'тиз херекет эдип кесмек', *кесмек* — 'бир затдан бейлеки зады бөлүп алмак'.

Ашакдакы мысалда *богазламак* термини 'богаз кесмек' дәл-де, эйсем «ган акызмак» ялы хөкмүнде уланылыпдыр:

Гурт үзер болса гоюн богзын тамам,
Кой ятур болса тирик, тен-җан олам.
Көгсиден я богазыдан богазласа,
Болур ол мутлак халал хер ким ийсе. [49 сах.]

Түркмен дилинде доварың (малың) беден агзаларының адыны өвренмекде огузнамалардан, түркмен тарыхына дегишли мәлим болан ишлерден герекли маглуматлары алдык. Оларда түркменлериң гадымы дөврдәки эдим-гылымларына дегишли маглумат көп, хусусанам, сойлан малың бишен бөлеклерини пайламаклыга дегишли ерлеринде дерңелйән лексиканың энчеме сөзи гөркезилйәр. Оларың хеммесиниң диен ялы терҗиме эдилен текстлерден, бейлеки пейдаланылан эсерлерден алнандыгы үчин, беден бөлеклериниң атларының шу чешмелерде түркмен (түрки) дилиниң сөзлүк дүзүминиң тебигы өсүши билен баглыдыгыны я-да дәлдигини йүзе чыкармак әхмиетлидир.

XVI асырың орталарында нусайлы түркмен Салар баба Гулалы оглы Харыдары Фазлалла Решидеддиниң «Җамыь ат-таварих» китабыны парс дилинден түркмен дилине терҗиме эдйәр. Онуң «Огуз ве онуң неслиниң тарыхы», «Түрки патышаларының ве солтанларының зикри» диен бөлүмлерини Н.Б.Халымов чап этдирди [211]. Шу эсерден башлап, огузларың дөвлет нахарланмалары үчин кесилен малың хан-беглериң арасында оларың хер бириниң орнуна ве мертебесине лайыклыкда пайланышы барада маглумат берлип уграляр. Шундан доварың беден бөлеклериниң атларының тарыхы өсүшини ызарламак үчин мөхүм материаллары алмак боляр. Салгыланма берлен огузнамада «Үч огул *ким, оларың ичинде* улуграклары эрди ве Огуз оларың адыны Бозок кылып эрди *ве* Ыргыл *Хожа оларың* перзентлерине бир исм [ат] ве лакаб гоюп эрди ким хер киши оларың топарындан болса, сүңк ве гуша махсус болуп, бири-бирине азар бермегейлер ве ол нышаналар бирле халайык олары танагай» [211.65]. Бираз соңра «Ве муаййан (бел-

ли) кылыпдырлар ким, ат этинден хер бириге мүче етгей ким араларында жедел ве гүррүң болмагай. Хер вагт тойда ики ат өлдүрүр эрдилер, бири Бозок ковмына ве бири Үчок ковмуна муаййан эрди. Ве ужасы бир сүмек аркадин ким бойныга якын турур падышахына муаййан кылды, хич киши өзге кишиниң үлүшни иймегей» [211. 67]. Шондан соң гелйән *саг гол, сол гол* терминлери харбы терминлер болса герек, чүнки китабың довамында «саг гол ве сол гол мулазимлери» (беглери) [75 сах.] барада айдыляр. Гүн ханың мүче пайламагы барада шу эсерде мундан артык маглумат ёк. Эмма «Диб Явгуй хан падешах болганы» бөлүминде той тутулян ере гелен, тапдан дүшен гарры гурда «койларның гуйрык ве гарынларыны» бермекчи болярлар [76 сах.]. Шу бөлүмден той үчин «үч мүң кой бирле отуз гысрак» чалыняндыгыны хем билип галярыс [75 сах.].

«Хер бириге бир мүче» дийип агзаса-да, Салар Баба эсериң дегишли ериниң терҗимесини сайламарак эден болмага чемели — агзалан ишде шол мүчелериң атлары — бизи гызыкландырян сөзлер гетирилмейәр.

«Җамыь ат-таварих» эсериниң ылым дүнйәсинде «Огузнама» атландырылып, Стамбулың Топгапы китапханасының Багдат көшги фондунда сакланян бөлегини парс дилинден Р.М.Шүкүрова рус дилине терҗиме этди [212]. «Огузың оглы Гүн ханың патышалык этмеги» диен бөлүмде Огузың алты оглундан өнен йигрими дөрт агтыгының ады, олара берлен мүчелер бир-бир саналяр. Иш рус дилинде боландыгы үчин, берилйән пайларың адыны деңешдирмек үчин оригиналың дилинде гөркезйәрис.

Гайы, Баят, Алкаравли, Караивли — *правая лопатка;*
Йазыр, Догер, Додурга, Япарлы — *передняя лопатка;*
Авшар, Кызык, Бегдили, Каркын — *правое бедро;*
Байандур, Бежене, Чавулдур, Чепни — *левое бедро;*
Салур, Эймур, Алайунтлу, Урегюр — *голень задней левой ноги;*
Йигдыр, Бюгдюз, Йива, Кынык — *ляжка* [212. 64-67].

Шуларың ыз янындан шейле дүшүндириш гетирилйәр: Той махалында ики ат союляр. Хер ат 12 бөлеге бөлүненсоң, бир ат Бозоклара, бейлеки ат Үчоклара берлипдир. «Бойна дирейән бил сүңки, биле якын оңурга хем-де бир саг аяк хана берлипдир» (Прилегающая к шее спинная кость, близкий к спине позвоночник и одна правая нога должны принадлежать к владыке народа) [212. 67].

«Шеҗерейи теракиме» (Түркменлериң несил дарагты) атлы ишини өз айдышы ялы, «түркменлериң хайышы би-

лен» Абылгазы Бахадыр хан түркменлериң арасындакы огузнамалардан, «Җамыь ат-таварихден» пейдаланып язяр.

Абылгазының эсериниң А.Н.Кононов тарапындан тайярланылан голязмасында гойнуң беден бөлеклериниң атларыны гөркезишини гетирелиң. Бу ерде сойлан аты дәл-де, гойны бөлүшдирмек хакында гүррүң эдилйәр.

Гүн хана: койның башын ве аркасын, куйруклы ужасын ве багрын ужаның үстүнде гоюб... ('баранья голова, спина, задняя филейная часть, спинние кости, ребра барана')

Эркил хожа: төшни аның алдында гойдылар; ('переднюю часть')

Кайы: саг ашыклы аякны...; ('правую голень задней ноги')

Алка эвли: саг кары йиликни...; ('голень правой передней ноги')

Языр: саг янбашны...; ('правый бок')

Додурга: саг омачаны...; ('правый окорок')

Овщар: саг уйлукны...; ('правое бедро')

Бекдил: саг ягрынны...; ('правую лопатку')

Байындыр: сол уйлукны...; ('левое бедро')

Чавулдур: сол янбашны...; ('левый бок')

Салур: сол ашыклы йиликни...; ('голень задней левой ноги')

Алайонтлы: сол омачаны...; ('левый окорок')

Икдир: сол кары йиликни...; ('голень передней левой ноги')

Ыва: сол ягрынны... ('левая лопатка')

1991-нжи йылда Г.Гурбанов билен Т.Непесов Абылгазы Бахадыр ханың эсерини «академик А.Н.Кононовың ылмы гөрелдесине эерип», «Түркменлериң несил дарагты» ("Шеҗере-е теракиме") ады билен түркмен эдеби дилинде чап эдип чыкардылар. Гойнуң мүчелериниң атлары бу ерде шейле берилйәр:

Гүн хан: гойнуң келлесини ве аркасыны, гуйруклы ужасыны хем багрыны ужаның үстүнде гоюп...;

Аркыл хожа: дөш...;

Кайы: саг ашыклыны илки үлүш бердилер;

Алка өйли: саг гыра йилик;

Языр: саг янбаш;

Додурга: саг омача;

Авшар: саг уйлук;

Бегдил: саг ягырны;

Байындыр: чеп уйлук;

Җавулдыр: чеп янбашыны үлүш бердилер;

Салыр: чеп ашыклы йилик;

Ала юнтлы: чеп омача;

Игдир: чеп гыра йилик;
Ува: чеп ягырныны...

Филология ылымларының докторы Р.Режебов «Шежерейи теракимәниң» хәзирки ТМГИ-дәки 425-нжи голязмасыны шу ердәки ене-де 4 саны голязманы пейдаланмак билен 1992-нжи йылда чап этдирди [4]. Бу голязмалардакы гетирилен сөзлер ашакдакы ялыдыр:

Гүн хан: койнуң башын ве аркасын ве гуйруклы ужасын...;
Эркил хожа: төшни;
Кайы: саг ашыклы билеги;
Алкаөйли: саг гары билегини...;
Языр: саг янбашы;
Додурга: *саг омача*
Овшар: саг капырга уйлугыны...;
Бекдил: саг ягрысыны...;
Баяндур: сол уйлукны...;
Чавулдур: (пайы гөркезилмәндир);
Алайонтлы: саг омача;
Игдир: сол гары билегини...;
Ива: сол ягрыны...

Решидеддинде беден бөлегиниң атларының диңе 6 санысы гетирилсе, Абылгазыда оларың саны 17-ә етйәр, йөне эсериң терҗимелериниң ве редакцияларының арасында бирлик ёк. Р.М.Шүкүрованың пикириче, огузнамаларың бири илки түрки дилден монгол дилине терҗиме эдилип, онданам парс дилине гечирилен болмалы [212. 29]. Гөрнүши ялы, терҗиме эдилен эсерлердәки специфик сөзлере авторлар ончаклы улы әхмиет бермәндирлер я-да буларың терҗимесинде кынчылыклара дучар гелипдирлер. Р.М.Шукүрова хем сүңк пайларының үстүне геленде, Абылгаза салгыланып, онда буларың хас җикме-җик берлендигини язып оңайяр. Шу алымың терҗимесинде *правая лопатка* ве *передняя правая лопатка* диен атлар гайталаняр. Пилче диңе голда боляндыгы үчин, бу нәтакык болуп гөрүнйәр. *Правое бедро, левое бедро* дийленден соң, ене-де *ляжка* сөзи гетирилйәр, бу икиси хем (бедро-ляжка) маныдашдыр. Абылгазының «Шежерейи-түрк» атлы ишини рус дилине терҗиме эден Г.Саблуков эсериң «Хываның халк дилинде» языландыгыны, оңа хем гүндогаршынасларың чагатай дили дийиәндиклерини язяр [165].

Саг кары йилик, сол кары йилик, саг ашыклы йилик, сол ашыклы йилик, саг уйлук, сол уйлук ялы терминлериң гелип чыкышыны а) авторың уланан чешмелериниң көпдүрлүлигинден, б) эдеби дилиң, в) халк дилиниң тәсири билен дүшүндирмек болар. Шежерәниң 1991-нжи йылда

чыкарылан неширинде *саг ашыклы аяк* дерегине *саг ашыклы; саг гары йилик* ерине *саг гыра йилик; сол гары йилик* орнуна *чеп гыра йилик* ялы терминлер гетирилип, эдеби диле якынлашдырмага чалшылыпдыр, эмма эдеби дилде довар бабатында уланылмаян уйлук сакланыпдыр.

Р.Реҗебовың Ашгабат голязмасы эсасында чапа тайярлан неширинде хем *ашыклы билек, гары билек, гапырга уйлук* ялы дүшнүксиз терминлер бар. *Уйлук* диңе адам бедениниң агзасы бабатында уланылян болса, *билек* адам ве пишиклер отряды догрусында пейдаланыляр.

Гөрнүши ялы, Решидеддиниң тутумлы эсеринден пейдаланса-да, Абылгазы *гоюн мүчелериниң адыны язанда* түркмен огузнамаларына даяныпдыр, чүнки Решидеддиниң эсеринде диңе 8-9 бөлегиң ады гөркезилйән болса, Абылгазыда оларың саны ики эссе артяр. Йөне бу-да хеммеси дәл. Түркменлериң угур билйәнлери хәзир хем довар соянларында оны богунларындан (үйлеринден) яздырып, 24 бөлеге бөлйәрлер. Ич гошларының атлары буларың хатарына гиризилмейәр.

Келле шол йигрими дөрт бөлегиң илкинҗисидир. *Доварың келлеси; гойнуң келлеси* сөз дүзүмлеринден, «Ики гочуң келлеси бир газанда гайнамаз» накылындан, *келлаяк, келлебаш* ялы нахар атларындан белли болшы ялы, *келле* сөзи доварың (малың) беден агзасы хөкмүнде дилимизе долы орнашыпдыр. Кашгарыда «урагут башын сукынды» [II т, 153] («аял башыны ювды») ялы җүмле хәзир хем довам эдип, эркек адам бабатында *«келле ювмак»* уланыляр. Ф.Г.Исхаковың «Хәзирки заман түрки диллериниң деңешдирме сөзлүгиниң теҗрибеси» атлы ишинден гөрнүши ялы, *баш* сөзи онда гетирилйән 17 дилиң хеммесине диең ялы махсусдыр, диңе түркмен (келле), азербайҗан (келлә), өзбек (калла), уйгур (кәллә) диллеринде бу сөз үйтгешик гөрнүшде гетирилйәр [83.5-68].

Кашгарыда *келле* белленмәндир. *Баш* сөзи өрән көп габат гелйәр, хәзирки вагтда *келле* сөзи уланылян дүзүмлерде хем *баш* сөзи пейдаланыляр:

Кой башы цтцлди [т. I. 193.], *ики кочнгар башы бир ашачта пишмас* [III т, 382], *коркмуш кишиге кой башы кош көрцнцр* [III т, 126], *Кочнгар башы* — топоним [III т. 382] ве ш.м. *Даг башы, баш эгди* сөз дүзүмлери хем «Диванда» көп душяр. З.Б.Мухаммедова Замахшарыдан парсча сөзлериң ве сөз дүзүмлериниң терҗимеси хөкмүнде *улуг башлыг, кичик башлыг, аҗты башыны, баш ийги* (дерд-е сер; келлагыры) ялы аңлатмалары гөркезйәр [115а.68]. «Китабы Дедем Горкутда» *гечи башлы гечер, токлы башлы*

торы [92.54], *гуйругын, башыны дериден айырмады, гочуң башыны* [92.125] кимин мысалларда *баш* габат гелйәр. Классыкы эдебиятда хем *баш* сөзи агдыклык эдйәр. Гөркезилен диллерден башга-да, түрк дилинде *келле* сөзи уланыляр, йөне ол, эсасан, җансыз предметлер билен баглы уланыляр (бир келле пейнир ве ш.м.). Түркмен дилинде *баш* ёкары стилде уланылян болса, түркчеде шу маныда *келле* уланыляр.

Түркмен медениетинде гойнуң келлеси отурышлыкда иң хорматлы, яшулы адамың өңүнде гоюляр.

Келледен соң *гойнуң аяклары* кесилип алыняр. Бу икисине билеликде *келлебашаяк* дийилйәр, онуң *келлеаяк* варианты хем бар. Азербайҗан дилинде болса ол *башәйах* атландырыляр [6]. Башкы гетирилен сөз ики адың габатлашан еринде эмеле гелйәр: *келлеаяк-баш-аяк—келлебашаяк*. Түркмен дилинде *еке дикрар* аңлатмасында гелйән *дикрар* сөзүниң гатнашмагында аяклара «дөрт дикрар» хем дийилйәр. Ол, эсасан, шу хекаятда гетирилйәр.

Атарылан келлебашаяк бишип угранда, гайынлары, йүвүрҗилери ве балдызлары агтыҗагы гелен гоңшуларына бәбек гөрмәге гидип гелселер, эгсилен газандакы нахарың сувунда гарның бөлеҗиклери гөрүнйәрмиш. Өйде башга адам болмансоң, гайынлар бири-бирине середишип, «Гелниң ишидир. түвелеме, басым агтыга бизиңем гөзүмиз дүшәйҗек ялы» дийип бегенилдирлер. Шонда-да мүйнли гелин өз яныңдан: «Гелин ийди-гелин ийди», гелн-ә мәләрини, чәләрини, дөрт дикрарындан башга хич задам иенок» дийип хүңүрдәнмиш.

Мәләр, чәләр, дикрар сөзлери шол бир контекстде гелип, оларың соңкусының структурасы башдакылара өз тәсирини етирйәр. *Дикрар* сөзүниң аслыны 'даянч, дик дурмага хызмат эдйән' ялы гөз өңүне гетирмек мүмкин, эмма онуң морфологик гурлушы чылшырымлыдыр. Мәлим болшы ялы, гойнуң мәлемек үчин йөрите органы ёкдур, *мәләр* бу ерде дил манысындадыр. *Чә:лә:ри чә:рә:р* хөкмүнде дикелдип, гарын манысыны алярыс. Келле ве аяклар (келлебашаяк) хәзирки дөвүрде садака үчин сойлан малыңкы болса, молла иберилйәр.

Түркменлериң сойлан малдан тәзе гудасына иберйән мүчесине дөш дийилйәр. Ф.Г.Исхаковың агзалан ишинде дөш сөзүниң түрки диллердәки вариантлары шейле гөркезилйәр: *дөш* (азерб.), *төш* (алт., гырг.), *төс* (газ., гарагалзак, ак.), *түш* (башг., тат.), *төш* (азб.), *түөс* (якут); бейлеки диллерде *гөвүс, күкрек* сөзлери уланыляр [83.12]. Кашгарының сөзлүгинде *төш, төшледи* [III т, 125, 346

сах.] ялы сөзлер гөрнүшинде душяр, мал билен баглы манысы берилмейәр.

«Китабы Дедем Горкутда» «Игүлү улалур, гапыргалы бойуйу(р)» [20 ве 139 сах.] гөрнүшинде гетирилйән накылың биринжи ве икинжи бөлегиниң манысы бирмеңзешдир. *Игц* «Диванда» *эгц* гөрнүшинде душуп, гапырганы аңладяр [I т, 137, III т. 174 ве 423 сах.]. Бу сөз хәзирки түрки диллерден диңе тыва *(ээги)* ве якут *(ойогос)* диллеринде сакланып, галанларында гапырга орнашыпдыр [83. 32-33].

Агыз оңурга бирнәче бөлеге бөлүнип, хер бирине өзбашдак ат берилйән агзаның — оңурганың келлә бирлешйән ериндәки сүңкүниң адыдыр.

Түркмен дилинде *оңурмак* ишлиги «гаңрып, богнундан яздырмак, гаңрып дөвмек» манысында уланыляр [ТДС, 488 сах.], шол бир вагтың өзүнде *омурмак* хем шуңа якындыр; «дөвүп айырмак, гүйч билен ики бөлмек, дөвмек» [487 сах.]; *омурдан* хем шунуң билен баглыдыр («голуң бедене бириген ери»).

Оңурга сөзи гурлушы тайдан *гапырга, етим гапырга, көсцрге* сөзлерине формал тайдан меңзешдир. Э.В.Севортян соңкыны *-га* аффиксиниң көмеги билен ясаландыр дийип чак эдйәр [179.234].. Мунуң шейле болмагы мүмкин: *гапыр* — көки *гапыржак* сөзүнден хем бөлүнйәр, шейлеликде, *гапырга* 'гапгармак үчин хызмат эдйән' ялы дүшүндирилйәр, *оңурга* хем 'оңрулян' кимин анализ эдилйәр. Хәзирки заман түркмен дилинде *язара, окара* сөзлериндәки *-а* оңургадакы *-га* билен асылдашдыр. «Ат герек гачарга, ковса етерге, Ёвны горкузарга, тирик тутарга, Мейданда сангысыз хер иш битирге Йигрими-отузлы яшы герекдир» (Магтымгулы, Башы герекдир) бендиндәки капыялашян ишлик формалары ялы шекилли сөзлер, Э.В.Севортяның бөлүшине гөрә, гурал манысыны аңладяр.

Оңурганың агыз оңургадан гойнуң аркасына ченли аралыкдакы бөлегине *боюн оңурга* дийилйәр. Азербайжан, түрк, гумук, уйгур диллеринде бойна *боюн* алтай, башгырт, газак, гарагалпак, гыргыз, тыва, хакас диллеринде *моюн, муян, мойын,* чуваш ве якут диллеринде *май, моой* ялы атландырыляр. Бу сөз гурлушы тайдан *кой, гойун* сөзлерине меңзешлиги билен үнси чекйәр.

Боюн оңургадан башлап, гойнуң аркасында ерлешйән оңурга *бил оңурга* дийилйәр. *Бил* хем түрки диллерде, эсасан, *бел* вариантында душяр. Башгырт, якут, татар диллеринде түркмен дилиндәки ялы *бил* сөзи йөргүнлидир. Чуваш дилинде оңа *пилек* дийилйәр [83. 30-31].

Доварың оңургасының гуйруга биригйән ерине *ужа оңурга* дийилйәр. Ол *уч* сөзүндендир, *-а* кемлик аффикси гошулып хасыл боляр [179. 168]. Өйленен йигидиң той гүнүниң эртеси дең-душлары билен үйшүп, эдинйән нахарына *ужа аш* дийилйәр.

Гол дийип, доварың (малың) өңки аякларына айдыляр. Гол түрки диллериң аглабасы үчин умумыдыр [83.35]. *Гол* үч бөлеге бөлүнйәр: *гары, келте омача, пилче*. Гурбанлык эдиленде, ягшы умыт билен гары сүңки асылып го-юляр. Гары *гар* көкүнден ве *-ы* аффиксинден дуряр. *Омача* термининиң дүзүминде *-ча* кемлик аффиксини гөрмек боляр. Түрк дилинде шу маныдакы сөзе *ома*, агажың көтүгине, көкүне болса *омажа* дийилйәр. Түркмен дилинде бу сөзе *омча* габат гелйәр. Сөзүң этимологиясыны айдыңлашдырмага түрк дилиндәки *ом* 'сүңклериң токга ужы' сөзи көмеге гелйәр; бу сөз түркмен дилиндәки *оммалмак* сөзи билен хем асылдашдыр. Мәлим болшы ялы, омачаның бир ужы йылманакдан тогалакдыр. Шу ерден омача сөзүниң белли бир агзаны аңладяндыгыны гөрйәрис. Кәте ислендик бишен этли сүңкүң хем шейле атландырылышына габат гелмек боляр.

Пилче пил ве *-че* кемлик аффиксинден хасыл боляр. Кашгарының сөзлүгинде *гол* доварың (малың) агзасы хөкмүнде белленмейәр.

Бут доварың (малың) арткы аякларының адыдыр. «Диванда» «*Карга казга өтгүнче, буты сынар*» накылы бар [II, 254 сах.], *азры бутлуг* [т. I, 126 сах.] - будуның арасы ачык, абшак аңлатмасында-да бу сөз уланыляр. Ол будак//пудак сөзүнде болшы ялы, «шахаланмак», «бир ерден бөлүнип гидйән зат» манылы сөздүр, чүнки голларың хер бири айратын болса, бутлар бири-бирине бирлешендир. Ф.Г.Исхаков гөврүмли макаласында *бут* «бедро» сөзүниң эквиваленти дерегине гөркезилйәр. Йөне ол чыкгытда онуң башга-да бирнәче маны аңладяндыгыны беллейәр: алтай, гыргыз, тыва, уйгур диллеринде «аяк» (шу этимологик мана якын), газак ве түрк диллеринде «будуң эт өртүги», түркмен дилинде *бут* «чаталба билен ашыклының арасы» ялы манылардадыр.

«Китабы Дедем Горкутда» *Гол-буд олуб йер үстүне дүшмейинче* [25 сах.] сетиринде түркмен дилинде хәзир-де уланылян тиркеш сөз (гол-бут) душяр.

Бут үч мүчә бөлүнйәр: олара *ашыклы, узын омача, янбаш* дийилйәр. Будуң бу бөлегинде ашык боляр, онуң биринжи бөлегиниң ады хем шондан гелип чыкяр. *Ашык*

Кашгарының сөзлүгинде *ашук* гөрнүшинде гетирилип, ол адамың топук сүңкүни аңладяр [I т., 66 сах.].

Шейлеликде, гойнуң сүңкли бөлеклериниң саны 24-е деңдир: бир келле, *дөрт аяк, ики гапырга, дөш, дөрт оңурга*; ики гары, ики келте омача, ики пилче, ики ашыклы, ики узын омача, ики янбаш сүңки: Мунуң өзи огузларың-түркменлериң 24 бөлегине габат гелип, оларың херсине, Салыр Баба айтмышлайын, «бир сүмек» етмели.

Шу атлар белли боландан соң, олары түрки дилли эсерлердәки габатлашмалары билен деңешдирип гөрмек максада лайыкдыр. Салыр Бабада *ужа* ве суратландырма ёлы билен «бир сүмек аркадин ким бойныга якын турур» (боюн оңурга болса герек) агзаляр.

Абылгазының ишиндәки мүчелериң пайланышыны деңешдирмек шу хили нетиҗә гетирйәр. Ички, сүңксүз мүчелери аңладян *багыр* сөзи хасап эдилмесе, онда тарыхчы хан гойнуң сүңкли бөлеклериниң 16 санысыны «пайлаяр». Дегишли 16 адың түркмен дилиндәки гөркезилен сөзлере долы габат гелйәни (*саг, сол* сөзлериниң назарда тутулмадык халатында) *дөш, (саг) янбаш, (сол) янбаш, (саг) омача, (сол)* омача сөзлеридир. Баш-келле сөзлериниң гатнашыгы булары деңешдирмәге мүмкинчилик бермейәр, чүнки оларың илкинҗисиниң дерегине шу маныда *икинҗиси* йөргүнлешйәр. *Оңурга* термини, онуң дөрт саны бөлеги долы алынмаяр. Оңургадан *ужа, арка* агзаляр; *ужа* сөзи-де *гуйруклы* билен утгашып гелйәр, *арка* болса мүче ады хөкмүнде уланылмаяр. *Саг ашыклы аяк* терминиңде соңкы компонент артыкмачдыр, чүнки аяк ашыклыдан ашакда ерлешйәр, үстесине-де аяк боланда аягы, буды билеликде аңладып билйәр (*арткы аяк*). Түркмен дилинде *уйлук* адамың будуның үстүни аңладяр, ТДС-де онуң маныcының уланылыш айратынлыгы белленмейәр; шонуң ялы-да *ягрын* түркменче тутуш арканы аңлатса, кәбир түрки диллерде пилчәни билдирйәр.

Абылгазы Бахадыр ханың бу ишини рус дилине терҗиме эден А.Н.Кононов гүррүңи эдилйән терминлери хем берйәр. Эквивалентлериң габат гелшини барламак үчин, рус алымының хөдүрлән терминлериниң түркменче терҗимесини бермеги макул тапдык.

1) баранья голова, спина, задняя филейная часть, спинные кости, ребра барана — гойнуң башы, аркасы, маслыгының ортакы бөлегиндәки ёкары хилли эти (бу гуйруклы ужа габат гелмейәр), арка сүңклери (оңургалары) (?), гапыргалары (?);

2) передняя часть — өңки бөлек; 'грудь' болса, ерине дүшҗек экени;

3) правая голень задней ноги — 'арткы аягың саг инҗиги' (?);

4) голень правой передней ноги — 'өңки саг аягың инҗиги' (?)

5) правый бок — 'саг бөвүр' (?)

6) правый окорок — 'саг бут' (?) (окорок доңуз бабатында уланыляр)

7) правое бедро — 'саг бут' (?)

8) правая лопатка — 'саг пилче'

9) левое бедро — 'чеп бут' (?)

10) левый бок — 'чеп бөвүр' (?)

11) голень задней левой ноги — 'арткы чеп аягың инҗиги' (?)

12) левая лопатка — 'чеп пилче'.

Алымың гойнуң беден бөлеклериниң атларының эквивалентини тапмакда кынчылыклара учрамагы тебигыдыр, себәби гоюн соймак ве оны бөлеклере бөлмек белли бир милли өзболушлылыклара эедир.

Бу бөлүнишиң идеологик манысы болмалы. Себәби гойнуң этиниң сүйҗи ерлериниң саналыш тертиби билен ёкаркы тертип габат гелмейәр. Л.П.Потаповың язмагына гөрә, гыргызларда этиң иң сүйҗи ери уҗа хасапланяр [155.5].

I.VI. ДОВАРЫ СОЙМАК ПРОЦЕСИНИ АҢЛАДЯН СӨЗЛЕР ВЕ АТЛАР

Газык — довар соймак үчин белленен ерде какылан агач, демир чиш, бирнәче профессионал-терминологик системаларда уланылян умумы манылы сөзлериң хатарына гирйәр.

Гүйлмек — союлҗак гойнуң аякларыны сыңрагың ёкары ябындан даңмак. Ол «Диванда» бир гезек уланыляр. *Эр элиги азакы күлүнди* [II т. 158 сах.].

Дамакган чукур — ганы акдырмак үчин газылан ойҗагаз.

Кекирдевүгиң түммүҗеси — дамагың чалмалы ерини билмек үчин белленен агза.

Дамак чалмак — доварың ганыны акдырып халалламак үчин, онуң дамагыны пычак билен кесмек.

Ганыны акдырмак — дамак чалнанда, союлян малың мүмкин болдугыча хемме ганыны акдырмак. Ганың акып-акмазлыгы довар сойян адамың элиниң агыр-еңиллигине баг-

ланышдырыляр. Йүрек алнанда, онуң ичинден пычагы гечирип дилйәрлер, шонда йүрекден ган чыкмаса, сойян адам эли еңил, ак йүрек адам хасап эдилйәр.

Йилик яздырмак — доварың җаны чыкандан соң, аягы чөзүлип, онуң дамагының чалнан еринде гөрнүп дуран йилиги кесмек.

Бокурдагыны ювмак — беденде айланян ганың акмагы тогтандан соң, дамакдакы галан ганы ювмак.

Дамакган чукурдан сүйшмек — доварың ганы акдырылып, бокурдагы ювландан соң, ол хапаланмаз ялы, бираз башга ере гечмек.

Келле дүшеклемек — дамак чалнан ере хапа, чөп-чалам япышмаз ялы, келләниң ашагына арассаҗа зат гоймак.

Эли-ярагы ювмак — келле дүшеклененден соң, дамак чалан адамың элини, пычагыны үстүнден үч гезек сув акыдып ювмак.

Дерисини алмак — бу ат чылшырымлы процеси аңладып, ол бирнәче этапдан дуряр;

а) *ашыклыдан кесмек* — арт аягың ашыклысының ич йүзүнден кесип, аягың дериси будуң дерисинден айрыляр;

б) *чаталба көклемек* — ашыклыдан чаталба ченли дилинйәр; бейлеки арт аяк хем шейле эдилйәр;

в) *тойнуҗак* — ики аякдан эдилен дилигиң чаталбада бирлешен еринден гуйруга тарап дилип, гуйругың ич йүзүнден айлананда эмеле гелйән үчбурчлук. Гуйрук айланып дилненде, арада галян дерисине *ба:җак* дийилйәр;

г) *бокурдага көклемек* — чаталбадан бокурдага ченли дилмек;

д) *өң аягы кесмек* — өң аяклары эпгитден дилип, дөшде бирлешдирмек;

е) *келләни алмак* — гойнуң келлесини кесип айырмак.;

ё) *аягы алмак* — аяклары кесип айырмак.

Шундан соңракы этапдакы процесе *йүзмек* дийилйәр. Дөшүң янындакы дерини ачмак кын боландыгы үчин, оны гыраҗыгындан тутуп, пычак билен союляр. Йүзмекде пычак уланыланда, оңа *яраг ишлетмек* дийилйәр. Дөшден башлап, илки бир гапдалы, соң агдарылып, икинҗи гапдалы эл билен йүзүлйәр, муна *юмруклап йүзмек* дийип ат берилйәр. Шундан соңра йүзмек процесиниң индики этапы башланяр, оңа *асмак* дийилйәр. Чүнки асыланда, довардарларың айдышы ялы, малың хемме харам ве мекрув затлары ашаклыгына сырыгып гайдяр. Ашыклыгың янындан дешип, илгенчекли сүтүнден асыляр. Дери ёкардан ашак йүзүлип, боюнда топланяр, муңа *дерини бойна йыгырмак* дийилйәр. Соң бир эл билен дери, бир эл билен боюн сак-

ланып, дери айрыляр. Дери айрыландан соң, ол үч гезек силкилйәр, муңа *мал хорматыны бержай этмек* дийилйәр.

Дери алнандан соңра, довар соймагың индики этапы башланяр. Оңа *пударламак//шакгаламак* ады берилйәр. Онуң гелип чыкышы *бут, пудак* сөзлери билен бирмензешдир ве этимологик манысы 'бөлеклере бөлмек' диймеги аңладяр.

Келлебашаяк ве дери айрыландан соң галян бөлеге *гөвде дийилйәр.*

Голлары кесмек — гөвдеден айырмасы иң еңил болан голларың кесилип алынмагы.

Гарын ачмак — чаталбаның янындакы дашкы барданың кесилип, ашак серпилмеги. Бу ерде гойнуң *ич гошлары* боляр. Оларың дашындан *ич ягы* алыняр. Ич гошуның ерини ол ере, бу ере үйтгедип, ичеге *айрылып башланяр.* Бу процесиң ады *ичеге чөзлемекдир.* Чөзленйән ичеге үзүлсе, онуң ичинден сувук, ажы хапа эте дөкүлйәр, оңа *гыйк* дийилйәр. Гыйк дөкүлмез ялы, ол *маялыкдан* бир гарыш бәрде дувүлйәр, ичегәниң бир чети *бөвене* дирейәр. Ичегәниң бир четине *сүйжи ичеге* дийилйәр, ичи гыйклы ерине *ажы ичеге* ады берилйәр.

Гарын дүшүрмек — ичеге чөзлененден соңра, гарны гызылөдек билен биле айырмак. *Багыр, өйкен, йүрек* кесилйәр. Шундан соң дөш кесилип айрыляр. Довар союп дураның янына гелен *«Дөш майыл!», «Гөш яглы»* дийип сесленйәр, союжы болса *«Душманың сайыл!», «Душманың баглы»* дийип жогап берйәр. Мунуң манысы «дөш яглы (майлы) болсун — душманың гарып дүшсүн» диймекдир. Шундан соң *гапыргалар оңургадан* бөлүнип айрыляр, ол *чаталба* билен *ужаның* аралыгындакы оңургадан кесилйәр, шу ере *алажа оңурга* дийлип, ол *боюн оңурга, бил оңурга* бөлүнйәр. Чаталба ачыляр.

Соң голда бармак башы ялы *мәз*, бутда *акдамар*, багрың йүзүндәки *өт, сийдик халтасы, гоюнчылык, инек, йүрегиң гулажыклары, гумалак, гарын ашы, гыйк* ве ш.м. ерлер кесилип айрыляр ве зыңыляр. «Ровнакыл ысламың» «Бу пасыл хайванларда ийилмеги харам затлар беянында» диен параграфында булар шейле саналяр:

Оврату-макгат, месана хем зепер,
Бири хусие, бир мәз, бир зәхер.
Чүн хуны-мезбухны диймишлер харам,
Хем галызы айны мырдар ол тамам [52 сах.],

ягны *оврат* — пешевчыкар, *хусие* — инек, *макгат* — тәретчыкар, *месана* — сийдикхалта, *зекер* — ужыт, *ху-*

ны-мезбух — дамакган, *айны мырдар* —тәрет. Гөрнүши ялы түркменлерде айрылып ташланян ерлериң саны салгыланылян эсердәкиден артык гелйәр.

Пударланандакы айрылан бөлеклерден гол ве бут нахар эдилжек вагты бөлүнйәр. Олар барада ёкарда йөрите дурлуп гечилди.

I.VII. ОВЛАК-ГУЗЫ АЛМАК БИЛЕН БАГЛЫ ПОДСИСТЕМА

Довара идег этмегиң дүйп манысы оны сагдын сакламага хем-де сагдын овлак-гузы, несил алмага гөнүкдирилендир. Овлак-гузы алмак ишини үч бөлеге бөлмек мүмкин: а) хөвүр дөври; б) несил етишдирме дөври; в) доглуш ве идедиш дөври.

а) Хөвүр дөврүне дегишли сөзлер

Несил өндүрмек процесине гатнашян жынсларың хеммеси биле болан вагтында, кәмахаллар овлак-гузы адаты болмалы вагтындан өң болуп, артыкмач алада дөредйәр. Шоңа гөрә-де, чарвачылыкда ики саны усул уланылыпдыр. Оларың бири бу процесе гатнашмага укыплы эркек жынс-лы доварлары сүрүден айырмак, бейлекиси болса сүрүде гезип йөрсе-де, оларың өзбашдак хөвүр херекетиниң мүмкинчилигини арадан айырмак. Агзалан усулларың биринжисине *гоч сайламак, теке сайламак, гоч-теке сайламак* ялы ат берилйәр. Кашгарының сөзлүгиндәки:

Кочнгар теке сешилди,
Саглык сүрүг кошулды,
Сүтлер камуг юшулды,
Оглак кузы ямрашур [III т. 102 сах.].

диен бентде *гочнгар теке сешилди* аңлатмасы хәзирки дилдәки уланылян *гоч-теке сечилди* аңлатмасыны ятладяр. Б.Аталай оны *Коч, теке айрылды* дийип терҗиме этсе-де, бу сөзүң «Дивандакы» эсасы манысы «чөзмекдир». Шонуң үчинем «Дивандакы» бенди

Гоч-теке чөзүлди
Сагын сүри гошулды
Сүйтлер соглушды
Овлак-гузы энесине гарышды

гөрнүшинде терҗиме этмек ерликлидир, себәби сагылян мал овлак-гузусындан сайланып, айратын бакылыпдыр *(саглык сүрүг)*, овлак-гузы энеси билен тапышыпдыр, сүйт соглупдыр, гоч-теке чөзүлипдир. Гоч-теке даңлып гоюлмаян, онуң чөзүлмеги ёкарда беллән икинжи усулымыза баглы.

Оңа *гөвеклемек* дийилйәр. Гочуң, текәниң гарнының ашагына кече даңып гойярлар, бу болса ёкарда агзалан нетиҗәни берйәр, себәби яз айлары гоюндан-гечиден сүйт-гатык алнып йөрлен вагты гөкден доян мес гойнуң несил өндүрмеклиге ымтылмагы мүмкин хасап эдилйәр, бейле боланда организм тәзе неслиң аладасы билен болуп, сүйт бермесини кесйәр. Овлак-гузы отугып, сүйт соглушып башландан соң, илкинҗи гезек гоюн гыркылансоң, сүри бирлешйәр.

б) Несил етишдирме дөври

Сагылмакдан, эмилмекден дынҗыны алан организм несил өндүрмәге укыплы болуп, гоча, текә якынлашяр. Муңа *гоча//текә гелмек*, гочуң гойны тохумландырмагына *гоч//теке* какмак дийилйәр. Гочлуга ищек, өвеч, маң гочлар гатнашяр. Семиз, гурат болса, токлы гоч хем булара гошуляр. Гочуң тохумландырмагы *сүрмек* дийлип атландырыляр. Доварың тохумлананына болса *гочдан//текеден чыкан гоюн//гечи* дийилйәр. Кәхалатда гойнуң гочдан чыкандыгы белли болман галяр, шонда оны ач вагты барлап билйәрлер. Муңа *гарын галкдырмак* дийилйәр. Елниң дөш тарапы галкдырыляр, шонда гоюн тохумланан болса, эле кәсе ялы гаты зат билдирйәр. Гочдан, текеден чыкан довара бираз соң *богаз гоюн, богаз гечи* ди-йилйәр. Несил өндүрмеклиге чебиш, токлудан башлап, улы довар гатнашяр. Чебиш, токлы гузласа, муңа *чебишлигине гузламак, токлулыгына гузламак* дийилйәр. Бу адаты вагтдан өң боланы үчин, ол *харамлыгына гузламак* термини билен хем аңладыляр.

Дүрли себәплере гөрә, гочдан чыкан довар тәзеден тохумланмага мәтәч боляр, мысал үчин, шол пурсатда ягын ягса, гойнуң гочдан чыканы бидерек боляр, оңа *сөкүлмек* дийилйәр.

Гойнуң гочдан чыканы-чыкманы гөрүлмесе, онуң богазлыгы бада-бат белли болмаяр, шонуң үчинем кәте сойлан мал гочдан чыкан болуп чыкяр. Онуң ичинден чыкан дүвүнчек *таглыт* сөзи билен аңладыляр. Аррыклыкдан, йыкылмакдан ве ш.м. себәпден тапдан дүшен богаз довар ичиндәкисини саклап билмейәр, муңа *овлак атмак, гузы атмак* дийилйәр. Бу ерде атмак сөзүниң 'зыңмак, дөкмек, ташламак' манылары уланыляр.

Гузусы, овлагы өлен довара *салт гоюн, салт гечи* дийилйәр. *Салт* түрк дилинде 'еке' манысыны аңладяр. Шу ерден бу терминиң умумы манылы сөзлерден йөрителешендиги мәлим боляр.

в) Доглуш ве идедиш дөври

Доварың гузламалы махалы онуң аламатларының белли болуп угранындан *елни етмек, аграмак* ялы сөзлер билен билдирилйәр. Елни етенде, сүйт мәзи уаляр ве гызарып уграяр; аграланда доварың херекет активлиги песелйәр. Гузламалы вагты геленде, гойнуң эдйән херекетине *ятакламак* ады берилйәр. Онуң морфологик гурлушында *ятак* 'доварың ятан ери, агылы' манысындакы сөзи дәл-де, *ятмак* ишлиги бар. Довар мейданда гузланда ятага тарап гайтман, ятмак үчин (=гузламак үчин) ер пейләп башлаяр. Ятакламак *ятмак* ишлигине — *акла* аффиксиниң гошулмагы билен хасыл боляр (деңешдирмәге: *идеклемек*).

Довар гузлажак боланда, онуң бөлүп чыкарян сувуклыгына *бушлукчы* дийилйәр, соң овлак, гузы догяр, ондан соңра гачян зада *эшен* дийилйәр. «Диванда» *эш* 'ёлдаш' диймеги аңладяр. Болан гузыны гузлан гоюн арассалаяр, бу процес *яламак* сөзи билен атландырыляр, соң оны эммәге имрикдирйәр, муңа болса *агызландырмак* дийилйәр. *Агызландырмагы агыз* ('ийимитиң салынян ери') сөзүнден гетирип чыкармак тебигыдыр, йөне муңа гадымы түрки материал долы мүмкинчилик бермейәр.

Овлак-гузының эмйән илкинжи сүйдүне *овуз* дийилйәр. «Диванда» ол *агуж* (*ж* сеси билен) гөрнүшинде душ гелйәр: *агуж* — гузлан сыгрың я-да гойнуң илкинжи сүйди [I том, 55 сах.]. Хәзирки заман түрки диллерде ол *овуз, огуз, сус, огиз, о:с, агуз, агыз, аыз, аз, авиз, угуз* ве ш.м. шекиллерде душ гелйәр [180.405]. Гадымы форма *агыз-авыз* формаларының үсти билен *овуз* шекилине ээ боляр, гүнбатар ёмут диалектинде онуң иркирәк *авыз* гөрнүши сакланып галыпдыр. Йөне исимде *г-в* сес чалышмасы болуп (*агуж-авуз*), ишликде *г* сесиниң үйтгемән галмагы (*агужландырмак-агызландырмак*) сораг йүзе чыкаряр. Э.В.Севортян бу сөзи *агдырмак* — 'гайнадып гоялтмак' сөзүнден гетирип чыкаряр.

Овлак-гузы мөвсүми гыш я салкынрак вагта габат гелйән болса, олар үчин ерден йылы ятажык эдилйәр, оңа *көрпеч* дийилйәр. Сөзүң дүзүминде *көрпе* бөлегиниң болмагы онуң гелип чыкышыны айдынлашдыряр: *көрпе+ч* (меңзетме-кичелтме манылы аффикс) [*179. 169*].

Энелери сагылян махалы овлак-гуза айратын середилйәр. Олара *овлак сүрүси* я-да *гузы сүрүси* ялы ат берилмейәр, оңа дерек *овлак бакмак, гузы бакмак* терминлери бу процеси атландыряр. Овлак-гузы алыш дөври тамамланандан соң берилйән садака *гойнуң мусасы, ак аш* дийилйәр.

Илкинжи ат «гойнуң пири Муса пыгамбере айдылан садака» ялы маныда йүзе чыкан болмалы, чүнки гойна дегишли *муса* дийлен зат ёкдур.

LVIII. ДОВАРДАН ӨНҮМ АЛМАК БИЛЕН БАГЛЫ УЛАНЫЛЯН СӨЗЛЕР

Бу сөзлер *доварың* дерисини, этини, сүйдүни уланмак билен баглы йүзе чыкяр.

Гойнуң ве гечиниң дериси *дери* диен умумы термин билен атландырыляр. Оларың уланылышы бири-бириниден айрыдыр. Гоюн дерисиниң уланылышы хас гиңдир. Бу хем дегишли сөзлериң дөремегине гетирйәр.

а) Дери билен баглы сөзлер

Гузының дерисине *багана* дийилйәр. Гаракөли гузуларың багана үчин союлмагы себәпли, багана, эсасан, шу хили гузуларың дерисини аңладяр. Дериниң баганалык хәсиети ол улалдыгыча йитйәр. Буйралары өсүп, язылышып башлан дерә *гырпык,* түйлериниң учларының буйрасы сечеленип дуран дерә *силкме* дийилйәр. Гыркылып, токлы хатарына гиренден соң, дери аныклашдырыжы компонентсиз уланыляр. Баганадан, гырпыкдан, силкмеден тикилйән гейимлер *багана телпек, багана ичмек, гырпык (телпек), силкме телпек, силкме ичмек* ялы атландырыляр.

Гечи дерисинден тайярланылян эсбаплара *мешик, тулум, санач, такарчык* дийилйәр. Булары тайярламак үчин гечи дериси алнанда бөлүнмән йүзүлйәр, шуңа *битев йүзмек* дийилйәр. *Мешик* доварың ягыны, гавун-гарпыздан гайнадылан тошабы гуймак үчин, *тулум* сув гуймак, *такарчык* гураграк өнүмлери сакламак үчин уланылян гаплары аңладяр.

Довар дерисинден ичмек, телпек тикмек, бейлеки эсбаплары тайярламак үчин олар ишленип бежерилйәр. Дери ишләп бежермеклиге *дери эйлемек* дийилйәр. Бу процес билен баглы сөзлер шулардыр. Дузламак — яңы сойлан доварың дерисиниң ич йүзүни дуз билен өртмек. Муңа башгача *дерә дуз бермек, дерә дуз экмек* хем ди-йилйәр. Бирнәче вагтдан соң дерини ишләп бежермегиң индики этапы башланяр. Онда дериниң дузы, хапасы айрылып, юмшатмак үчин ич йүзүне гатык гуюляр — *дери ашламак.* Дузуң, хованың тәсиринден гатан дерә гатык синдигиче,

ол юмшаяр, шундан соң дери эл билен ишленйәр, бу процесиң ады *овкаламакдыр*. Дери овкаланып юмшадыландан соң, ондакы галан-гачан бөлеклер даш билен арассаланяр, муңа *дери сцрмек* дийилйәр. Шейлеликде, дериден хапа, артыкмач ерлер айрылып, юмшадылып эйленйәр. Йүзи арассалананДан соң, дери реңкленйәр. Түркменлер дерә нарың габыгыны сокуда дөвүп алнан реңки чаярлар, ол сары реңкдир, шонуң үчинем бу процесе *дери сарыламак* ады берилйәр.

Эйленен гечи дерисине *миши* дийилйәр.

б) Доварың сүйдүнден алынян өнүмлериң атлары

Овуз — гойнуң илкинжи сүйди бишириленден соң, эмеле гелйән масса. Икинжи сүйт сагланда, ондан эййәм овуз дәл-де, гоюрак *булама* боляр.

Кцремез — чопан гатыгының ады. *Маңрамаз, мәлемез, чәремез* сөзлери ялы гурлушы болан *кцремез* сөзи *кцремек* ишлигинден гайдян болмалы. «Түркмен дилиниң сөзлүгинде» *кцремек* сөзи гөркезилмейәр, ол *кцреклемек* билен якын манылыдыр. Гатык мешиге гуюляр, күремез үчин габа *я:йык* дийилйәр. Соңра шол гатыгың үстүне тәзе саглан сүйт гуюляр. Сүйт билен гатыгың арасында болуп гечйән гатнашыкдан соң, онуң йүзүне гойы агараны чыкяр, шоңа *галдырма* дийилйәр. Сүйт-гатыгың гарышмагындан эмеле гелен өнүм *эприк* дийлип атландырылып, ол Кашгарының сөзлүгинде *ипрцк* [I т, 102 сах.] гөрнүшинде гөркезилипдир. «Диван» язылян дөвүрлери ол көне иймитден ичи гатама учранлара ич сүрги хөкмүнде хем берлипдир. *Ипрцк (эприк)* сөзүниң дүшүндирилиши хем хәзирки ялыдыр: гатык билен сүйт гарылып тайярланян өнүм. П.Ашыров онуң *ибрцк* гөрнүшиндәки вариантына салгыланяр. Кашгарыда *эп* [I т, 34 сах.] ве *эпмек* [I т, 101 сах.] сөзлери габат гелйәр. Оларың бири гүйчлендирмеги аңладян овнук бөлек (ЭП-эсли) хөкмүнде дүшүндирилсе, бейлекиси *чөрек* манысындакы *экмек* сөзүниң фонетик варианты ялы гөркезилйәр. Улалтмагың (эп-) чиширмек (чөрек бишенде хамырлыгындан чишйәр) билен баглыдыгы үчин, эприк *эп-ир-ик* 'чиш-ир-ил-ен' ялы этимологиялашдырыляр.

Сыкман — довар сүйдүнден алынян өнүм. Сүйт саглып, онуң ичинде уйдурыжы мадда айланяр, шол мадда *маялык* дийилйәр. Маялык бирки гүн эмип, өлен гузының ашгазанында галан сүйтден боляр. 1-1,5 сагат басыръланда сүйт уяр, халта гуйлуп асыляр, сувы гиденсоң, даша басдыръляр. Сыкман тайяр боляр.

Сарган — довар сүйдүнден эдилен өнүм. Эгер сыкман дәл-де, сарган эдилмекчи болса, ичине маялык айланан сүйт гояланда, дөрт бөлүнип, юваш отда гайнадылмагы довам этдирилйәр. Сарган шундан эмеле гелйәр. Бу сөзүң гелип чыкышы *сарыкмак* — 'сувы гидип гурамак' ишлиги билен баглыдыр. Ортак ишлик формасы лексикалашып, *сарыган/сарган* эмеле гелйәр. П.Ашыров онуң өсүшини *сарык ган, сары ган, сарган* ялы гөз өңүне гетирйәр.

Гара гурт — сыкманың сувундан эдилйән гурдуң ады.

Гызыл гурт — сарганың сувундан тайярланян гурт.

Чөкелик гурт — гатыгы гайнадып тайярланылян гурт.

Гурт Кашгарыда *курут* [I т. 357 сах.] гөрнүшинде душ гелйәр. Халта салнып, сувы алнандан соң, галан гойы масса кичижик-кичижик шаржагаз гөрнүшинде тогаланып, серлип гурадыляр, шонуң үчинем бу сөзүң *гуры, гуратмак* сөзлери билен баглыдыгы белли боляр. Ол *гуру* көкүне ат ясайжы *-т* аффиксиниң гошулмагы билен хасыл болан сөзлериң хатарына гирйәр [179. 280].

Янлык — довар сүйдүнден яг алмакда уланылян гап. Бу сөзүң гатнашмагы билен *янлык яймак* аңлатмасы хасыл болупдыр, бу биширилен ве гөнезлик атып басырылан сүйтден эдилен гатыкдан яг алмак процесини атландыряр. Шу процес билен баглылыкда ашакдакы сөзлер ве аңлатмалар уланыляр.

Чаты — янлыгы асмак үчин хызмат эдйән, башы чатылан үч саны берк агачдан эдилен энҗам.

Янлык атармак — ичи гатыклы янлыгы чатыдан асмак.

Пишек — янлыкдакы гатыгы гармак үчин хызмат эдйән ужы хачҗалы бир метр чемеси агач.

Пишек урмак — янлыкдакы гатыгың ичинде пишеги ашак-ёкары херекет этдирмек.

Яг дүшмек — янлыкда ягың пейда болмагы.

Месге — янлыкдан алнан яг.

Айран — янлыкда пишек урланда, ягдан айрылан сувуклык.

Дертилемек — газана салнан месгәниң ичине бираз түви, сув хем-де дуз атып гайнатмак.

Сарыяг — дертиленен месгеден алнан тәзе өнүм.

Сүзме — айран сүзүленде галян гойы масса.

Йүң — гоюндан алынян өнүм. Кашгарыда бу сөз эдил шу гүнки ялы шекилде белленип, дүе я-да гоюн йүңи дийип дүшүндирилйәр [III т, 361]. Гуш елеги манысында онда душ гелйән *йүк* сөзүниң хем *йүң* болмалыдыгы чен эдилйәр [III т, 97 сах.]. Шейле болманда-да, *йүң* ве *йүк* арасындакы

формал меңзешлик оларың гелип чыкышының якындыгыны гөркезйәр. Гушуң, гойнуң ве дүйәниң эндамының өртүгиниң бирмеңзеш атландырылмагы *йүң* сөзүниң маны дифференциациясының соңра болуп гечендигине шаятлык эдйәр. Салгыланылян сөзлүкде *уруклук йүң* [I т, 150 сах.] — урганлык йүп, *кигизлик йүң* [I т, 507 сах.] — кечелик йүң, *ол йүң искеди* [I т, 284 сах.] ве *ол маңа йүң титишди* [II т, 89 сах.] — *ол йүңт түйтди, ол маңа йүң түйдүшди, ол мениң бирле йүң толгашды* [II т, 220 сах.] — ол мениң билен йүң долашды, *ол маңа йүң кыркышды* [II т, 221 сах.], *йүң кыркылды* [II т, 236 сах.] ялы сөзлер хем гетирилйәр.

Түркмен довардарларының уланян *яз гыркымы, гүйз гыркымы* ялы атлары гойнуң йылда ики гезек гыркыляндыгыны гөркезйәр. Шонда алнан йүңлериң ады хем *яз йүңи, гүйз йүңи* дийип атландырыляр. Яз йүнүң бөлеклериниң ады:

Уч — гойнуң ювлуп гурадылан ве даралан йүңи даралaнда, илки чыкян узын йүң, ол эгрилип, эриш эдилйәр.

Аралык — йүң дараланда, учдан соң чыкян йүң, ол халы докаланда, читим үчин уланыляр.

Даракдиш — йүң дараланда эле илмән, дарагың дишинде галян йүң, ол кече эдиленде пейдаланыляр.

Гүйз йүңи кече этмекде уланыляр.

Гечи йылда бир гезек — язда гыркыляр, онуң түйүне *чөпүр* дийилйәр, ондан дүрли йүп шекилли өнүмлер тайярланяр.

Гойны гыркмак үчин уланылян улы гайча *гыркылык* дийилйәр. Кашгары чигиллериң дилинде шу маныда душ-ян *чефшең* сөзүни гетирйәр [III т., 385 сах.], өзи-де гоюн гыркмак үчин уланылян гурал дийип дүшүндирилйәр. Гыркылыгың бөлеклери *гыркылыгың сапы, гыркылыгың агзы,* ики сапың бирлешйән ери *сегсе* атландырыляр.

Гыркымчы — довар гыркян адам, *гүйлүгчи* — гыркылҗак гойны гыркымчының янына гетирип, гүйлүп берйән көмекчи.

Довар гыркыландан соңра түйи етйәнчә, йүңсүзлик, чөпүрсизлик хем ёкарда гүррүңи эдилен аламатландырма үчин хызмат эдйәр.

Токлы диңе гыркылансоң шейле ада ээ болса-да, ол хем бейлеки яшдакы гоюнлар ялы атландырыляр: *гыркылан токлы, гыркылан ишек, гыркылан өвеч, гыркылан чебиш, гыркылан дог, гыркылан гоч, гыркылан теке, гыркылан эркеч.*

Гыркылмадык чебиш аңлатмасының манысы 'яш, нэзик этли довар' диймек билен баглыдыр.

I.IX. ДОВАРЫҢ КЕСЕЛЛЕРИНИ ВЕ ЯГЫЛАРЫНЫ АҢЛАДЯН ПОДСИСТЕМА

а) Кесел аңладян сөзлер

Түркмен дилиниң довардарчылык лексикасында довар киселини аңладян сөзлере шу ашакдакылар дегишлидир.

Өйкен — доварың өйкенини совук алмадан дөрейән кесели; өйкенлемек — шу хили кеселе дучар болмак. Өйкенлэн гойна туршы чал ичирип бежерер экенлер. Лебап бойларында өйкен кесели үч гөрнүше бөлүнйәр: *ак өйкен* — үсгүлевүкли кесел, *гара өйкен* — доварың бирденкэ өлмегине себэп болян кесел, *гызыл өйкен* — довары хорлап өлдүрйән кесел.

Чандыр — доварың гарнының аграм гөрүп, даразырап, *салланып дурмагы.* Чандыры болан довара *чандырлы* дийилйәр. Чандыр гаты салланса, онда доварың *билинден* даңярлар.

Багыр гу:рды — ич органына инчежик гуртларың дүшүп, оны сандан чыкармагы билен дөрейән кесел. Ёвшаның ажы сувуны ичирмек билен бежерилйән экен.

Черрелтме — хапа сувдан, отдан дөрейән кесел. Өрүсини үйтгетмек билен бежерилйәр.

Гызыличеге — доварың ичегесиниң заяланып, гызарып дурмагы билен йүзе чыкян кесел.

Неррик — доварың гузламазлык кесели.

Ша:нлама — гойнуң иййән отундан дөрейән сары гетирме гөрнүшли кесели.

Черрик — от-чөп иймек билен баглы дөрейән кесел.

Дэли кесели — көпленч, яш доварың дэлиремеги билен дөрейән кесел. Гулагы улы чэк эдилип бежерилйәр, депеси дагланяр, йөне, көпленч, бежерилмейәр.

Елна:гыры — доварың елниниң чишип, гызарып агырма кесели.

Сортма//гүртме — гойнуң бир дуран еринден гымылдаман, ики өң аягыны бири-бирине якынрак гоюп дурмагы билен йүзе чыкян кесел. Бу сөзлериң *сортдурып дурмак, сортдурмак, күртдүрип дурмак, күртдүрмек* ишликлери

билен баглыдыгы дүшнүклидир. З.Б.Мухаммедова *Гөлгүрден* топонимини дүшүндиренде, гүрден сөзүниң манысының дүшнүксиздигини беллейәр [119. 179]. Гүртмек ёкардакы сөзүң бир формасыдыр.

Готур — көпленч гечә ёлукян кесел («готур гечи»); гыйк ягы, гараяг билен бежерилйәр;

Далак — далак чишме кесели, гулагыны чиртип, ган акдырмак аркалы бежерилйәр.

б) Доварың ягыларыны аңладян сөзлер

Доварың эсасы ягысы даг ве дүз ерлерде *мөҗекдир. Гызылҗагурт* онуң бир гөрнүши хөкмүнде агзаляр. Гумда ол ончаклы көп душмаяр, шонуң үчинем гум ичинде гоюн бакылышы-да башга ерлерден тапавутлы боляр. Чопанлар мөҗегиң умумы адыны тутмакдан сакланярлар. Хатда чопаның дегнасына деген экинчи гечә кәйиниленде-де эвфемистик ат уланыляр (*«Жа:навер алмыш!»). Мөҗеге мейданың ити, (гоюнларың) дайысы, (доварың) хак хоссары, гатыгулак, эйлеки эесиз, гурт* хем дийилйәр.

Шу бөлүмиң чәклеринде довардарчылык билен баглы ынанч-ырымлара, кесел бежериш аңладян сөзлере хем дегип гечмек максада лайыкдыр. Шунда биз өз йыгнан материалларымыздан хем-де этнографларың язан ишлеринден пейдаланярыс.

Ырым, удум сөзлери билен аңладылян ынанчлара гөрә, бир ерден башга ере гидиленде (язлагдан гөчүленде, гышына эелериниң элинде болуп, мартың башына гоюн бакмага экидиленде ве ш.м.), ики саны улы от якып, сүри шонуң арасындан гечирилйәр, муңа *отдан гечирмек* дийилйәр. Мал от-ийм иймекден кесилен халатында, дагдан агаҗындан кесилен таяҗык билен онуң бөврүни үч гезек сыпалаярлар, муңа *дагданламак, дагдан билен сыпамак* дийилйәр.

Гурт агзыны багламак, гурдуң агзыны ачмак//терсини окамак ялы аңлатмалар йитен довара мөҗек дегип билмез ялы, онуң агзыны «багламак» ынанҗына дегишлидир.

Гойнуң агашы (ак ашы) — овлак-гузы кампаниясының саг-аман гечмеги үчин өңүнден берилйән садака.

Буркуда чебиш даңмак//Буркут даңмак — ягын ягдырмак үчин, Буркут баба үчин ниетленен *гыл түйли*, онуң лэгирмеси Бургут бабаның гулагына илип, ягын ягяр, сонра шол гечи, чебиш сойлуп, садака берилйәр. В.Н.Басилов «Буркуда гурбанлык даңмак» дерегине «Буркут

даңмак» дийилмегини ягның пириниң образының унудылмагы билен багланышдыряр [28а. 206]. Бизиң пикиримизче, бу бейле дәлдир.

I.X. ДОВАРЫҢ ИЙЙӘН ОТЛАРЫНЫ ВЕ Ш.М. АҢЛАДЯН СӨЗЛЕР

Гыртыч — довар үчин иң ёкумлы хасапланылян от.
Кыркбогун — довары семредйән от.
Я:баган — гойнуң иййән отларының бириниң ады.
Гушгөзи — доварың түйүни говы өсдүрйән от.
Көҗелик — довары говы семредйән от.
Гызылгозалак — довары баггоюн ялы семредйән от.
Эшекяссык — солак гарамтыл-гөк реңкли көп аяклы юмшак мөжеҗик; довар от аз болса оны иййәр ве өрән *гүйчли* семрейәр. Йөне онуң бедени говшак болуп, чала үрксе, аягы дөвлүп ятяр. Чопанлар «Гоюн от тапмаса, ат тезегине хем агыз уряр» диййәрлер.
Йылак — гумда битйән от. Ол довар дагда ёкумсыз от иен вагты оңа дерман хем боляр.
Четиретги гамыш — гүйзүне гөгерип отуран гамыш. Оны гоюн ийсе-де, онуң үчин ёкумсыз хасапланяр.
Сүйтлеңнич — доварың ишдәмен иййән отларының бири.
Епелек — малың иййән отларының бириниң ады.
Арпаган — гойна ёкумлы от.
Гараяпбан — гумда бакылян гоюнларың гурандан соң иййән отларының бири.
Сиңрен — доварың говы иййән отларының бири.
Шо:ра — иймлик от.
Гүнейик — доварың иййән отларының бири.
Гызылдүйп — *иймлик отларың бириниң* ады.
Елмик — гойнуң говы иййән отларының бири.
Га:ня:ш — иймлик отларың бири.
Ысбатан — гойнуң иййән отунуң ады.
Бөрек — иймлик от.
Сарысолмаз, ашыготы, япыр — довары семредйән отлар.

Лүти, шелем, лапыр, гечи камасы — доварың иййән
даг отлары.

I.XI. ДОВАРЫ ХАСАБА АЛМАК ВЕ БЕЛГИЛЕМЕК БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ ПОДСИСТЕМА

Бу тематик топар ики саны өзара багланышыклы бөлүмден дуряр. Оларың биринҗиси доварың санының хасаба алнышы, икинҗиси болса гоюн-гечиниң эесини белли этмек билен баглыдыр.

а) Довары хасаба алмак билен баглы сөзлер

Сүрүде довары хасаба алмаклыга *түкеллеме, түкеллемек* дийилйәр. Ол гадымы түрки *түкел* сөзүндендир. Кашгарыда ол 'тутуш, хемме, сап түйс' ялы маныларда душ гелйәр.

Андын тамар түкел түз
(Ондан әхли гөзеллик дамар) [I т. 60 сах.]

Кулан түкел комутты
(Хемме гулан җошды) [I т. 214 сах.]

Түкел ягы төри тогды
(Тутуш ягы тозы дөреди) [I т. 456 сах.]

Богуз алып түкел богды [II т. 24 сах.]

Каза түкел үснейү
(Түйс газа меңзәп) [II т. 223 сах.]

Билнип ажун эмгегин түкел укар
(Дүнйә эмгегини долы билип) [II т. 228 сах.].

Бу сөз диңе гошгы сетирлеринде душ гелйәр. Түкеллемек сөзүне ченли ол семантик өсүши башдан гечирйәр. Түкеллемек термининиң манысыны хас анык белләлиң: сүрүдәки хемме малларың бардыгыны-ёкдугыны барлап чыкмак. Шейлеликде, ол гадымы дөвүрден бәри өндүмли *-ла/-*

ле аффиксиниң гатнашмагында ясаляр. *Тукел* гетирилен мысалларда хал манысында гелйәр. Э.В.Севортяның ишинде *-ла/-ле* аффиксиниң оңа голай маныдакы ясама сөзлери хасыл эдйәндиги языляр [178. 37]. Түкеллемек сөзүндәки -ле олардан **диңе процесиң аламатыны** аңладян манысына якын.

Түкеллемек процесинде түркмен чарвалары доварларың умумы саныны *санамакдан* башламаярлар, чүнки онуң нетижелилиги пес боляр; түкеллененде санамак икинжи дережә гечйәр. Мунда эсасы орун малларың яш-жынс айратынлыгына, реңкине дегишлидир. Сүрүде бар болан токлулар, ищеклер, өвечлер, маңлар, гарры гоюнлар айры-айрылыкда хасаба алыняр; шондан соң токлуларың машаллары, сакарлары, гоңурлары, аклары... хасаба алыняр, соң шу процес ищек, өвеч... билен гайталаняр ве хасабы чыкарыляр. Шуңа *чатып тукеллемек* дийилйәр. Чопан гойны бакып йөрен вагты хер айда ики гезек оны чатып түкеллейәр, эгер-де сүриниң башы битин болмаса, онда чопан өз хасап йөредиши билен хайсы ящдакы, хайсы жынсдакы, нәхили нышаналы доварың йитендигини аңсатжа билип билйәр. Доварың йитендигини билмеклиге ёкламак дийилйәр. ТДС-де *ёкламак* сөзүниң 4 манысы гетирилйәр:

1. Бирини я-да бир зады ят этмек, ятламак, күйсемек.
2. Ёк этмек, йитирмек.
3. Сарп этмек, харчламак.
4. Ёгуна янмак, өлдүрмек [298 сах.].

«Саятлы-Хемра» дессанында Саят ханың Хемраны гоюп юрдуна гидйән Ашык Ахмеде йүзленип айдян сөзүнде:

Янымдан айрылса, оглуң ёклар мен —

диен сетиринде гетирилен *ёклар мен* ёкаркы маныларың илкинжисине якындыр. Бу сетирде ол 'ёкдугыны билип, гынанмак' манысындадыр. ТДС-дәки маныларың илкинжиси шу башкы маныдан гөзбаш аляр.

Тукеллемек ве ёкламак сөзлериниң ясалышы шол бир галыпа лайык гелйәр. Шунуң билен баглылыкда ёк сөзи билен маныдаш болан гадымы тегүл үнси чекйәр. «Дивандакы» бир мысалда онуң хайсы диалектде (дилде) уланыляндыгы, гелип чыкышы дүшүндирилйәр: *тегул*. Огузча. Аргуларың *даг ол* сөзүнден алнан; огузларың дилинде башдакы д дымыклашяр, гайн кәфе өврүлйәр, элип ташланяр [т. I, 393 сах.]. Бейлеки мысаллар бу сөзүң хәзирки заман түркмен дилиндәки дәл сөзүниң манысына якын уланыландыгы гөркезйәр [II т, 57, 68, 153 сах.; III т. 153 сах.]. *Ёк* сөзүниң уланылышы-да шонуң ялы: ёк ёклугы, *тегул* инкәрлиги аңладяр. Шу себәбе гөрә, биз *тукеллемек*

сөзүни оңа шекил тайдан якын болан *тукел* ве *тегул* сөзлери билен якынлашдырярыс. Түркмен дилинде *тукеллемек, ёкламак* ялы гурлушлы барламак хем уланыляр, соңкы довардарчылык термини хөкмүнде уланылмаяр. Түрк дилинде 'түкеллемек' манысында *ёкламак* сөзи уланыляр.

Чопан гойнуң нәбелли ягдайда йитирим болмагының себәбини өзи билмек үчинем, бакарна алнан мал болса, онуң эесине хасабат бермек үчинем гөзлемели боляр, шол мал өлен болса, оңа дегишли хабар бермеклиге *дерисини гөркезмек, туйцни гөркезмек, гулагыны гөркезмек* дийилйәр. Эгер йитен довардан дерек билинмесе, оңа *туйсуз йитмек* дийилйәр. Доварың йитип өлмегине себәп болан ягдайлара гөрә, олар шейле атландырыляр:

Мөҗек алмак — сүрә мөҗек дарап, гойны харапламагы, өлдүрмеги.

Горпа гачмак — гойнуң деряның, чайың, ақарың боюндакы горпа гачып хеләк болмагы.

Гаядан учмак — керт гаядан йыкылып өлмек.

Гөлерип өлмек — ой ере йыкылып, галмага ысгыны болман, шол ятышына өлүп галмагы.

Батып галмак — чопаның гөзүнден сыпып, бир ерде гузлап, гузусыны ташлап гайдып билмән, өзи хем, гузусы хем гурда-гуша шам болмагы.

Бөлунип галмак — сүрүден бөлүнип, хеләкчилиге учрамагы.

б) довары белгилемек билен баглы сөзлер

Огузларың (түркменлериң) өз малларыны белгилейәндиги барадакы гиңишлейин маглумат «Диванда» берилйәр. Үнс бермели тарапы — малларда эдйән аламатлары дийилмегидир, дүйә, гойна, йылка, сыгра дийип бөлүнмейәндигидир. Диймек, белгилер хемме маллар үчин умумыдыр. Кашгары «Огузлар түркменлердир» маглуматыны берйән еринде оларың бөлеклериниң саныны 22 дийип гөркезйәр, йөне халачлар хакында гүррүң беренде, түркменлериң аслында йигрими дөрт бөлек боландыгыны, халачларың огузлардан бөлүнип гидендиги себәпли, олара түркмен дийилмейәр дийип, өңки хабарының үстүни етирйәр [III т., 415 сах.]. Шейле болансоң «Диванда» 22 бөлегиң белгилери гөркезилйәр, чарыклыгларың саны аз болансоң, оларың белгиси хем белли болмандыр. Нетижеде, бу ерде 21 белги гетирилйәр. Гадымы, орта асыр ве хәзирки заман белгилериниң атларыны деңешдирмек, олары өзара дегширмек үчин, олары шу ерде гетирмеги макул билдик.

Бөлүгиң ады	Белгиси
Кынык	
Кайыг	
Баюндур	
Ыва	
Салгур	
Афшар	
Бегтили	
Бүгдүз	
Баят	
Язгыр	
Эймир	
Карабөлүк	
Алкабөлүк	
Игдир	
Үрегир	
Тутырка	
Улаюндлуг	
Түгер	
Бeченек	
Чувалдар	
Чепни	

Бу белгилер йөнекей бир геометрик шекиллер болман, идеографик язувың элементлери болса герек, чүнки буларың көпүси бирнәче белгиниң утгашмагындан эмеле гелип, формасы бири-биринден гүйчли пархланяр. Ашакда биз бир белгиниң 8 машгала хызмат эдйәндигини гөрүп гечерис. Огузларың 24 бөлеги үчин бары-ёгы 4 белгиниң етерликдигине гарамаздан, 21 саны белги уланыляр. Бейлеки тарапдан, бу белгилер гадымы түрки язувың элементлери хем болуп билер. Руник элипбийдәки 𐰜 - өк, үк; көө, күү богнуны аңладян харп кынықларың, 𐰲- ч, г сесини аңладян харпың ываларың, 𐰓𐰑 - [Д̃]. сесини аңладян харпың чувалдарларың малына урян белгилери билен умумы болмагы әхтималдыр. Шу хили якынлашдырмалары ене-де көпелтмек мүмкин. Оларың гелип чыкышыны билмеги кынлашдырян ягдай белгилериң шекили гөркезилип, адының берилмәндигидир. Өз вагтында оларың атларының боландыгы гүмансыздыр.

Решидеддининиң дөврүне ченли (XIII асырың ахыры) ёкардакы гетирилен белгилериң шекили дүйпли суратда үйтгәпдир. Оларың көпүси бир элементли, бир битеви ше-

килли белгилере өврүлипдирлер. Огуз бөлеклеринин адының гетирилиш тертиби хем үйтгэпдир, кынықлар биринжи орундан ахыркы орна гечипдир. Деңешдирмек еңил болар ялы, Решидеддиниң берйән маглуматларыны Кашгарының гетириш тертибинде гөркезйәрис.

Кынык
Кайыг
Баюндур
Ыва
Салгур
Афшар
Бегтили
Бүгдүз
Баят
Язгыр
Эймир
КарабөлүкАлкабөлүк
Игдир
Үрегир
Тутырка
Улаюндлуг
Түгер
Беченек
Чувалдар
Чепни

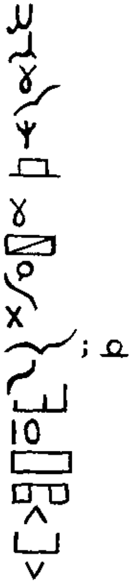

Гөрнүши ялы, XI асырда гөркезилен белгилер үч асырың ичинде ики хили өзгериши башдан гечирйәр:

1) Салырларың, бегдилилериң, бүкдүзлериң, ываларың, баятларың, эймирлериң, игдирлериң, чувалдарларың белгилери өңки көп элементли белгилериң бир компонентининң эсасында үйтгейәр;

2) Кыныкларың, кайыларың, байындырларың, авшарларың, язырларың, гарабөлүклериң, алкабөлүклериң, үрегирлериң, додургаларың, алайонтлыларың, түгерлериң, печенеглериң, чепнилериң белгисининң шекили дүйбүнден үйтгейәр.

Решидеддинден ве огузнамалардан пейдаланылып язылан «Шежерейи-теракиме» эсеринде хем белгилериң ады берилмейәр.

А.П.Поляков Балканда, Маңгышлакда, Гүнорта-Гүнбатар Түркменистанда хем Гүнбатар Ахалда орта асыр мазар дашларында шекиллендирилен белгилери гөркезйәр. оларда Кашгарыдакы ялы көп компонентли белгилер хем

(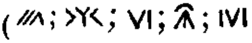) йөнекейлешен белгилер хем бар [153. 190]. Шу ишде Крымда душ гелйән тагма гөрнүшли мазар дашларының шекиллери, эсасан, бир элементли болса-да, геометрик формасы чылшырымлыдыр [153. 187].

Ады гөркезилен белгилер Г.И.Карповың 20-нжи ве 40-нжы йылларда язан ики саны макаласында гөркезилйәр.

Ода гыздырылып, малың гулагына, бойнуна, будуның йүзүне ве ш.м. ерлерине басылян белли бир формадакы белгә түркмен дилинде *тагма* дийилйәр. Кашгарының сөзлүгинде ол *тамга* гөрнүшинде душяр [I т, 424 сах.]. Онда бу сөз ханың ве бейлекилериң мөхүри диен маныда гелйәр. Тамга Орхон-Енисей язув ядыгәрликлеринде хем *тамкалыг йылкы 'тагмалы мал'* ('отмеченный клеймом, тамгой скот') манысында душ гелйәр [105. 49]. *Тагманы* түркмен дилиниң материалында дүшүндирмек үчин ики саны сөзе йүзленйәрис. *Дагламак* түркмен дилинде *даг басмак, тагма басмак, гыздырылан метал билен тагмаламак* дийлип дүшүндирилйәр. «Диваның» авторы хем бу сөзи ол *атын таглады* контекстинде гетирип, бу сөз көкли дәлдир дийип үстүни етирйәр [III т, 294 сах.]. *Дагламак* эдил шу маныда түрк дилинде хем уланыляр.

Түркмен дилинде *«маңлая тапа болмак»* фразеологизми душяр. Ол машгаланы, гарындашлар топарыны абрайдан дүшүрйән адам бабатында уланыляр. Шундакы *тапа* тамга сөзүндәки там- көкүне якынлашяр: *тамга-тама — таба-тапа*. «Диванда» *там* — көки айратын гелмейәр, ол *тамду* — көкүнде 'гызгын, алав' манысында гелйәр [I т., 418 сах.]. Шейле болса, онда оңа *-га/-ге* аффикси гошулып, гүррүңи эдилйән сөз эмеле гелйәр: *там+га; тамы (тамуг; довзах)* хем шунуң билен көкдешдир.

Бизиң пикиримизче, ол аслында *таг+ма* гөрнүшинде болуп, бейлеки манидаш сөзлериң тәсири хас яйран формасына ээ болан сөздүр.

Тагмаламак сөзүниң аналитик варианты хем гиңден уланыляр: *тагма салмак*. С.Атаныязов ишиниң чыкгыдында түркмен дилиндәки *тагма* формасыны *тамга* сөзүниң метатезирленен гөрнүши хасаплаяр [19. 28]. Шунуң билен бирликде, ол *даг* ве *тамга* сөзлериниң бир көке дирейәндиги барада адалатлы пикир айдяр.

Г.Карповың илкинжи макаласында ёмут, салыр, сарык тагмалары гетирилипдир [89]. Онуң бөлүшине гөрә, түркмен тагмалары а) тайпа тагмалары (малдарларыңкы), б) хусусы тагмалар (экеранчыларыңкы) ялы тапавутланяр.

Г.Карпов Абылгазының диңе бир түркмен огузнамаларындан дәл-де, эйсем Решидеддиниң XIII асырың аякларында язан эсеринден хем пейдаланандыгыны назара алман, ики асыр мундан өң түркменлер шу хили тагмалардан пейдаланыпдыр дийип, «Шежерейи теракимәниң» материалларыны гөркезйәр. Огуз тайпаларының адының дүшүндиришини хем Г.Карпов тагманың манысы хөкмүнде гөркезйәр.

Г.Карпов шу макаласында тагманың 20 гөрнүшини гетирйәр. Оларың атлары *еке элип, ики элип, үч элип, атанак, отургыч, тойнак, берче, халка (тегелек), алыклы берче, гергенек берче, терс берче, ян, сындыгулп, гоч буйнуз*.

Берче сөзүниң берчем варианты Г.Карповың «Туркменоведение» журналында чап эден макаласында гөркезилйәр [89. 31]. Бу сөзүң анлаутдакы чекимлиси дымык болан форманы Кашгары *бечкем* сөзүниң огузча варианты хөкмүнде тесвирлейәр. Огузлар оңа *перчем* дийипдирлер. Манысы: аламат, белги; сөвеш гүнүнде йигитлериң белги хөкмүнде дакынян йүпек матасы я-да даг сыгрының гуйругы [I т, 483 сах.]. Шейлеликде, *берче* сөзи алык-тагма аңлатмасы билен синонимик хатардадыр.

Г.И.Карповың 1945-нжи йылдакы макаласы өңки макаланың үстүни етирйәр [88]. Автор макаласыны тагмаларың классификациясындан башлап, оларың 4 топардан ыбаратдыгыны язяр: 1) халка, 2) атанак, 3) өкүзиң шахы, 4) гөни, эсасан, дик чызык — элип, таяк, эрновлы.

Соң түркмен этник топарларының атлары, оларың овнук топарларының атлары, тагма шекилли ве ады ерлешдирилен таблица хөдүрленилйәр.

Бир элип — гапдалы, ашагы, үсти гуйружаклы дик чызык.

Терс отыр (терс отур—М.С.) — гапдалы улалып гидйән чызыклы элип..

Газаяк — ужы пычаклы нил шекилиндәки тагма

Атанак — кирил элипбийиниң «Х» харпыны аңладян тагма

Саплы тегелек — тегелегиң ашак тарапында сапжагазы бар [62. 32].

Гоч буйнуз — гоч шахыны ятладян тагма.

Гоша гоч буйнуз — ёкаркы тагманың ики гезек гайталанмасы.

Ики этмек (?) —

Гапы — кирил элипбийиниң «П» харпы ялы тагма.

Гоша мим — арап элипбийиниң «мим» харпына меңзеш шекилиниң гайталанмасы

Үч элип — үч саны дик чызык
Эрновлы — кесе чызык
Ики дик элип — ики саны дик чызык
Таяк чалма — ики саны ызлы-ызына чекилен чызык
Сынды гүлп — ики саны янашык тегелек
Тойнук — агзы ашак тойнук
Халка — тегелек.

Бейлеки тагмалар ве оларың атлары өңки макаладан гетирилди.

Г.И.Карпов бу тагмалары огуз, гыргыз, ногай, арап, алжир, башгырт, печенег, нусай, гадымы хорезм архитектура, сасаны пулундакы тагмалар ве шекиллер билен деңешдирип, оларда 6-дан 1-е ченли умумылык тапяр.

1929-нжы йылдакы макаласында Г.Карпов соңкы асырларда солтанларын ве беглериң өз тагмаларыны арап медениетиниң тәсири билен үйтгедендигини беллейәр [89. 35]. Түркменлерде бу хили тәсир элиплериң көпелмеги гөрнүшинде йүзе чыкяр. *Эрновлы, берче* ялы атлар болаймаса, тагмаларың атларының ясалыш структурасы айдыңдыр.

Кәбир ерлерде (салырларда) болаймаса, көне тагма шекиллери сакланып галмандыр.

Г.И.Карповың бу тагмалары гоңшы халкларың, гадымы дөвүрлериң тагмалары билен деңешдирмеги хем дегерли маглумат берип билмейәр. Себәби соңкы тагмалар иң яйран ве йөнекей геометрик фигуралардан ыбарат болуп, оларың ислендик медениет билен «багланышыгыны» йүзе чыкармак мүмкин.

Шейлеликде, гадымы огуз тагмаларының атлары билен гички орта асыр түркмен тагма атларының арасында доваматлылык багланышыгыны тапмак четин. Биринҗиден, огуз тагмалары, ёкарда белленилиши ялы, чылшырымлы болуп, өзбашдак мана эдйрлер. Соңкы дөвүрдәки тагмалар йөнекейлешип, тәзе шертлере уйгунлашып, тәзече ат аляр лар.

Бизиң йыгнан материалларымыз ёкардакыларың үстүни етирйәр. Ахал довардарлары тагмалары *дүйә салынян тагма, гойна салынян тагма* дийип айрыбашгалаярлар. Г.И.Карповың икинҗи макаласындан алнан мысаллар Ахал тагмаларыдыр. Ашакда шу ерлерден йыгналан тагмалар гетирилер. Илкинҗи мысалда бир тагма белгисиниң 8 машгала етйәндигини гөркезип гечелиң.

Сегсе — гапдалы гуйружаклы халка (гыр ве көр тирелериниң тагмасы) (деңешдир: Карповда саплы тегелек). Шу тагманы гойнуң ики гулагына дөрт ягдайда салмак бо-

ляр; шейлеликде, *сапы ашак сегсе, сапы ёкарык сегсе, сапы дашына сегсе, сапы ичине сегсе* атлары эмеле гелйәр.

Доварың гулакларының атландырылышы хем үйтгешикдир. Чеп тарапдакы гулага *тутар (гулак)*, саг тарапдакы гулага *даш (гулак)* дийилйәр. Өзүңе середип дуран доварың (малың) саг тарапындан барыляр, шол тарапдан хем тутуляр, шоңа гөрә-де *тутар* ады берилйәр: сагдан барланда, саг тарапдакы гулак чепе гөрә даш, аңырда галяр, онуң ады хем шондан гелип чыкяр; сегсе тагмасыны тутар ве даш гулага дөрт-дөртден салсаң, жеми 8 тагма боляр.

тутар гулагы сапы ашак сегсели;
тутар гулагы сапы ёкарык сегсели;
тутар гулагы сапы дашына сегсели;
тутар гулагы сапы ичине сегсели;

даш гулагы сапы ашак сегсели;
даш гулагы сапы ёкарык сегсели;
даш гулагы сапы дашына сегсели;
даш гулагы сапы ичине сегсели;

Кәбир тагмалар 12 машгала хем хызмат эдип билйәр. Ашакда багажа тиресиниң тагмасы гетирилйәр:

Бир кесе — еке элип тагмасына меңзеш тагма.

Гоша кесе — ики элип.

Битин ярты — бир узын, бир ярты чызык.

(Йөне) ярты — бир гысгажа чызыжак.

Ярты битин — бир гысга, бир узын чызык.

Гоша ярты — ики саны гысгажа чызык.

Элип (мүлкаман тиресиниң тагмасы) — гулагың узабоюна чекилен чызык.

Гочбуйнуз (перреңлер) — гочуң шахыны яда салян тагма.

Сынды гулп (гагшал) — сындының сапыны ятладян тагма.

Тойнук (ганжык) — тойнук шекилли тагма; *агзы ёкары тойнук, агзы ызына тойнук, агзы өңүне тойнук, агзы ашак тойнук* ялы атлар хем шундан хасыл боляр.

Отургыч (тилки) — кирил элипбийиниң «Т» харпы шекилли тагма. Ондан *сапы ашак отургыч, сапы ёкарык отургыч, сапы өңүне отургыч, сапы ызына отургыч* атлары эмеле гелйәр.

Гылыч (арап) — гулага диагональ эдилип чекилйән чызык.

Орак (акдашаяк) — орагы ятладып дуран тагма.

Газан (гоңур) — ики тарапы саплы халка; дөрт машгала хызмат эдйәр.

Гапы (гырык) — «П» харпы шекилиндәки тагма.

Шу гетирилен тагмаларың хер бириңден дөртден он икә ченли атлар эмеле гелйәр.

Балкан велаятындан йыгналан тагма атлары, Г.И.Карповың догры беллейши ялы, ирирәк этник топарлара дегишлидир; өзи-де дүйә салыняр; шейле-де болса, олары шу ерде гетирмеги макул билдик.

Темек берче (темек) — дүйәниң бойнуна узабоюна чекилйәр.

Тутары алык берче (тана, дүвүнчи, сарыҗалык) — бойнуң йүзүнден гысгарак чекилйәр, гулагының уҗы алыняр.

Дашы алык берче (кесеарка) — бойнуң йүзүнден гысгарак чекилйәр.

Огрын берче — гулагың ызында, гөрүнмән дуран ере салынян тагма.

Гоша га:нба:ш берче, дашы алык гергенекли берче ве ш.м. тагма атлары хем душ гелйәр.

Г.И.Карпов *берче* сөзүни 'чопан таягы' дийип дүшүндирйәр.

Тагмадан башга, түркменлер доварың гулагында дүрли кесик, чәк ве ш.м. диликлер эдип хем белгиләпдирлер. Оңа *алык* дийилйәр. Алык *ал* - ишлик көкүндендир, *батыг, ятыг, минек* сөзлериниң дүзүминдәки аффикс бу сөзде-де хем сакланяр. Алык сөзүниң *алмак* билен баглылыгы *алык алмак* аңлатмасындан хас ачык гөрүнйәр.

Алык билен тагма биле уланыляр, оңа *алык-тагма* дийилйәр.

Алыкларың атлары шу ашакдакылардыр:

Уҗы алык — гулагың уч тарапындан тегеленип алнан алык. Мундан *тутарының уҗы алык, дашының уҗы алык* атлары эмеле гелйәр. Алык дине гулагың уҗундан алыняндыгы себәпли, кәте олар *тутары алык, дашы алык* гөрнүшинде уланыляр. Бу алык йөнекей боландыгы үчин *алыҗак, дашы алыҗак* ялы уланыляр. ТДГДС-де гелйән *дашалҗа* гөрнүшинде берлен сөз аслында *даш(ы) ал(ы)җа(к)* болмалыдыр.

Уҗы кесик — гулагың уч тарапындан гөс-гөни кесилен алык.

Тутарының уҗы кесик, тутары кесик ялы терминлер хем кесик алыгының адындан гайдяр.

Ужы чәкли — гулагың уч тарапындан ичине тарап гөни эдилен кесик, чәк. *Дашының ужы чәкли, дашы чәкли* атлары чәк алыгы билен баглыдыр.

Оюк — гулагың өң я-да ыз тарапындан тегеләп алнан алык. Шонуң үчинем мундан бирнәче ат эмеле гелйәр: *тутарының өңи оюк, тутарының арды оюк, дашының өңи оюк, дашының арды оюк.*

Шу эсасы алыкларың өзара утгашмасындан хем алык атларының энчемеси дөрейәр. Шол бир алык тутар гулакдан-да, даш гулакдан-да бирмеңзеш алынса, онда тутар, даш сөзлери уланылман, *ики гулак* ады уланыляр: *ики гулагының ужы алык, ики гулагының ужы кесик, ики гулагының ужы чәкли, ики гулагының өңи оюк, ики гулагының арды оюк.*

Эгер алыкларың алнышы бирмеңзеш болмаса, онда *ики гулак* терминине дерек даш, тутар гетирилйәр: *тутарының ужы алык, дашының ужы чәкли; тутарының ужы алык, дашының ужы кесик; тутарының ужы алык, дашының өңи оюк; тутарының ужы алык, дашының арды оюк;*

тутарының ужы кесик, дашының ужы чәкли;..

тутарының өңи оюк, дашының ужы алык;..

тутарының арды оюк, дашының өңи оюк;..

тутарының өңи-арды оюк, дашының ужы чәкли;..

Тутарының өңи-арды оюк боланда кәте оңа терези алык хем диййәрлер. Гулагың ужундан үчбурчлап чуң алнан алыга гарлавач адыны берйәрлер, гулагың учжагазындан сәхелче алнан болса, ол окгөз алык термини билен атландырыляр. Шунуң ялы атлар довардарчылык лексикасында башга-да душ гелйәр.

I.XII. ДОВАРА ИДЕГ ВЕ ЭЕЧИЛИК ЭТМЕК БИЛЕН БАГЛЫ СӨЗЛЕР ВЕ АТЛАР

Лексики серилдакы *довар бакмак* аңлатмасы дурнуклы уланыляр. Мундан *бакылы мал, бакысы етен гоюн* хасыл боляр, шуңа баглылыкда *ба:га бакмак, ба:ггоюн, ба:гтоклы* ве ш.м. сөзлердәки *ба:г* компоненти хем бакмак ишлиги билен якынлашдырмак тебигыдыр. *Бакыдакы гоюн — бакы гоюн — бакгоюн — ба:ггоюн* схемасындакы соңкы сөзүң илкинжи богнундакы узынлык онуң дүшүндирижилик гүйжүни песелдйәр. *Баггоюн* сөзүниң этимологиясыны йүзе чыкармак үчин, довары, гара малы ве бейлекилери айратынлыкда семретмек практикасы гөз

өңүне гетирилсе, онда бу барада *ашакдакы*лары айтмак болар.

Чарва малдарлар баггоюн бакмаярлар, себәби оларың хайсыдыр бир малы айратын семретмәге мүмкинчилиги болмаяр, үстесине-де олар баггойны халамаярлар, онуң этинден сүрүде бакылып йөрлен гойнуң этини иенини кем гөрмейәрлер. Диймек, бу термин довары элде, өйде сакламак билен баглы эмеле гелендир. Шейле болса, ховлының бир еринде багланып гойлуп, йөрите иймленйән гойна *ба:г гоюн* дийлип билнер.

Довары бакмак аңлатмасы хем гөчме чарвалара дегишли дәлдир; чарваларың бүтин хожалык дурмушы довара, мала идег этмек билен баглы. Чарвалар довардыр дүйәни сакламага йыкгын эдипдирлер. Эмма довардан тапавутлылыкда, дүе йылбойы гөзегчилик эдилмегине мәтәч дәлдир, ол, эсасан, өзбашдак боляр. Шонуң үчинем довар бакмак билен баглы терминология хас өсендир.

Довар бакяны аңлатмак үчин түркмен дилинде *чопан* сөзи уланыляр. Бирки асыр өң *гоюн гүйден* аңлатмасының пейдаланыландыгына Магтымгулының «Булар гелмеди» гошгусындакы

Хассадан сагалды зәхер даданлар,
Инжи алып гелди гоюн гүйденлер... —

диен сетирлер шаятлык эдйәр.

Гүйтмек 'мал бакмак' манысында түрки диллерде хәзир хем уланыляр. Эмма хәзирки заман түркмен дилинде ол уланышдан галыпдыр. Онуң билен бир көкден дөрән *гүймемек* ишжеңдир. *Гүйтмек* Зелилиниң дөврүнде хем йөргүнли болупдыр:

Пис эйямдыр, киши көңлүн гүйтмезлер
Таналмасаң, гелип атың тутмазлар...
(Ялы болмаса)

Бакыжы сөзи чарваларың профессионал лексикасында довар сүрүсине говы идег этмеги башарян адам манысында душ гелйәр. *Бакмак* сөзи *гузубакан, токлубакан* атларында ишледилйәр, эмма *гоюн бакан* ады душ гелмейәр. Оңа дерек *гоюн чопан* аңлатмасы активдир.

Кими гарып гоңшы, кимиси дайхан,
Кими гоюн чопан, кимиси сарван.
(Зелили)

Бакмак түркмен (түрки) дилинде 'серетмек' манысында уланыляр. Онуң терминологик манысы 'гөзегчилик этмек' семасы билен кесгитленйәр, шейлеликде, ол сүрә умумы гөзегчилиги амала ашырмак билен баглылыкда йөрителешйәр; довар бакылян территорияның шертлериниң үйтге-

меги билен бакмак лексикасының аңладян манысы хем *трансформирленип*, *сүрини говы* семизликде сакламак үчин, өзүңи артыкмач хорламан йылбойы, *йылларбойы говы* идетмек эндиклерине ээ болмак билеь ишлемеги аңладып башлаяр.

Чарвалар *шу хили эндиклер* нукдайназарындан чопанлары үч топара бөлйәрлер:

пешмекчи — тетәриксиз, «Гоюн бир ерде гүйменсе, бир чай ичсем» дийип, якжак пешмегини голтугына алып йөрен эмелсиз чопан;

бөртмечи — укусындан, гарнындан басылян чопан; гечини сагып, янлыга гуйяр, галдырма чалдан доюп, укудан туруп билмән ятяр;

чарва — гойнуны семиз саклаян, өзүни хем хорламаян, үсти-башы арасса, улагы, гоюн ити канагатлы чопан.

Өрмек довардарчылык лексикасында өзболушлы мана эедир, ол довар сүрүсиниң дынч алып ятандан соң, туруп башламагыны аңладяр. Эгер сүри долы өрмедик болса, онда *өреклемек* сөзи гетирилйәр. Омонимдеш *өрмек* (себет өрмек) сөзүни хасаба алмасаң хем онуң ТДС-де 5 манысы гөркезилйәр:

1. Гөгерип башламак, гөгерип чыкмак (от хакда).
2. Түй чыкмак.
3. Беденде хер хили дүвүртик пейда болмак.
4. Көплүк болуп аяга галмак, бирден туруп гитмек.
5. Билеликде укудан турмак, оянмак, турмак [507 сах.].

Бу сөзүң гөркезилен маныларының хеммесини бирлешдирйән сема 'ерден, текизликден ёкары сайланмак' семасыдыр. Кашгарыда омонимдеш ишликлериң икиси-де бар [I т. 172, 173 сах.]. *Булут өрди, кой өрди* ялы мысалларда дерңелйән лексикадакы бирлик габат гелйәр. Гоюнлар гиже өзбашына отламага гитсе-де, шу сөз уланыляр ди-йип, Кашгары дүшүндирйәр [I т, 173 сах.]. Эдил шол мысалларың бири гайталаныл, булут *өрледи* сөзлеми гетирилйәр хем-де норма бабатда *өрди* диймек говусыдыр ди-йип белленйәр [I т, 257]. *Өрмек* билен бир хатарда хәзирки заман түркмен дилиниң довардарчылык лексикасында *өрлемек* уланыляр.

Сува индермек — сүрини гүнортана якын сува гетирмек.

Бир ашып гелмек — сүрини сува ики гүнден бир гезек гетирмек. Хова ыссы болмаса, гоюн сува хер гүн гетирилмейәр. Сува инен гүнүнден соң, сүри нәче гүн сува гетирилмесе, ёкардакы аңлатма хем шол хили үйтгейәр: *ики ашып гелмек, үч ашмак, дөрт ашмак* ве ш.м. Гоюн су-

ва геленде, ол сагыляр, бежерги эдилйәр, бир чопана дерек бейлеки чопан гезегине гоюн бакмага гелйәр. Шоңа гөрә-де, гойнуң бир гезекки сува гелениниден индики сува гелйәнчә аралыга *суват* дийилйәр. З.Б.Мухаммедова онуң йөңкеме формасындакы шекилини (сувады) өтен заман формасындакы сөз хөкмүнде кабул эдип, «он мазал глиной» дийип душүндирйәр [118, № 3. 72]. Аслында ол малың сув ичйән ерини аңлатмак үчин уланылан сөздүр. Түрки диллерде *суват, сувлат* гөрнүшлеринде гелйән сөзүң манысы өсүп, илкибашдакы маны унудылыпдыр. Чопан бир иши чыканда, гоюн бакмагың абыны-табыны билйән адама «Бир-ики *суват* гойна гидип берсене?» дийип йүзленйәр; бу 'гоюн индики гезек сувада (сув ичилйән ере) гелйәнчә, гойны бакып бер' дийилдигидир. Вагт контекстинде йыгы пейдаланылмагы себәпли, гурлушы ачык гөрнүп дуран сөз (сува+т) башга мана гечйәр.

«Китабы Дедем Горкутда» «Совук-совук сувлары Саңа ичит болсун» диен сетирлер бар. *Ичит* — малың сув ичйән ери диймеги аңлатмаяр [92. 73].

Яйлым бермек — сува инен гойны шол бада дынч алмага гойман, бираз ене-де отламага ковмак. Сөзүң көки *яйылмак* ишлигиндендир. Яйлымдан гелен гоюн дынч алмага ятяр, *муңа эгрилмек дийилйәр*. Өрмек ялы бу сөз хем көп манылыдыр. «Диванда» *эгирмек* ишлигиниң 'йүп эгирмек', 'бир ери габамак' манысы гөркезилсе-де, 'ятып дынч алмак' гетирилмәндир [I т, 179 сах.]. *Эгермек* сөзүниң көпманылы боландыгы үчин, *онда шол дөвре ченли* гүррүңи эдилйән манының кемала гелмедик болмагы мүмкиндир: 'дынч алмак' тынмак ишлиги аркалы аңладыляр [II т, 28 сах.].

Бирки сагат дынч алан сүри өрүзилип бакыляр. Чопан агшам дурулҗак ери белләнден соң, чай-сувуны ичип, гойны бакып башлаяр. Илкагшамкы бакыша *шам* дийилйәр. Гарны доянкырлап, аягы ядансоң, гоюн ювашаяр, муңа болса *тогтамак* дийилйәр. Өзи-де бу тогтамак сөзүниң, умуман, *дурмак* манысында уланылмаян ерлеринде хем шейледир. Мысал үчин, Балкан, Ахал, Мары себитлери үчин *тогтамак* диңе сүри бабатында уланыляр. Ахал велаятының кәерлеринде бу сөз *токнамак* гөрнүшинде душ гелйәр.

Чопан шамдан соң бир сагат чемеси дынч алып, гойны ене-де бакып башлаяр. Муңа *сүрүм* дийилйәр. Ики сөз тиркешдирилип, *шам-сүрүм* сөзи хем уланыляр.

Гойнуң дурмагы — даңа голай гоюн ядап дуряр. Чопан оны гошуң якынына гетирип ятырыяр.

Эгер чопан ядав болуп, гойнуң өзи өрйәнчә дынч алмагы йүрегине дүвсе, ол сүри дуран бадына чай-нахарыны эдинип, дынч алмак үчин ятяр. Йөне гоюн өзбашдак өрүп гидип, йитмезлиги, хеләкчилиге учрамазлыгы үчин, чопан бир гойна йүп дакып, йүпүң ужуны хем гошарына даңып ятяр. Йүп дакылян гойна *чөрекчи гоюн* дийилйәр, оны даңынып ятмак болса *дакыныл ятмак* атландырыляр. Дакынма үчин ниетленен энҗамың ады *гоюнбагдыр*. Гоюнбагың бөлеклери билен баглы сөзлер ашакдакылар: чөрекчи гоюн богулмаз ялы, йүп ойнап дурар ялы ики башы дешикли ясыҗа агаҗа *җыкырык*, гоюнбагың гошара дакылян ерине *халка* дийилйәр.

Довардарчылык лексикасында сүрини бакмакда уланылян усуллара дегишли хем бирнәче термин бар. *Өри* — гойнуң отламага әкидилйән ери; *чыгыр* — гойнуң ятакдан өрә гидйән, хер гүн гечйән ёлы. Ол ериниң оты аз боляр, шонуң үчинем сүри ол ерден дурман гечип гидйәр.

Агдармак — сүри белли бир ере барандан соң, оны ызына өвүрмек. Сүри агдарыланда, диңе онуң саг тарапындан барыляр, *сагындан агдармак* аңлатмасы хем шондан гайдяр.

Доламак — сүриниң сагындан барып, онуң угруны чепине өвүрмек, йыкмак.

Гайтармак — чопаның гөз өңүне тутан ериндeн башга ере угран сүрини ызына өвүрмек.

Агым-чеким — сүрини бакмагың бир этапыны аңладян термин. Агдарылан сүри чыгрың якасына ченли ызына гелип, ол ериң отуны говы иййәр, чыгра дирәнде, чопан гойны сүрүп, биринҗи агдарылан ерине ченли чекип (сүрүп) әкидйәр. Соң ене агым-чеким гайталаняр. Чопаны болса-болмаса, эндик эден сүри соңабака өзбашдак агым-чеким эдйәр; муна *агым-чыкым* хем дийилйәр.

Гаты гезмек — сүриниң оңлы отламан, өрини депеләп йөрмеги.

Чепини алып йөрмек — эмелсиз, өвренҗе чопаның гойны чепинден агдармагы, чеп тарапында гезмеги. Сүри эндик этмедик херекетини этмекде кынчылык чекип, бимаза боляр.

Түйүни чейнемек — чепинден агдарылан; сува иненден соң яйлыма чыкарылмадык гойнуң өз түйүни чейнемеги, бимаза болмагы.

Өңүне дүшүп гитмек — сүри гырадең гидер ялы, онуң өңүнден гидип, хас илери омзаян доварлары көшешдирип бармак.

Довара эечилик этмек билен баглы сөзлер олары дүрли хова, пасыл шертлеринде горагламаклыга, малың, онуң неслини горап сакламаклыга дегишлидир. Сапармырат Түркменбашы «Тәзе оба сыясаты» ишинде ата-баба тежрибәни ятлап, шейле язяр:

«Агыл гурмакда ата-бабаларымызың тапан арзан, ыгтыбарлы, гурмасы аңсат болан усулыны хем гүнүбирин пейдаланып боларды. Олар гыш совук геленде гоюн йүңүнден докалян чуваллары, халталары чәгеден долдурып, олары устиүстүне мүндерләп гоюн, х а я т - а г ы л (сәкдирме бизиңки — М.С.) ясаян экенлер [1. 250].

Өңи билен эечиликдәки гойны идетмегиң гуралышыны гөркезйән сөзлери гетирмек максада лайыкдыр. Булара гиңден яйран *агыл* дегишлидир. Довардарчылыкда ол гоюн сүрүсиниң салнып сакланян ерини аңладяр. Өңрәкде овлак сөзи дерңелйәркә, Кашгарының ишинден «Агылда овлак тогса, арыкда оты битер» диен накыл гетирилипди. *Агыл* «Диваның» башга бир еринде йөрите дүшүндирилипдир: *агыл*-гоюн ятагы. Кашгары дилде болуп гечйән семасиологик өсүшден хем хабарлыдыгыны шу ерде билдирйәр, *агыл* огузларда *гойнуң чөрүни* хем аңладяр дийип ол беллейәр ве мунуң себәбини 'гойнуң ятян ери' ве 'гойнуң чөри' диен маныларың бири-бирине якындыгы билен дүшүндирйәр, мунуң дил универсалияларының биридигини аңладян ялы, шу хили хадысаны арап дилиниң мысалында хем гөркезйәр [I т, 73 сах.]. Агыл ялы бүтин сүрини ичине салмак үчин ниетленен төвереги япык ере *чепери* дийилйәр. Түркмен довардарчылыгының көп ерлеринде душ гелйән сөзлериң бири хем *тегендир*. Ол, көпленч, гоюн-гечи сагылян махалы, овлак-гузы салынян агылчаны аңладяр. Лебап велаятында душян *Гыркымтеген* географик ады тегениң бейлеки бир хызматыны хем гөркезйәр. С.Атаныязов *Тегенли* топонимине дүшүндириш беренде, онуң Түркменгала, Байрамалы этрапларында ерлешйәндигини язып, диалектинде шу сөз болан әрсарыларың шу атлары берендигини чак эдйәр [20. 265]. *Чепери, теген* сөзлери ТДС-де регистрирленмәндир. *Таша* хем довары горагламак үчин эдилйән ердир. ТДС-де оңа «Ел-гуздан, совукдан горанар ялы эдилйән агыл я-да көлегеләр ялы вагтлайын теләр» дийип, нәтакык дүшүндириш берилйәр [640 сах.]. Иллюстрация хөкмүнде гетирилйән мысалда онуң уланылышы өз хакыкы манысына габат гелйәр: Үзүм багчылыгының ортарасындакы болгусыз тамың үстүнде яндырыжы томсуң жөвзасына таша үчин кичижик күмежик гурлупдыр [А.Говшудов, Көпетдагың этегинде]. Таша совук елден горанар ялы галдырылан пел, ди-

варжыкдыр. Бу сөзүң көки *дашмак* ишлиги билен баглыдыр. Ол кемлик аңладян *-а/-е* аффикси гошулып ясаляр. Агыл ялы онуң хемме тарапы япык дәлдир. «Көпетдагың этегинде» романындан гетирилен мысалда *җөвзасына таша* дүзүми, онуң ыссы-совугың өңүни тутмага хызмат эдйәндигини ачык субут эдйәр. Фонетик дүзүми боюнча *дөле* хем *таша* билен якындыр. Довар салмага хызмат эдйән ери аңладян сөзлериң бири *сарайдыр;* ол, көпленч, ховлының бир еринде боляр. Ашгабадың төверееклеринде мал базарларына хем *сарай* дийилйәр. *Гүней ятак* даг, байыр ичинде гүн дүшйән, ыга ер манысында уланыляр.

Довары бакмагы гурамак билен баглы сөзлер шу тематик топардакы бөлүмлериң биридир.

Бир адама дегишли сүрини бакмаклыга дегишли сөзлер шу ашакдакылардыр.

Гоюн дилемек чопанчылык этмеги йүрегине дүвен адамың гоюн сүрүси болан адама йүзленмегини аңладяр. Ёкарда (сер: чатып түкеллемек) айдылан сынагдан гечен адама гоюн ынаныляр. Довар сүрүси белли бир хак үчин бакыляр, *бакарна бермек* аңлатмасы хем шунуң билен баглыдыр. Түркмен довардарчылыгының дүрли ерлеринде бакыш үчин төлег бири-биринден тапавутланяр, йөне олары аңлатмак үчин *уланылян* терминлердәки тапавут ончаклы улы дәлдир, төлег ерине довар, йүң, сүйт *берлипдир*, *пул төлемек* хем соңкы дөвүрлерде уланыляр. Гүнбатар Түркменистанда томус, гүйз айлары бакым үчин хер он бәш гоюндан бир гузы төленилйәр, муңа *гузусына бакмак* дийилйәр; язына хер гузлан 10 гойнуң бири гузусы билен берилйәр. Сүрүдәки хер 10 ищегиң йүңүниң бири берилйәр. Хер овлага 400 грам ун, хер гуза 800 грам ун төленилйәр. 60-70-нҗи йылларда овлак-гузы хасаба алынман, довар башына 50 көпүк хак алынярды. Дүзлүклердәки сувлар гутарыберенде, 2-3 тонна сув тутян цистерналар гойлуп, сув чекйән машынлара гүнде ики вагтына сув гуйдурярдылар. Ол 1000 баш сүрини сува якмага етйәрди. Машына бир айда төленйән сув сүрүдәки ири доварларың санына бөлүнип, башдакы 50 көпүгиң үстүне гошулярды, оңа *сув пулы* дийилйәр. Бу хусусы доварлар бакыланда уланылярды.

Гойны кәрендесине бермек ялы форма хем уланылыпдыр. Сүри эеси гойны бирине узак вагтлык идетмәге берйәр, *оңа доварың «хасылының»* ярысы берлипдир. Муңа *дөл ярпа* дийлипдир. *«Героглы» эпосының «ˆвез гетирен» шахасында* шол практика шөхлеленйәр: «Мен хабарымы берсем, хан огул, шол Булдур гассап билен атам кыяматлык

доган экени. Шол бир махал *дөл ярпа гоюн ташлап гайдан экени...»* Хактоклы гоюн баканың үчин берлен токлы.

Бирнәче адама дегишли довар топлумына чекене, 2-3 хожалыгың довары — 100-150 баш довара *гошант* дийилйәр. *Сүри* дийип 500-600 баш доварy болан топлума айдыляр.

Чекене бирнәче хожалыгың малы болуп, оны бейлекилерден довары бирнеме көп адам эмеле гетирип башлаяр, *сүрүбашы* сөзи хем шол адаты аңладяр. Ондан бейлекилер *мүшдек* атландырыляр.

II. ДОВАРДАРЧЫЛЫКДА УЛАНЫЛЯН КӨМЕКЧИ МАЛЛАР БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ ПОДСИСТЕМА

II.I. КӨМЕКЧИ МАЛЛАРА ДЕГИШЛИ АТЛАР

Довар бакмакда чопан йүкүни урмак үчин дүеден, эшекден, сүрини гушдан-гуртдан горамак үчин итден пейдаланярлар. «Тәзе оба сыясаты» диен ишинде Сапармырат Түркменбашы дүйәниң хожалыкдакы әхмиетиниң хас-да артыкмаçлыгыны шейле дүшүндирйәр:

«Шу чака ченли Гарагумуң жүммүшинде гоюн бакмак иши сувуң етмезчилиги ве транспортың бармагы үчин шертлериң аматсызлыгы зерарлы кынчылык дөредйәрди. Ол *ерлере бармак-гелмек үчин* транспорт серищдеси хөкмүнде-де ата-бабалардан галан усулы — дүе кервенлерини пейдаланмак боларды».

Түркмен малдарлары эшеги улаг хөкмүнде улансалар-да, оны етишдирмек билен йөрите мешгулланмандыр, шейле-де болса, *түркмениң ак эшеги* [243. 35] аңлатмасы бу жандарың бейлекилерден тапавутландырыландыгыны гөркезйәр. Гойна гөтерилйән эшеге *гоюн эшеги* дийилйәр. Соңкы дөврлерде *Мары тайхары* ады хем азда-кәнде душ гелйәр. Чопанлар сатанлак, бейик эшеклери говы гөрйәрлер. Гум чарвалары эшеге дерек дүйәни көпрәк уланярлар. Бу улага хем алык алмак, тагма салмак боляр. Эшеги мүнмек үчин онуң аркасына беркидилйән эсбаплара

палан хем-де *гаңңа* дийилйәр. Гүнбатар Түркменистанда оларың биринжиси уланылып, соңкусы якы-якында уланыша гирйәр. Гөрнүши боюнча паланың ир дөрәндигини чак этмек болар. Паланың бөлеклерини хем-де тайярланылышыны гөркезйән сөзлер ве аңлатмалар аашкдакылардыр.

Еген — палан тайярламакда уланылян узын балдаклы өсүмлик, екен; еген *юмшатмак* — палан ясамак үчин екени сувда ятырмак, *палан өрмек* — юмшадып, сарыкдырылан екени тогалак эдип *өрмек, палан даңмак* — өрүлен екениң дашыны ене бир гезек берклик үчин, йүп сарап даңмак, *кече гейдирмек* — тайяр эдилен, өрүлен екениң дашына тәзе кечеден гап тикдирип гейдирмек, *паланың башыны бирикдирмек* — дашы кечели екениң ики тарапыны бирикдирип, «О» харпы шекилли эсбабы тайярламак, *паланың гашы* — паланың өң тарапына якын ерде эдилйән тутавач, *кетен тикмек* — паланың ыз тарапына якын ерде (паланың башы бирикдирилен ерде) онуң ики тарапының аралыгыны берк мата билен тикип беркитмек, *паланың кесежеси* — эшек өне йөрәнде палан өңе сүйшүп гитмез ялы, паланың ики гапдалындан гидйән йүпүң дакылян ики гарышдан говрак инчерәк агач, *кесежәң кертиги* — кесежәниң йүп беркидилйән еринде йүп тыпып гитмез ялы эдилен төверeклейин кертик, *чеки* — *палан ики гапдала агмаз ялы*, ыза сырыгып гитмез ялы онуң билинден чекилйән ики гулач йүп.

Палан долы тайяр боландан соң, оны уланмак үчин эшегиң аркасына *ичирги* атландырылян юмшак, галың кече, ёрган атыляр, үстүнден палан гойлуп (*палан чекмек*), паланың үстүне *хем сырдалан кече атыляр*. Гаңңаның формасы палана гөрә садарак хем болса, ол *гелшиклидир*. Ики саны ясы тагтаны өңки гаш ве ызкы гаш бирикдирйәр, шоны ичиргиниң үстүнден гоюп беркидйәрлер.

Эшек агшамына дынч алян вагты паланы айрыляр, муңа *палан алмак* дийилйәр. Улагың дынч алынян ерден даша гитмезлиги үчин, онуң ики өң аягыны бадаярлар. Муңа хызмат эдйән йүпе душак, бу процесе хем *душамак* дийилйәр, *душагың дүвмеси* — душагың юмружа болуп дуран ужы, *душагың халкасы* — ичине душагың дүвмеси гечирилйән ери. Кәбир яш аягулаглар гачак *боляндыгы* себәпли, ол гоюн бакылып йөрлен вагты гачып гитмезлиги үчин, эшегиң аякларына *көссек* атландырылян бадаг салыняр. Ол бир өң ве бир арт аяга диагональ гөрнүшде дакылып, эшегиң адаты әдиминден гысгарак боляр; процесиң адына *көссеклемек* дийилйәр.

Эшеклериң жынсыны аңлатмак үчин *айгыр* ве *мачы/ма:да* сөзлери уланыляр. Көпелиш инстинкти *деме гелмек//хәре гелмек* аңлатмасы аркалы атландырыляр. Айгырың жынс актыны ерине етирмегине *ашмак* дийилйәр.

Эшеклериң яшыны аңлатмак үчин хем бирнәче сөз уланыляр.

Күрре — эшегиң яңы доган чагасының ады, *тайхар* — бир яшан күррә берилйән ат, *яш эшек* — 5-10 яшларындакы эшек, *улы эшек* — 10-15 яшындакы эшек, *гарры эшек* — 15-20 яшындакы эшек.

Эшеклериң түй өртүгине гөрә атландырылышы хем өзболушлылыклара эедир. Бу хили атлара *ак эшек, гара эшек, гөк эшек, меле эшек, гыр эшек, агзы гара гөк эшек* ялы терминлер дегишлидир.

Гүррүңи эдилйән улагы хәсиетлендирийән сөзлериң хем бирнәчеси бар: *чыс//чус* — йөргүр, чапгыр эшеги аламатландырыяр, *ялта* — ялта эшек, *дишлек* — эесини, яныңа бараны дишлемек хәсиети болан улаг, *жыртлак* — арткы аякларыны галдырып депмеги эндик эдинен эшек, *гошчы* — чопаның азык-сувлугына агыз урмак эндиги болан улаг. Эшегиң чыкарян хәсиетли сесини *аңңырмак* сөзи билен аңладыляр, онуң бир зада бимазаа болуп чыкарян агы ялы сесине болса *хынчгырмак* дийилйәр.

Чопаның сүрүсини башыбитин сакламагына хызмат эдйән көмекчиси болан ите *гоюн ити* дийилйәр. Түркмен довардарлары бир сүриниң янында 2-3 ит болса етерлик хасап эдйәрлер. Итиң жынсыны аңлатмак үчин *көпек* ве *ганжык* сөзлери уланыляр. *Ганжык* сөзи *канчик* шекилинде «Диванда» душ гелйәр. Шол дөвүрде-де онуң зооморфистик манысы уланылыпдыр [I т. 475 сах.]. Көпелиш инстинктине *яла гелмек* дийилйәр; жынс акты *аргашмак* сөзи билен аңладыляр. Яңы болан ит чагасына гүжүк дийилйәр; олар бирнеме уалянчалар *эркек гүжүк, уркачы гүжүк* терминлери йөредилйәр. Итиң яшыны аңлатмак үчин ики хили хасап уланыляр. Оларың бири календарь йылы шекилинде болуп, *бир гар басан, ики гар басан, үч гар басан* ялы терминлер ишледилйәр. Чарвалар итиң йылда ики яшаяндыгыны айдярлар. Муңа гарамаздан, итиң яшыны аңладян сөзлер ончаклы өсмәндир. Эшекде болшы ялы, итде-де *яш ит, гарры көпек* ялы аңлатмалар йөргүнлидир.

Итлериң түй өртүгине гөрә атландырылмагында *ак, ала, гарала, гызылала* сөзлери уланыляр. Чопанлар ала ити говы гөрйәрлер, гызыл, гара, гызылала итлери болса оларың

шагала, мөжеге чалымдашлыгы үчин, гоюн ити хөкмүнде гойна гөтермейәрлер.

Ити хәсиетлендирмек билен баглы сөзлере шу ашакдакылар дегишлидир. *Ярак* — адама топулып дишлемек эндиги болан ит; *сак* — укының еңил болмагы; адатча, ганҗыклар сак боляр, шонуң үчинем чопаның итлериниң бири ганҗык боляр, *гоюнчы* — гоюн билен хәврүгип, онуң янындан айрылман, гойнуң бири ялы болуп йөрен юваш ит, *эринлек ит* — агзы гиңден ачылян ит, *айланмак* — гоюн үркенде, итиң сүриниң дашына айланып гелмеги.

Итиң чыкарян хәсиетли сеси үйрмек сөзи билен аңладыляр. Ит дүрли ягдайларда дүрли сес чыкаряр. Гоюн үркенде, ит сүриниң дашына айланып, төвереги барлашдырып эшидилер-эшидилмез үйрмегине *гар-гур этмек* дийилйәр, *хыңранмак* — гахарының гелйәндигини билдирмек үчин чалаҗа дишини сыртартмагы, *хырламак* — гатырак гахары гелен итиң чыкарян сеси, *чыңсамак* — авунмакдан, үшемекден, кеселден хорланан итиң, гүҗүҗегиң чалаҗа эшидилйән инчеже сеси.

Ите дакылян атлар оларың реңкине, хәсиетине, исленилйән хилине баглы боляр. *Акбай, Акбилек, Гарабаш, Гарабай, Алабай, Бойнак, Сакар, Сарыбай, Басар, Бөвсер, Агдар, Ёлбарс, Гаплаң, Гөрсебасар* ялы атлар реңкден гайдяр. Кәерлерде көпегиң ве ганҗыгың ады тапавутландырыляр: *Акгуш, Гарагөз, Гойчы* ганҗыга дакыл-яр.

II.II. ЧОПАН ГОШУНА ДЕГИШЛИ СӨЗЛЕР

Чопаның янында гөтерйән затлары онуң гошуны эмеле гетирйәр. Олар чопаның ийжек-ичҗек затларыны, нахарчай эдинмек үчин зерур болан гап-гачлары салмак, ыссыдан-совукдан горанмак үчин герек болан эсбаплардан ыбаратдыр.

Хорҗун — эшегиң үстүне атар ялы эдип ики тарапы халталы, йүңден докалан гап. Чопан хорҗуна хәли-шинди герек болуп дурян затлары салып гидйәр. *Хорҗуның гөзи* — хорҗуның хер гапдалының атландырылышы, *серкеч* — чопаның түңчеси ве кәсеси салынян гап, *ялак* — гоюн итлерини нахарламак үчин гап, *тойнук йүп* — бир уҗы тойнуклы йүп, ол гош йүклененден соң йүкүң үстүнден чекилйәр.

III. ДОВАРДАРЧЫЛЫКДА УЛАНЫЛЯН СПЕЦИФИК СӨЗЛЕР ВЕ БУ УГРА ДЕГИШЛИ ФОЛЬКЛОР

III.I.ХАЙКЫЛЫКЛАР ВЕ ЧОПАН ХЕҢИ

Бу топара, эсасан, довара, гоюн итине гөнүкдирилен үмлүклер гирйәр. Олары өз арасында 2 топара бөлмек мүмкин: а) бүтин сүрә гөнүкдирилен хайкылыклар, б) доварың ве бейлекилериң айры-айры гөрнүшлерине гөнүкдирилен специфик сөзлер.

Аслында, түркмен довардарлары гоюн бакыланда оңа хич хили сес, хайбат атмак болмаяр диен пикирден угур алярлар. Кәхалатларда бу талап бержай эдилмейәр, кәте болса дүрли адатдан дашары ягдайларда бу зерурлык болуп дуряр.

Гуррайт — гоюн сува якылҗак боланда уланылян үмлүк. Ол хайваның шертли рефлексине даяняр. Бу сес гурбагының чыкаряныңа меңзеш болуп, гойнуң сес чыкян тарапа гелмегине итерги берйәр, *гыйв* — гоюн өз адаты агым-чыкымыны бозуп, башга яна хайдаберсе уланылян үмлүк, *хайт* — сүрини бир ере чалтрак ковуп экитмек, салмак үчин уланыляр, *га-ак—га-ак* — сүриниң угруны бозян овлак-чебиш боланда айдыляр, *хыр-хейт* — сүрини бир ерден башга ере чалтрак гечирмек үчин уланылян хайкылык, *күш-күш* — аз санлы гоюн бир ере ковлуп экидиленде уланылян үмлүк, *хайт, гечи* — сүриниң угруны бозян гечи болса гыгырылян үмлүк, *әлек-әлек* — овлак-чебишлери бир ере җемләп ковмакда айдылян үмлүк, *пүвп-пүвп* — кичиҗик овлаҗыклар ковланда уланыляр, үмлүк айдыланда аңырдан гелйән гүйчли хова акымы юмлан додаклардан зор билен чыканда, түйдүҗегиң чыкарян сеси ялыҗак сес чыкып, овлаҗыклары үркүзйәр, *хөвүр-хөвүр* — отлап гелен чекене агшамлык хоҗалыкма-хоҗалык даргадыланда уланылян сөз.

Гечини голая, яныңа гечирмек үчин *геч-геч* дийип чагыряр, гойна *түбше-түбше*, овлага *теге-теге*, гуза *дүбҗүк-дүбҗүк* дийилйәр. *Геч-геч* үмлүги *гечи* сөзүнденДир, *теге-теге* теке билен баглыдыр. Гоюндыр-гуза йүзленип айдылян үмлүклерден гоюн я-да гузы сөзлерини тапмак еңил дәл, йөне оларың башкы үч сеси *түб* — *дүб* — бири-бирине якындыр, бу болса *тавар-довар* сөзлериниң башкы элементлерини яда саляр, *гош* — гойны ювашатмак

үчин айдылян сөз, *говш-(<говша)* — гаты барян сүриниң бадыны гайтармак үчин уланыляр.

Чопанлар агыздан чыкян овазларын көмеги билен хем сүрини доландырярлар, ол овазлар *сыкылык* хем-де *ышгылык* дийип бөлүнйәр. Сыкылыкдан чыкян овазын хер бир «богнуны» *кц* гөрнүшинде язсак, онда онуң ашакдакы гөрнүшлери хас көп уланыляр.

1) *кц-кц... кц-кц... кц-кц... кц-кц... к-ц-ц-ц-в* — рахат хем пессай бу оваз сүрә *рахатланып*, отламагы үндейәр.

2) *кц-кц-кц-ц—ө-өв* — зат ёк ерден тебил тапып үркен довары көшешдирмек, бейлекилери рахат этмек үчин уланыляр.

3) *кц-ц-ц-ц-в* — чопан өзүниң сүрә гөзегчилик эдйәндигини аңдырмак үчин шу сыкылыгы уланяр, ол бирнеме дөзүмлирәк атыляр.

Шу хили овазлар шам хем-де сүрүм вагты я-да сүриниң өрән рахат вагты ышгылык билен ерине етирилйәр.

Гоюн итине йүзленип айдылян үмлүклерден шу ашакдакылары гөркезмек болар.

Йит — ити бир ерден ковмак үчин айдылян үмлүк, мунуң гелип чыкышы ит (*jit) сөзи билен я-да *йитмек* ишлиги билен багланышдырылып билнер. *Гойна!* — сүри өрә угранда гошдан турман ятан гоюн итине я-да сүрини ташлап, оба гелен ите айдылян үмлүк.

Гөтер — сүрә мөжегин хүжүм эденини аңан чопаның ите берйән буйругы.

Ити голайына гетирмек үчин *маъ-маъ* үмлүги айдыляр, гүжүк *гүжүк-гүжүк* дийип чагырыляр. Ит ялына чагырыланда *ал-ал* дийилйәр.

Бу сөзлерден гөрнүши ялы, түркмен дилинде хайвана, довара гөнүкдирилен чагырышлар өзбашдак топары эмеле гетирйәр. Оларың бир бөлеги хәзирки заман түркмен дилинде шол бир формада уланыляр, йөне олар өсүшиң белли бир этапында йөрителешен мана ээ болупдыр. *Гөтермек, йитмек* ишликлериниң ве олардан эмеле гелен үмлүк хәсиетли сөзлериң арасындакы маны багланышыгы говшапдыр.

III.II. ДОВАРДАРЧЫЛЫГА ДЕГИШЛИ ФОЛЬКЛОР

Дурнуклы сөз дүзүмлериниң компонентлериниң фонетик, морфологик ве семантик тайдан эркин сөз дүзүмлерини хасыл эдйән сөзлере гаранда хаял өсйәндиги мәлимдир. «Агылда оглак тогса, арыкда оты битер» акылында оглак сөзүниң мысалында гөршүмиз ялы, оглак хем овлагы, хем

гузыны аңладяр. Өвренйән угрумыза дегишли йыгнан фольклор материалларымызың көп бөлеги бу угры дернемекде, объекте хас ичгин гөз етирмекде улы әхмиете эедир.

Гурт агзыны багламак — чопан үмүрде я-да башга ягдайда сүрүсини дагытса, ол гойна мөжек дегмез ялы дога окап, пычагыны ере санҗып гойяр, тә сүриниң башы җемленйәнчә, гурдуң агзы гурап, әңи ачылмаяр дийип ырым эдилйәр.

Оглы сыркавласа, гузы айтмак, гызы сыркавласа, овлак айтмак — бир адам, машгала билен җан-дилден гатнашык этмек, бу ерде огланың гузы, гызың овлак билен деңешдирилмеги үнси чекйәр.

Ягырның яйрасын, уҗаң узасын! — алкыш.

Гушда барак эти, гоюнда эрек эти — айтгыда эрек тохумындан болан гойнуң этиниң тагамлы болуяндыгы ныгталяр.

Йылы ятак — ярым гурсак — малың ятян ериниң йылы, гуры болмагының әхмиети барада йадыляр. Гурсак 'гарын' манысында гелйәр.

Гиҗе йыланың келлеси-де болса, бир чейнәп зыңарын — гойны гепледип, агшамкы ве гиҗеки бакымың мөхүмдиги айдылҗак болуняр.

Халыпаңа рәхмет! — бакян сүрүси семиз, гурат болан чопана айдылян алкыш.

Гойнуң йүки - йүңи — гойны вагтлы-вагтында гыркып дурмасаң, онуң хорланяндыгыны билдирйән накыл.

Агсагы сакла, дәлини какла — доварың дәли кеселине учраның айңалмаяндыгыны билдирйән аталар сөзи.

Гурт агзы болсун! — гойнуна, сүрүсине мөжек деген адама айдылян хош сөз.

Энем гоюн, атам гоч,
Мен боламда хер гүн гөч,
Гарным доюр, гара гөм!

Энем готур, атам готур,
Мен боламда кырк гүн отур,
Гарным доюр, гора гөм!

Гузының ве овлагың адындан айдылян үчлемелер олары хәсиетлендирмәге хызмат эдйәр. Ашакда чопаның адындан өй хайванларына баха берилйәр:

Гузы бакдым — гуш бакдым,
Гоюн бакдым — яг гапдым,
Йылкы бакдым — ел бакдым,
Дүе бакдым — ган гусдум,
Сыгыр бакдым — сыгырдым,

Гәвмиш бакдым — гәгирдим.

Дүе баксаң, ызын сүр, гоюн баксаң, өңүн гайтар — накылда ики өй хайванының бакылыш айратынлыгы барада айдыляр.

Газан тутаның эли гара, мал баканың йүзи гара — накылың икинжи бөлеги чопанчылыгың өрән кын ве жогапкәрли ишдигини ныгтаяр.

Кирпигимче болса, келләмче аларын — доварың адындан айдылян аталар сөзүнде оларың ерде сәхелче от болсада, отлап доюп билйәндиги ныгталяр.

Гоюн билен гечиниң айдышыгы:

Гоюн: Сүйдүмден сарган боляр,
Йүңүмден ёрган боляр,
Гыз-гелниң гызыл-аласы,
.Шоларам менден боляр.

Гечи: Шахым-а бейик!

Гойны отуң ичинден гечирме, оты гойнуң ичинден гечир — яш чопана берилйән саргыт; гоюн оты депеләп гитмез ялы, оны агдарып-дөндерип, оты говы ийдирмели.

Довары, малы болан адамын яшайшының, өзүни дуйшуның говудыгыны гөркезйән бирнәче аталар сөзи бар:

Маллыжа оглан — баллыжа оглан; малы ёгуң халы ёк; гоюнсызың голы ёк, огулсызың тойы ёк; гоюнлы бай — оюнлы бай; гойнуң йүз — сөзүң дүз; мал — хал, малым — жаным.

Тойнагыма чыг дегсе, герегими аларын — доварың адындан айдылян сөзде онуң сувсап хорланаймаса, ийжек отуны тапып билжеги гөркезилйәр.

Яз агла, гүйз агла — доварың идег талап эдйән эсасы вагтларыны билдирйән айтгы.

Дөл айы — өл айы — овлак-гүзусы өлен адама гөвүнлик бермек үчин айдылян сөз.

Яз ялан, гүйз гүймен — гойны язда мүмкин болдугыча говы гыркмагы, көпрәк йүң алмагы, эмма гүйз гыркымында йүни йүзлейрәк гыркмагы маслахат берйән аталар сөзи. Себәби яздан соң, хова гызып ураяр, гоюн үшемейәр. Гүйз гыркымындан соң, хова совап, ягынлы гүнлер артып башлаяр, бу болса гойны хеләк эдйәр, буйдуряр. Шу маныда «Гоюн герек мизанда гыркар, йүң герек — хазанда» аталар сөзи-де уланыляр.

Мени өзүмденем бек адам бакар — доварың адындан айдылып, чопанчылыкдан ёкары талап эдилйәндиги ныгталяр.

Бу топарда йыгналан дил материаллары түркменлериң довардарчылык тежрибесиниң хамырмаясыны эмеле ге-

тирйән накыллардыр аталар сөзлериндендир. Ол вагт сынагындан гечен пәхимлер болуп, хәзирки заман малдарчылыгы үчин хем пейдалыдыр. Шу материалың айратынлыгы онда көнелишен, архаизмлешен сөзлериң аз душяндыгыдыр. Онда хәзир *мөҗек* гөрнүшинде уланылян *гурт* сакланыпдыр. Кәбир түрки диллерде *гарын* манысында уланылян *гурсак* хем түркмен дилинде душяр.

II БАП БОЮНЧА ГЫСГАЧА НЕТИҖЕЛЕР

Дернелйән угра дегишли лексика 10-дан говрак лексика-тематик топара бөлүнйәр. Тохум анладян, довары хәсиетлендирйән, несил етишдирмек дөври ве ш.м. топарлар ве топарчалар боюнча эле салнан бирликлер ончаклы көп болмаса-да, яш-җынс, довары аламатландырмак, хасаба алмак ве белгилемек угруна дегишли сөзлериң ве атларың мукдары улудыр. Лексика-тематик классификация гечириленде, довардарчылык хоҗалыгында алнып барылян ишлериң, доварың берйән өнүмлериниң гөрнүшлериниң айратынлыклары хасаба алынды. Шона гөрә-де довардарчылыкда уланылян көмекчи маллар ве чопанчылыга махсус сөзлери (хайкылыклары, хайкырыклары ве ш.м.) бирнеме айратын дернелди. Шейлеликде, довардарчылык хоҗалыгы комплекслейин гөз өнүне гетирилип, *шол система дегишли сөзлериң манысы* дегишли тематик топара гирйән бирликлер билен гатнашыкда, систематик суратда ачылып гөркезилди. Шу хили чемелешиш өвренилйән лексикадакы сөзлериң гелип чыкышыны хас ыгтыбарлы дүшүндирмәге, оларың эмеле гелен вагты барада относител такык пикир йөретмәге эсас берди. Тематик топарларың чәклеринде дернемек аркалы кәбир ишлерде түркмен дилиниң дегишли лексикасының бирликлери хасап эд*илен гөклең гойны, ёмут гойны, сарык гойны* ялы атларың түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының өсүшиниң өнүми дәлдиги белли эдилди.

УЧУНЖИ БАП.
ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ГЕНЕТИК ГАТЛАКЛАРЫ

Тематик серияларда гетирилен, шейле хем йыгналан материалларың арасында бар болан сөзлери гелип чыкышы тайдан дерңемек ишиң шу бабының максадыдыр. Хинди-европа дил машгаласы билен гатнашыклар чак эдилйән алтай диллери машгаласындан соңкы дөвре дегишли хасап эдилйән болсалар-да, өңи билен башга система ве машгала дегишли болан диллердәки умумылыкларың, олара түркмен (түрки) дилинден гечен алынма сөзлериң үстүнде дурмагы макул билдик.

§ 1. ХИНДИ-ЕВРОПА ДИЛЛЕРИ БИЛЕН УМУМЫ БИРЛИКЛЕР ВЕ АЛЫНМА СӨЗЛЕР

Түркмен халкы тарыхда *хинди-европа диллеринде геплейән* халкларының онларчасы билен гатнашыкда боляр [95; 117. 45]. Халкымызың өз этник өсүшиниң тарыхындакы дил гатнашыкларының диңе онуң хәзирки ерлешен территориялары билен чәкленмәндиги дүшнүклидир. Рус-түркмен дил гатнашыклары түркменлериң хинди-европа халклары билен эден йыгы *гатнашыкларының* хәзире ченли иң соңкусыдыр. Бу ики халкың дилиниң бири-бирине тәсири, эсасан, соңкы ики-үч асыра дегишли болуп, онуң нетижесини йүзе чыкармак ончаклы кын дәлдир [124]. Кынчылыклар түркмен дилиниң сөзлүк дүзүминде илкинжи язув ядыгәрликлеринден бәри белли болан кәбир сөзлериң гелип чыкышы аныкланыланда йүзе чыкяр. Биринжи бапда бу меселәниң ягдайы хакында дурлуп гечилди. Бу ерде анык дил бирликлерини дерңемек ерликлидир.

Т.В.Гамкрелидзе билен В.В.Ивановың «Хинди-европа дили ве хинди-европалылар [48а] атлы гөврүмли ишинде 'гоюн' (овца) манылы дүйп сөз *Houi - гөрнүшинде дикелдилйәр; лув hаui, гадымы хинди avi, латын ouis, гадымы ирланд oi ве ш.м. диллердәки гөркезилен сөзлер гойны аңладяр. Түрки диллер билен территориал ве этник якынлыкда болан эйран диалектлеринде бу көкден гайдян сөз ёк, оңа дерек 'довар', 'гоюн' манылы сөзлер хинди-европа*$p^{[h]}ek^{[h]}$ -(u) - дүйп сөзүнден гайдяр; «Авестада» pasu - 'мал', довар; согды psw 'довар', осетинлерде fys/fus 'го-

юн', 'гоч'. Шейлеликде, умумы хинди-европа дили үчин 'гоюн' манысындакы ики саны форма реконструирленйәр:

*Houi -

*p$^{[h]}$ek$^{[h]}$ -

Ене-де эйран диллеринде умумы хинди-европа диллеринден тапавутлылыкда, 'сыгыр' манылы *k$^{\prime o}$ ou ве 'ябаны сыгыр' манылы *t$^{[h]}$auro - сөзлери, умуман, 'ири шахлы мал' дүшүнжесини аңладярлар. Ёкардакы ики көкүң сонкусы (*p ek -) болса эйран диллеринде 'довар', 'гоюн' манысында йөрителешйәр [48а. 577-580].

*Houi - хем-де *p$^{[h]}$ek$^{[h]}$u - дүйп сөзлериниң болмагы хиндиевропалыларда гоюнларың дүрли тохумларының боландыгы билен дүшүндирилмәге чалшыляр, оларың икинжисиниң йүң гыркмак ве дарамак билен баглы сөзлер билен асылдашдыгы йүзе чыкарыляр. Илкинжи көкүң болса, гипонимик (умумы җынс аңладян) маныда уланылмак я-да башга бир тохум аңлатмак мүмкинчилиги агзаляр.

Эйран диллери билен баглы болмадык, гүндогара, Азияның җүммүшине аралашан хиндиевропалылар хөкмүнде гөркезилйән тохарларың дил материалында 'гоюн' манылы сөзлер гички эмеле геленлериң арасында берилйәр. «А тохар дили» дийлип белленйән дилде sos сөзи 'гоюн', 'мал' манысында гелйәр, онуң этимологиясы 'гөчмек, херекете гелмек' ялы дүшүндирилйәр [48а. 585]. 'Херекет, сүриниң гөчмеги' семасы хакында айдыланда гадымы түрки *баран* («идущий») сөзи рус дилиндәки *баран* («гоюн») билен якынлашдырыляр.

'Гечи', 'теке' манылы сөзлериң аслы *q$^{[h]}$ok' - гөрнүшинде дикелдилйәр: көне славян koza, гадымы рус *коза, козыль, козьле,* албан *kent, kedhi*; орта голланд *hoekijn*, гадымы иңлис *hecen* ве ш.м. Бу ерде-де ареал вариант бар, ол *b$^{[h]}$uk'o - гөрнүшинде дикелдилйәр: «Авеста» *buza*, парс *buz*, эрмени *buc*, орта ирланд *bukkr*, гадымы иңлис *bucca* ве ш.м. Үчүнжи вариант *t'ig$^{[h]}$ гадымы ёкары немец *zioa*, норвег диал, тикка, умумы картвел *dga, грузин *txa*, мегрел - лаз *txa*, сван *dag-əl*. Гадымы түрки *teka* билен монг. *тех* сөзлери хем шунуң билен баглы ятланып гечилйәр [48а. 586].

Тохар диалектлериниң ве миграцион меселелерине гечмезден өң, хинди-европа дил умумылыгының хронологиясы хакындакы меселәниң чөзүлишине гарап гечмек ерликлидир. Т.В.Гамкрелидзе ве В.В.Иванов онуң ашакы (иң бәрки) чәгини б.э. өңки II мүңйыллыга дегишли эдйәрлер, шол дөвүрлере анатолий диллериниң язувлы ядыгәрликлери дегишлидир; шоларың дил анализи бу диллериң узак өсүш

процесини башдан гечирендигини гөркезйәр. Шейлеликде, анатолий диллериниң (хинди-европа дил умумылыгындан илки бөлүнен дил топарынын) бөлүнен вагтыны, шол бир вагтың өзүнде хинди-европа *дил битевилигиниң йыкылан* дөври б.э. өнки IV мүңйыллыга, белки, онданам ирки дөвре дегишли эдилйәр [48а. 559]. Тохар диалектлеринде геплейән тайпаларың хем бөлүнмеги шол дөвре якын болуп гечйәр, йөне олар асыл меканларында галып, көп вагтлап яшаярлар [48а. 935]. Б.э. өнки I мүңйыллыкда тохарлар *Гүндогар Түркүстанда* пейда болярлар ве хытай дилине *бал, ит, өкүз, сыгыр, доңуз* сөзлерини гечирйәрлер. Хытай тарыхының Инь дөврүнде (б.э. өң 16-11 асырлар - М.С.) ики тигирли арабалар пейда боляр. Шейлеликде, тохарларың Гүндогара аралашан вагты б.э. өңки II мүңйыллыга дегишли болуп чыкяр. Т.В.Гамкрелидзе ве В.В.Иванов тохар диллеринден хытай ве фин-угор диллерине алынма сөзлер барада йөрите дуруп гечселер-де, тохар-түрки гатнашыкларыны айратын беллемейәрлер.

Тарыхы дөвүрде хинди-европа тайпаларының Евразия сәхраларына эден миграциялары нетижесинде түрки ве монгол диллеринде пейда болан сөзлериң арасында *гечи* ве онуң варианты я-да параллель формасы болан *әчки* хем бар. Оны ёкарда гетирилен *g[h]ok' - көки билен багланышдыряр лар. Шол көкдәки k' глотталлашан сес аффирикатлашанда *keci* варианты, башкы поствеляр сесиң нуль шөхлеленмеси нетижесинде болса *әчки* варианты эмеле гелйәр [48а. 589]. Йөне ол сөзлер тохар диллери билен багланышдырылмаяр, шонуң ялы-да, түрки диллериң алынма чешмеси болмагы мүмкин дәл хасапланяр.

Гадымы түрки gocgar хем маны гөчмесиң нетижесинде *g[h]ok' - көкүнден гайдян хасапланяр, газакларың *кочкар муйыз* нагыш ады хем жогапкәрчиликсизлик билен Алынкы Азия диллерине элтилйәр. Адатча, «Дүнйә дарагтының» ики тарапында ерлешйән шахлы мал теке болупдыр. Йөне түрки (түркмен) нагышларында текәниң дәл-де, гочуң буйнузы шекиллендирилйәр; нагыш ады хем *гочбуйнуз* атландырыляр; *гочак* хем *гоч* сөзүндендир.

Ене бир миграция акымы кельт-италик, иллирий, герман, балтика ве славян *диалектлеринде геплейән тайпаларың* тохарлар билен эден миграцияларының нетижеси дийип, гадымы түрки *өкүз* сөзи гөркезилйәр. «Гадымыевропа» диалектлериниң векиллери тохарлар билен Орта Азия ве Поволжьйә ченли барып, соңра шол ерден гүнбатарлыгына гидйәр, тохарлар болса гүндогара өврүлйәрлер. Сатем типли гадымы европа тайпаларының дилинден шол дөвүрде

түркилер соңра *кечи, өкүз* (деря, үңүз) ялы форма эе болан сөзлери алярлар [48а. 938]. Шейлеликде, б.э. өңки II мүңйыллыкда түрки халкларың хинди-европа диллеринде геплейәнлер билен медени гатнашыга гирип, айры-айры медени терминлери аландыгы айдыляр. Үстесине-де, шол дөвүрде (б.э. өң II мүңйыллык) түркилериң Орта Азияда, Волга боюнда боландыгы барадакы нетиже гелип чыкяр. Бейлеки тарапдан, түркилериң алынма сөзлериниң (эгер олар, догрудан-да, алынма сөзлер болса) мүмкин болан чешмелериниң бири семит-хамыт диллери болуп билер. Кашгарының тангутларың өзлериниң аңырсыны араплар билен багланышдыряндыгы барадакы [II т, 362], түркилериң арасында иудаизмиң яйрамагы ялы маглуматлар шу жәхтден үнси чекйәр.

Бу меселәниң үстүнден барылмагы өй хайванларыны аңладян сөзлериң бирнәчесиниң хинди-европа диллерине семит-хамыт диллеринден гечендигиниң йөрите белленйәндиги себәплидир. Хинди-европа дили үчин дикелдилйән $*t^{[h]}$auro - 'ябаны өкүз' семит *tawr өкүз, гәвмиш; аккад suru, угарит tr, гадымы еврей şor, сирия tawra, арап tawr-; Гүнорта Аравия twr ялы мысаллары аркалы субут эдилип, агзалан диллере дегишли эдилйәр.

Семит-хамыт диллеринде 'гечи' маныларында шу ашакдакы сөзлер габат гелйәр: семит*gadj -, аккад goda, гадымы еврей g^{e}di, арамей godja, арап gadj. Ол хинди-европа диллери үчин $*g^{[h]}$ait' гөрнүшинде дикелдилйәр.

'Оглак' сөзүниң асыл көки хем семит *cigl 'яш хайван' аккад agalu (эшек), угарит 'gl, гадымы еврей 'egel, арамей 'igla, арап 'ide - 'гәле' билен баглы болуп билер; онуң хинди-европа реконструкциясы $*ag^{[h]o}$ no [48а. 871-872].

Шу хили умумылыкларың тунгус-манжур, монгол диллеринде-де бардыгы себәпли, хиндиевропачы алымлар алтай дил умумылыгы терминини уланярлар ве шол умумылыгы кабул эдйәрлер [48а. 938]. Шейлеликде, хас гадымы дөвүрлере аралашылмагы билен алтай, семит-хамыт, хинди-европа, фин-угор диллериниң арагатнашыгы меселесине якынлашыляр. Т.В.Гамкрелидзе ве В.В.Иванов хем ностратик теорияның гөрнүкли векили В.И.Иллич-Свитычың ишлерине йүзленйәрлер [48а. 985]. Эмма б.э. I мүңйыллыгының биринжи ярымында Европада довамлы харбы иш алып баран, соңра болса ерли илатың дүзүмине сиңип гиден гунларың адының тутулмаяндыгы дүшнүксизлигине галяр.

Ит сөзүниң умумы хинди-европа архетипи $*k^{[h]}$uon-/$*k^{[h]}$un- ялы дикелдилйәр: лув иероглифлеринде su-wa-na-i, гадымы хинди s(u)va, «Авеста» span -, парс sag, эрмени

şun, *латынча* canis гадымы ирланд cu, A тохар ku, kon (дүшүм формасы), B тохар ku ве ш.м.

А.М.Щербак *ганҗык* сөзүниң гелип чыкышыны түрки эсасда дүшүндирип билмейәндиги себәпли, оны латынча канис билен деңешдирйәр [237. 128]. Шейле-де болса, латынчадакы форма умумы хинди-европа архетипинден дүйпли тапавутланяр, ол хем өзболушлы дүшүндирилйәр. Латын дили хем Волга бойларындан гүнбатара совлан хиндиевропалыларың диллериниң хатарына гирйәр.

О.Н.Трубачев славян диллеринде өй хайванларының атларының гелип чыкышына багышланан ишинде бу диллердәки собака сөзүни түрки *көпек//көбек* сөзүнден чыкаряр [204. 32]. Т.В.Гамкрелидзе ве *В.В.Иванов бу пикири* ятлап, эгер-де түрки к сесиниң славян диллеринде с ялы шөхлеленмеги мүмкин хасап эдиленде, догры болуп билҗегини язярлар [48а. 590]. Диларды *к, г, х* сеслериниң икинҗи палаталлашмагы нетиҗесинде к сеси алынкы хатар *и, э* сеслериниң өңүнден геленде, палатал *с* сесине өврүлйәр, бу хили сөзлер хәзирки рус дилинде *ц* сеси билен берилйәр [78]. Диларды чекимсизлериң палаталлашмагы, праславян деврүнде болуп гечйәр, өзи-де гүндогар славянларың демиргазык территорияларда шу хили палаталлашма *процеси ызыгидерли гечмәндиги* белленйәр. Славянлар умумы хинди-европа битевилигинден б.э. өңки III мүңйыллыгың башында чыкяр. Б.э. өң I мүңйыллыгың орталарында праславян (умумы славян эсас дил) деври тамамланяр, шейлеликде, битевилик деври 1500 йыл довам эдйәр. Түрки халклар билен дил контактларының деври хем б.э. өңки V асырдан аңырдакы 1,5 мүң йылың ичине гирйәр.

Бөри асыл түрки сөз хөкмүнде хинди-европа диллерине гечен сөзлериң хатарында гөркезилйәр. Онуң гадымы формалары birәeg//berәeg гөрнүшинде хөдүрленйәр, ол осетин дилинде табурвлашан *хинди-европа* сөзүниң дерегине уланыляр диен пикир хем бар [48а. 496].

Бөри сөзи барада В.И.Абаев хем шу пикире якын, йөне ол ёкарда гөркезилен форманы сак (гүндогар эйран) дилиндәки birgga сөзүне элтйәр [2. 263].

Эшек сөзи бирнәче дил машгалаларына дегишли диллериң материалларында өзүне гурлуш ве семантик тайдан меңзеш болан сөзлер билен габатлашяр. Иң гадымы хинди-европа формасы *ek[h]uo-//*sek[h]uo - шекилинде дикелдилйәр: мүсүр şk 'эшеҗик' копт seg, гадымы түрки *eşgak-eşjek-eşäk* 'эшек'. Термин Якын Гүндогардан Меркези ве Гүндогар Азия ченли яйрандыр. Муңа эшегиң Азия ре-

гионының гүндогарында гички дөвүрлерде уланылып башлан өй хайваныдыгы барадакы *палеозоологик маглуматлар* эсас берйәр [48а. 564]. Бу ягдай хер бир регионың өз медени айратынлыклары билен баглы болуп, Кичи Азияда атың б.э. өңки I мүңйыллыгың башында хем уланылман, оңа дерек мүңги арабаларына өкүзиң гошулмагы ялыдыр [48а. 548].

Түрки диллер билен мүңйыллыкдан хем гечйән гатнашыгы болан славян, гүндогар славян, рус дилинде дүрли түрки диллер билен баглы, эсасан, территориал, диалектал хәсиетли сөзлериң энчемеси Е.Н.Шипованың сөзлүгинде ерлешдирилйәр, ондакы 20 мүңе голай сөзүң 50-ден говрагы малдарчылык билен баглыдыр. Олардан *альчик, аргали, аркалык, арчак, баран, бирюк, гак* (довар хакы), *далак* (кесел ады), *катык, кочи, курджун, курдюк, курпей* (көрпе гузы баганасы), *курт, сарай, тавро, товар* ялы сөзлери гөркезмек болар [234].

Өй хайванларының бейлеки гөрнүшлериниң атлары (өкүз, доңуз) хем хинди-европа диллери билен багланышдырыляр. Ити, доңзы аңладян сөзлер хытай дилине шу диллерден гечен хасап эдйән адамларың пикириче, хытайлылар ит, доңуз ялы өй хайванлары билен өңем таныш болупдырлар, йөне медени тәсир нетижесинде оларың хожалык хемде ритуал хызматының аспекти бирнеме үйтгәп, тәзе сөз өңден уланылып гелйән сөзлери бүтинлей гысып чыкарыпдыр [48а. 599].

Бакмак ('мала идег этмек' манысында) термини хинди-европа *p[h]aH- //*p[h]oH(i) 'горамак' (охранять в частности скот, пасти):А тахор дилинде *pas-*, Б тохар дилинде *pask*; өзи-де йөрителешен маны анатолий ве тохар диалектлеринин умумы хинди-европа диллеринден бөлүненлеринден соң йүзе чыкяр [48а. 695].

§ 2. ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ АЛТАЙ ДИЛЛЕРИНДЕ ШӨХЛЕЛЕНИШИ

Деңешдирме-тарыхы методың көмеги билен бир дил машгаласына бирикдирилйән хинди-европа диллеринден соң, илкибашда урал диллерини өз ичине алян алтай дил машгаласы барада хем пикирлер өңе сүрүлди. Хинди-европа диллериниң битевилиги, гарындаш диллердиги ыкрар эдилйән хем болса, олар алтай дил машгаласыны бирикдирмекде габат гелйән кынчылыкларың энчемеси билен йүзбе-йүз болярлар. Оларың иң эсасысы дүрли диллериң формал ве семантик меңзешликлери болан сөзлерини «уму-

мы майдалавжа» гетирмекдир. *Мунуң үчин шол сөзлериң иң гадымы формаларыны бирянлы дикелтмек талап эдилйәр.* Адатча, шу хили ёл билен дикелдилен сөзүң (архетип, праформа) өң янындан, ёкаржыгындан йылдызжык гоюляр ве онуң тарыхы чешмелерде ве уланышдакы диллерде душ гелмейәндиги, ылмы дерңев аркалы гөз өңүне гетирилйән бирликдиги аңладыляр. Шейле болансоң, онуң өз-өзи хич хили дүшүндирижи гүйже эе болмаяр, хыялы, бош зат ялы болуп гөрүнйәр. Дикелдилен дүйп сөзүң дилиң өсүш канунларына, дил универсалияларына, типологик маглуматлара лайык гелйәндиги икинжи этапда дерңелйәр. Дашкы ве ички реконструкция аркалы дикелдилен архетип типологик маглуматлара габат гелйән болса, ол ылмы тайдан ынамдар хасап эдилйәр [49].

XIX асырың орталарындан бәри өсүп гелйән ве деңешдирме-тарыхы усула даянян хинди-европа дил билиминиң газананларына ёкарда агзалан икинжи этап нукдайназарындан середенинде, онуң лингвистик типологияның талаплары билен чапраз гелйән ерлериниң бардыгы белли эдилйәр [48а. LXXXIV]. *Салгыланылян иш хем шунуң ялыдыр.* Авторлар шейле язярлар: «Лингвистик реконструкцияларда синхрон типологияны хасаба алмаклык — классыкы хинди-европа деңешдирме-тарыхы грамматикасының дәп болан схемаларыны тәзеден дүйпли гөзден гечирмәге хем-де системаны структур-типологик верификация этмек ве онуң диахрония тайдан бири-биринден эмеле гелмеги принципини назара алмак билен, белленилен лингвистик гатнашыклара тәзе дүшүндириш теклип этмәге межбур эдйәр [48а. LXXXIV] [сәкдирмелер бизиңки - М.С.].

Эйсем, бу нәхили амала ашырыляр? Муңа хинди-европа диллериндәки зарплы чекимсизлериң үч сериясының дикелдилишиниң мысалында гөз етирмек болар. Дәп болан схемада I серия (b), d, g, g^w, II серия bh, dh, gh, g^wh, III серия p, t, k, k^w гөрнүшинде дикелдилйәр. Эмма оларың хинди-европа диллериниң факт материалына ве типологик маглуматларына габат гелмейәндиги үчин, дөвүрдеш авторларымыз серияллара берлен типологик шертлериң чәклеринде чөзмели меселе хөкмүнде чемелешип, *дил фактларыны долы ве кынчылыксыз дүшүндирмек үчин* типология тайдан мүмкин болан системаны хөдүрлейәрлер, шунда серияларың орны, олардакы фонемаларың хили үйтгейәр: I серия (p'), t', k'; II серия b^h , d^h, G^h , III серия p^h , t^h , k^h .

Алтай дил билими хинди-европа дил билиминиң тәсири астында дөрәп, оңа соңкының теоретики газананлары эса-

сында баха берилйәр. Алымларың бир топары алтай диллериниң (түрки, монгол, тунгус-манжур диллери) якынлыгыны генетик гарындашлык билен дүшүндирсе, (Б.Я.Владимирцов, Г.И.Рамстедт, М.Н.Поппе, Ц.Д.Номинханов, Б.М.Юнусалиев), бейлеки топары (А.Рона-Таш, П.Мелиоранский, В.Котвич, Г.Д.Санжеев, А.М.Щербак, Ч.А.Батманов, С.Е.Яхонтов) олардакы умумылыклары контактларың нетижеси хасаплаяр. Алымларың бирнәчеси алтай диллериниң чәклерини гиңелдип, бу чак эдилйән дил машгаласына корей ве япон диллерини хем гошярлар (С.А.Старостин, Сыромятников). Хәзирки вагтда алтай дил билиминде бу меселелери белли дережеде бирянлы чөзмәге мүмкинчилик берйән теоретики маглуматлар азлык эдйәр. Хинди-европа ве түрки диллерини өвренйән алымларың арасында алтай диллериниң битевилик дөврүни хас гадымы дөвүрлере дегишли эдйәнлери хем бар. Ылмың өсүши үчин герекли шертлер дөрән махалы, дил билиминиң бу акабасының хем белли бир хана салынжагы гүмансыздыр.

Шу проблематика баглы болан башга бир меселе хем мөхүмдир. Ол мундан 7 мүң йыл чемеси озал Кичи Азия ве Месопотамия себитлеринде бир битеви, диалектсиз дилде геплән «хиндиевропалыларың» яшандыгы хакындакы пикир билен баглыдыр, алтай диллери бабатында бу хронологик чәк ёкарда гөркезиленденем аңырдадыр. Бу теорияларың логики довамы Бабыл Сүтүн гуруҗылары барадакы роваяты ядa саляр. Мәлим болан диллериң өсүш перспективасы бири-бири билен генетик ве территориал якынлыкда болан тайпаларың ве халкыетлериң диллериниң конвергент ве дивергент өсүши билен аламатланяр. Дилиң адамзат җемгыетиниң гатнашык серишдеси боландыгына гөрә, онда геплейәниң генетик гелип чыкышы эсасы дәлдир. Кашгарының «Диванында» түрки диллере берилйән хәсиетнама агзалан перспектива габат гелйәр.

Шу айдыланлара эсасланып, алтаистик барлагларда голдав тапян я-да тапмаян деңешдирме дил материалыны гөзден гечирмеги ве оны мүмкин болдугыча түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының өсүши ве кемала гелиш проблемасыны чөзмекде уланмагы макул билйәрис. Алтай диллериниң өзара гатнашыкларында хас ыгтыбарлы хасап эдилйән теоретики гарайышлар, айры-айры фактлар дегишли суратда уланыляр. Бу айдыланлар, эсасан, түрки-монгол дил гатнашыкларына дегишлидир. Шол бир вагтың өзүнде түрки диллер билен бир машгала гиризилмейән диллер билен болан дил гатнашыклары хем өз беяныны тапяр. Илки

алтай диллеринде умумы хасап эдилйән бирликлерден башлаярыс.

Дил гарындашлыгы өвренилен махалы, көпленч, эсасы сөзлүк фонда дегишли болан гүнделик *дурмушда уланылян* сөзлер, ат чалышмалары, санлар, гарындашлык терминлери, беден агзалары билен баглы сөзлер [142. 22] дeңешдирилйәр. Алтай диллеринде умумы хасапланян сөзлериң хем, эсасан, шу лексик серияларa дегишли болмагы тебигыдыр.

'Агыз' дүшүнжесини аңлатмак боюнча түрки ве корей диллери *агур, монгол ве тунгус-манжур диллери болан *ама(н) дүйп *сөзлерини уланярлар. «Маны» дийилмән,* «дүшүнже» термининиң уланылмагы йөне ерден дәлдир. Теоретики тайдан дикелдилен сөзлер диңе адамың агзыны аңлатмак үчин дәл-де, умуман, 'гирелге' ялы синкретик мана эедир [140. 72]. Салгыланылан ишде беллениши ялы, беден агзаларыны аңладян сөзлер полисемантик хәсиете эе *болуп, бир* ат бирнәче дүшүнҗәни аңлатмак үчин уланыляр [140. 73]. Түрки диллерде *тамак*, монгол дилинде *хоролай*, тунгус-манжур диллеринде *билга* сөзлери 'богаз', 'дамак', 'дем алыш богазы', 'кентлевүк', 'гызылөдек', 'боюн' ялы бири-бири билен янашык дуран беден агзаларының адыны аңладяр. Түрки ве монгол диллеринде **омур* гөрнүшинде дикелдилйән дүйп сөз 8 агзаны (дөш сүңки, дөш капасасы, *эгин, пилче*, арка ве бейл.) аңладып гелйәр. Башда гетирилен 'агыз' дүшүнжесини аңладян сөзлер агыз, додак, әң, дамак (хайван агзалары) шол бир вагтда гөчме манyда сөз, дил, сөзлейиш, агыз, экленчде болян, дешик, өтүк, нил, чүңк, деряның аягы, гечелге маныларыны хем аңладяр [140. 89]. Малың ләшининң бир мүчесини аңладян *ягырны* лексика-тематик топарларда агзалып гечилди. Онуң алтай *архетипи* *дагари гөрнүшинде дикелдилйәр. Д фонемасы (ене-де бирнәче сеслер ялы) түрки диллерде й фонемасы билен габатлашяр. Түрки диллериң арасында гадымы алтай фонемасының сакланан диллери хем душ гелйәр (сер: алтай дык - йык). *Дагары* билен *ягырны* сөзүниң *арасындакы* формал меңзешлик говы сакланыпдыр. 'Гары' дүшүнжесини аңладян умумыалтай архетипи түрки дәл-де, хатда түркмен дилиндәки сөзе якындыр - *гари - /а-; *билэ /к/н/ архетипи-де гошмача дүшүндириш талап этмейәр. Ол түрки, монгол, тунгус-манжур диллеринде этимологик умумылыгы йүзе чыкаряр [140. 95]. С.А.Старостин алтай диллери машгаласының чарчувасыны *гиңелдип, оңа* япон дилини хем гошмагың зерурдыгыны йөрите ишинде эсасландырмага сынанышык эдйәр. Ол өз монографиясында алтай диллериниң консонантизмининң ве вокализмининң га-

батлашма таблицасыны хөдүрлейәр. Зарплы р фонемасы түрки диллерде я ноль фонема я-да j гөрнүшинде габатлашяр, түрки, монгол диллеринде im 'метка', 'знак' гөрнүшинде гелйән сөз тунгус-манжур диллеринде pim ялы шекиле эедир. 'Даг текеси' манысындакы сөзлер алтай диллеринде ашакдакы ялы формаларда габат гелйәр: монгол язув дилинде imagan, орта монголча ima'an гечи, тунгус-манжур диллеринде *im ga-n 'гечи', орта корейче jəm-sjo 'гечи' («гечи-өкүз«). Шу эсасда автор гадымы алтай формасыны *iVm(a)ga гөрнүшинде дикелдйәр. Сөзүң башында дифтонг чак эдилйәр [191. 9-20]. Бейлеки диллерде ол өй хайванларының адыны аңлатса, түркмен дилинде *умга//ымга* ябаны гоша тойнаклы манысында гелйәр. С.А.Старостин дерңевиниң лексикостатистик бөлегинде С.Е.Яхонтов тарапындан хөдүрленен 100 саны сөзүң алтай диллери машгаласына гиризилйән диллердәки габатлашмаларыны дерңейәр. Шол 100 сөз диллериң гарындашлыгыны кесгитлемегиң бир критериси хөкмүнде гөркезилйәр. Өз ичинде бу санавда ерлешдирилен рус сөзлери икә бөлүнип, биринҗисине 35, икинҗисине-де 65 сөз берилйәр. Илкинҗи бөлүме иң дурнуклы сөзлер гиризилйәр. Олар шу ашакдакылардыр: (элипбий тертибинде): ай, ат (а:т), балык, бермек, билмек, бир, бит, бурун, ган, гөз, гуйрук, гулак, гүн, даш, дил, диш, долы, дуз, ел, ики, ит, йыл, ким, мен, нәме, от (о:т), өлмек, сен, сув, сүңк, тәзе, шах, шу, эл, юмуртга. Довардарчылык лексикасы бабатында олардан энчемеси үнси чекйәр. *көрек, *kancik сөзлери алтай диллерини деңешдирмеклиге чекилйәр.

§ 3. ТҮРКИ-МОНГОЛ УМУМЫЛЫКЛАРЫ

Айры-айры дил топарларыны эмеле гетирйән түрки ве монгол диллериндәки лексик умумылыклар бирнәче дүшүндириш эедир. Биринҗиден, олара бир дил машгаласына гирйән диллериң элементлери ялы гараляр, икинҗиден, узак вагтың довамындакы гатнашыкларың нетиҗеси хөкмүнде гөрүлйәр, үчүнҗиден, монгол диллериниң түрки диллер билен умумы сөзлерини илкинҗилериң дилиндәки алынма сөзлер дийлип баха берилйәр ве терсине.

Түрки диллердәки монгол алынма сөзлери ики топара бөлүнйәр. Оларың биринҗисине монгол экспансиясындан өңки алынма сөзлер, икинҗисине болса XIII асырдан соң гечен сөзлер гирйәр. Алтай диллери дережесинде умумы сес габатлашмаларына ченли ачып гөркезмәге эдилен сынанышыклара гарамаздан, гүррүңи эдилйән дил топарларының

умумылыкларына контактларың нетижеси хөкмүнде гарап, монгол диллеринден алынма сөзлери тапавутландырмагың критерилери ишленип дүзүлди.

Түрки ве монгол диллеринде малдарчылыга дегишли лексикада умумылыкларың көпдүги ве онуң мүмкин болан кәбир себәплери хакында башракда-да дурлуп гечилипди. Л.П.Потапов монголларың, гыргызларың (газак) ве алтайларың мал союш дүзгүнлеринин долы габат гелйәндигини беллейәр [155. 173].

Түрки-монгол лексик умумылыклары дерңеленде, гүнделик дурмуша хем-де малдарчылыга дегишли сөзлериң хасда көп габат гелйәндиги йөрите дерңевлерде айратын ныгталяр [194. 18]. Алынма сөзлериң бир дилден бейлекисине геченде, тәзе дилиң фонетик канунларына боюн эгйәндиги үчин, оларың хайсысындан хайсысына гечендигини билмек өрән кын боляр [194. 19]. Салгыланылян ишиң авторы Б.Я.Владимирцовың хем-де Г.Д.Санжеевиң пикирлерини ятлап, оларың биринжисиниң түрки диллерден монгол диллерине сөз гечмегини гадымы түрки дөвре дегишлидиги, икинжисиниң болса оларың XIII-XV асырларда монгол диллерине гечмегиниң тогтандыгы хакдакы пикири барада язяр. С.Сыдыков монголизмлериң яйрайыш йыгылыгы принципи эсасында түрки диллери шейле санаяр: тыва, алтай, якут, хакас, гыргыз, газак, гарагалпак, уйгур, өзбек, түркмен ве бейлеки диллер [194. 20].

Монгол диллериниң өсүшиниң ирки этапларында хереке эден кануналайыклыклара гөрә, сөзүң фонетик гурлушында богнуң ачык болмагы, онуң ачык чекимсизи талап этмеги себәпли, түрки диллерде тамга ве кәбир бейлеки формаларда габат гелйән, монгол диллеринде tamaga гөрнүшинде уланылан сөзүң соңкуларда алынма сөздүги барада нетижә гетирйәр [236. 7]. Малдарчылык лексикасындакы умумылыклар барада В.И.Рассадин «Түрки-монгол дил умумылыгының эмеле гелмегинде контактларың әхмиети» атлы макаласында язяр. Онуң пикириче, монгол диллериндәки малдарчылык лексикасы булгар түрки диллеринден алнан бирликлер болуп, муңа зетацизм.ротацизм (z-r), ламбдаизм-сигматизм (л-) эсас болуп хызмат эдйәр [163. 104]. Шу автор түрки-монгол дил гатнашыкларына багышланан йөрите ишинде агзалан диллериң өзара контактларыны айдыңлашдырмаклыгың 5 саны критерисини хөдүрлейәр. Өңи билен сөзлериң формал ве семантик умумылыгы болмалы, соңра формал меңзешлик фонетик критериниң көмеги билен барланяр; эгер-де диллериң арасында ызыгидерли фонетик габатлашма бар болса, онда этимоло-

гик-морфологик критерә гечилйәр. Шонда сөзи хайсы дилиң материалында дегишли морфемалара бөлүп боляндыгы анықланяр. Ёкардакы дөрт эсас барланандан соң, семантик критериниң үсти билен хайсы дилде дерңелйән сөзүң хас гиң уланыляндыгы анықланяр [162. 5-7].

А.Рона-Таш бу угурда эдилен ишлери жемләп, 10-дан говрак критерини ишләп дүзйәр. Олар, умуман, алтай диллериниң умумылыгыны дерңемекде уланмага ниетленипдир. Автор диллериң арасында габатлашмаларың себәплерини 4 шерт билен дүшүндирйәр: 1) төтәнлик, 2) типологик меңзешлик, 3) илкибашда өзбашдак болан диллериң конвергент өсүши, 4) тарыхы шертлер. Соңкы себәп, өз гезегинде, бирнәче пункта бөлүнйәр: а) генетик гарындашлык, б) өзара ареал гатнашыклар (гарындаш ве гарындаш дәл диллериң шу хили гатнашыкларындан дил союзлары эмеле гелйәр), в) үчүнжи бир дилиң умумы тәсири, г) алынма сөзлерде йүзе чыкян тарыхы гатнашыклар. Шулардан диңе төтәнлейин габатлашмалардан башгалары ызыгидерли габатлашмалары эмеле гетирйәр. Шол себәбе гөрә, фонетик критерий гутарныклы эсас болуп билмейәр [167. 31].

Ишде ашакдакы малдарчылык терминлери мысал гетирилйәр. Илки түрки, соңра монгол сөзлери ерлешдирилйәр:

агуз - угураг 'овуз';
азыг - арага 'азы';
баш - бүли 'пищ' - (пишек)
богазла - богорла - 'соймак'
буңур - мөгүресун 'кекирдевүк'
эшкек - элжиген 'эшек'
экиз - икире 'экиз'
көшек - гөлүге 'яш хайван'
козы - кураган 'гузы'
каш - калжан 'сакарлык'
тишек - силегү 'ищек'
яш - 'гизлемек' - dai - 'ири шахлы мал үчин бассырма'

Авторың язмагына гөрә, шу хили ягдайдан 2 нетиже гелип чыкмалы: 1) алтай диллериниң умумылыгы вагтында-да ёкары дережеде өсен малдарчылык болупдыр; 2) я-да шу сөзлер түрки диллерден монгол диллерине гечен сөзлер болмалы [167. 36].

Монгол диллери XIII асыра ченли дүрли топарлара дегишли түрки диллериң сөзлүк горуна йүзленипдир.

Түрки-монгол лексик параллелликлер түрки диллериң хеммесинде диен ялы душ гелйәр. Шуңа гөрә, оларың монгол диллери билен умумы болан бирликлерини-де дерңеве чекйәрис.

Табырга, дөш, омруу, гар, бөөр, хуйх сөзлери беден агзаларыны аңладып, өвренилйән лексикада *гапырга, дөш, омуз, гары, бөвүр, говка* сөзлерине габат гелйәр. Өй хайванлары билен багланышыклы сөзлерден *мал, серх, төл, төлег, хуц* [174. 42-44] сөзлери түркмен дилиндәки *мал, серке, дөл, түйли, гоч* ялы бирликлер билен шекил ве мазмун тайдан якындыр, *мал* сөзи өй хайванларыны аңладяр. ол 'эмләк' манысына дегишли дәлдир. Түркмен дилиниң доварларчылык лексикасында *серке* хем уланыляр. Ол, көпленч, Гүндогар ве Демиргазык Түркменистаның малдарларының арасында душяр. Бу сөз 'кастрированный козел' (бичилен теке) дийлип терҗиме эдилйәр. Муна ики хили дүшүнмек боляр: а) овлаклыгына бичилен эркек гечи, б) бирнәче вагт теке хөкмүнде уланылып, соңра бичилен мал. Түркмен дилинде ол *эркеч* сөзи билен долы маныдаш болаңдыгы үчин, илкинҗи маныны кабул этмек догрудыр. «Гойнуң дөли гелди», «Чопанлара көмеклешмәге дөлчи иберилди» ялы уланыланда, 'дөл' сөзи доварың «хасылыны» билдирйәр. *Төлөг* түркмен дилиндәки *йүң түйли, гыл түйли* аңлатмаларының эсасы компоненти билен габатлашяр. Ш.Сарыбаев оны 'скот всех видов', ягны 'мал' манысында терҗиме эдйәр. Эмма 'түйли' ве 'мал' сөзлерини синонимлер хасапламак болмаз. *Түйли* сөзүниң шу ерден *түй* (волосяной покров) сөзүнден гелип чыкмаяндыгы белли боляр. Ол *түйсли* сөзүндәки *түй* билен көкдешдир, ол 'гөрнүш' манысыны аңладяр. Шейлеликде, йүң түйли - 'йүңли гөрнүш', гыл түйли - 'гыллы гөрнүш' ялы дүшүндирилйәр. Шу хили дүшүндиришден соң, оларың хайсы хем болса бир умумы сөзи - гипоними аныклашдырып гелйәндиги мәлим боляр. Бизиң пикиримизче, ол гипоним *довар* сөзүдир: 'доварың йүңли гөрнүши', 'доварың гыллы гөрнүши'. Монгол дилинде *тәх* даг текесини аңладяр.

Монгол язув дилинде *бюгэрэ*, галмыкча *бёёр*, бурятча бёёрэ түркмен дилиндәки *бөвүр;* монголча *багалцпагур*, ойротча *бахмур* - бокурдак; халха-монголча *богонч хабирга*, бурятча *богони хабырга*, ойротча *бууни хавси* - быкын; монголча ве галмыкча *дэл*, бурятча *дэлхэн* - ял (я:л); бурятча *сами*, монголча *цавь*, галмыкча *цэв* - ямыз; монголча *дэлэн (г)* - елин; ойротча *сээр*, халха монголча *саарь*, монгол язув дилинде *сагари* - сагры; бурятча *ууса*, галмыкча *ууц* - уҗа сөзлерине габат гелйәндиги үнси чекйәр. Бу мысаллар гарачай-балкар дилинде монгол лексикасы билен параллелликлери йүзе чыкармага багышланан йөрите ишден алынды [193. 19-27]. Түркменче бөври аңладян сөз галмык ве бурят диллеринде бөврэги аңладяр. Бу *бөврек*

сөзүниң гелип чыкышының *бөвцр* сөзи билен баглыдыгыны айдыңлашдыряр, галан ягдайларда маны тапавутлары душмаяр.

Гарачай, балкар ве ногай диллеринде *азман, азбан* 'баран, кастрированный в возрасте старше года' (бир яшдан гечендең соң [шол бада дәл, умуман, бир яшдан геченден соң] бичилен эркек гоюн, гоч) манысында уланыляр. Шу бабатда түркмен ве монгол диллериниң материалы бири-бирине долы габат гелйәр диймек боляр: монгол язув дилинде *асаман,* галмыкча *асман, асмн* гөрнүшинде *уланылян* сөз 'имеющее одно детородное яйцо' диййлип гөркезилйәр. Ол лексик-тематик топарларда дерңелен *азман* сөзи билен габатлашяр.

Монгол диллериниң малдарчылык, хусусан-да,' довардарчылык лексикамыз билен йүзе чыкаран умумылыкларыны ене-де ашакда гөркезип гечйәрис:

гузы - монголча хурга
бурятча хурьган
галмыкча хурхн
гоюн - монголча хонь
бурятча хонин
галмыкча хён
гоч - монголча хуц, эр хонь
бурятча хусу
галмыкча хуц
халха-монголча хуца
гысыр - монголча язув дилинде хусуруун (байтал бабатында)
галмыкча хусуруу(н), хусрнг
гечи - монгол язув дилинде ищигэн,
халха-монголча ишиг,
бурятча эшэген
ойротча ишк, ишке
малчы - монголча
малч - башаржаң малдар.
овуз - монгол язув дилинде угъурагъ
халха-монголча, бурятча уураг
галмыкча уург
сүйт - монгол язув дилинде сүн, сү
монголча сүү(н)
бурятча сүн
галмыкча юсн
сүри - монгол язув дилинде сүрүг
ойротча сүрг
халха-монголча сүрэг

бурятча сурэг

Ёкарда ады агзалан ищде монгол диллериндәки сөзлер гарачай, балкар ве кәте хем ногай дилиниң материаллары билен деңешдирилйәр. Монгол диллериндәки *эр хонь* аңлатмасы гочы билдирип гелйәр. Шу ерден *эркеч* сөзүниң-де *эр кечи аңлатмасындан эмеле гелендигини гөрмек боляр. Галмык дилинде 'гысыр' манысындакы *хусрнг* сөзүни түркмен дилиниң гүнбатар геплешиклеринде душ гелйән гаргышың «Учурныг болмуш!» дүзүминде душян учурныг (хусрнг [х]усрнг - уч[у]рн[ы]г) билен деңешдирмек өзүне чекижидир.

Т.А.Бертагаев монгол диллериндәки *тамга* сөзүни *им* билен якынлашдыряр: там//тэм; *т* сеси дүшүп, *эм* галяр. Бурятча, монголча *эмнәхә, имнэхэ* (делать мету, знак, знак на ухе путём надреза или подреза) сөзлеринден эмеле гелен *им тагма* бирлиги билен тиркешдирилип уланыляр: *им тагма, эм тагма, эм тэмдэт, им тэмдэг* [38. 102]. Шейле-де болса, түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының материаллары *эм* ве *тагма* (тамга) сөзлерини бир көке сырыкдырмага эсас бермейәр. Биринҗиден, онуң *таг* варианты *да:гламак* ишлиги билен баглыдыр. Икинҗиден, *эм* сөзи хәзирки вагтда кәбир түрки диллерде *ин, инемек* ялы гөрнүшде душяр. Түркмен дилинде, эсасан, *алык* сөзи ишледилйәр, онуң ясалышы ал- көкүнден болуп, монгол диллериндәки *эмнэхэ//имнэхэ* билен маныдашдыр. Үстесине-де, *алык* сөзи тагма билен тиркешдирилип уланылып («алык-тагма«), мала тыг билен хем-де от (да:г) билен эдилен беллиги, ягны дүрли-дүрли затлары аңладяр.

Товха (ашыгың текиз үсти ёкарык болуп гонмагы) сөзи монгол диллеринде өз тайларыны тапяр. Монголча *тавхай*, бурятча *табхай* ('ступня', 'подошва ноги') формал ве семантик тайдан *товха* сөзүни дүшүндирмәге укыплыдыр. «Ашыгы алчы гопмак» аңлатмасындан белли болшы ялы, түркменлер ашыгың ойлуҗа тарапының ёкарлыгына болуп гонмагыны говы гөрйәрлер; чала ойнунда сүлнен дөрт ашыкдан бири я-да бирнәчеси алчы гопса, ойна тутулан пул сүлениң хасабына гечйәр, товха мүнсе, тутулан пулуң мөчберинде пул йитирилйәр. Түркменлерде «Алчы - хайбат, товха - дөвлет, хайбатым болса, дөвлет тапарын» дийилйәр. Монгол диллериндәки табхай//тавхай 'ашак, пес' манылы сөздендир. Муңа *табан//дабан* сөзүниң көки хем шаятлык эдйәр. *Алчы* ёкары манысыны аңладяр. Түрки диллерде *ал*, алын сөзлери ёкарыны аңладярлар. Беден агзаларының атларыны өвренен В.Д.Колесникова алтай диллеринде шу тематик топара дегишли сөзлериң симметрик,

гошалык хәсиетининң бардыгыны беллейәр [94а. 139]. *Алчы - товха* сөзлери хем ёкары - ашак ялы өзара семантик багланышыкдадыр.

И.Н.Шервашидзәниң маглуматларына гөрә *инҗи (и:нҗи)* сөзүниң гечен тарыхы гызыклыдыр. Ол сөзүң XII-XIV асырлара дегишли гадымы уйгур ядыгәрлигинде габат гелйәндигини беллейәр. Язув ядыгәрлигинде сөзүң формасы *инчү* гөрнүшинде берилйәр. Түрки сөзи гадымы грузин дилинде *үнҗи* (имущество, имение, клад, сокровище) гөрнүшинде уланыляр, монгол дилинде болса *иңҗи, инҗи* формаларында душяр. Макаланың авторының пикириче, түрки сөз өз гөзбашыны орта хытайча *йиңсе* (хәзирки *йиңзхе*) сөзүнден алып гайдяр [233. 64].

Хытай сөзлери 'гелни уградян (гелниң сепиниң бөлеги хөкмүнде гидйән, мысал үчин, хызматкәр аял)' манысындадыр. Шейлеликде, бу формал ве семантик якынлык эсасында *инҗи ве еңңе* (инҗиниң *иңҗи* варианты хем бар) бир көкдендиги белли боляр. Хытайлыларың *йиңсе//йинзхе* атлы аялының битирйән хызматыны түркмен тойларында хәзир хем *еңңе* ерине етирйәр. «Бай барлы эртим, агылым он, йылкым сансыз эрти, иним еди, оглум үч эрти, эбледим (өйлендирдим - М.С.) оглумын, гызымын *калынсыз* биртим марыма, йүз әр туруг биртим» [106. 77]. Гадымы түрки ханы өз байлыгы, якынларына эден мәхремлиги хакында айдяр. Гызыны галыңсыз дурмуша чыкарып, йүз саны хызматкәр йигиди янына гошуп гойберенинден разыдыгыны айдяр (адындан айдыляр). Ирки заманларда гун беглериниң хытай ша гызларына өйленмеги адаты зат болупдыр. Шонуң үчинем медени термин хөкмүнде *инҗи* түрки ве хытай диллерине бири-бириңден гечен болмагы мүмкиндир. Хытайда галың *жиалиан* сөзи билен анладыляр, И.Н.Шервашидзе *галың* сөзүни-де хытайчадан алнанларың арасына гошяр. Гөврүмли макаласының ахырында ол хытай сөзлериниң түрки диллере б.э. III-IV асырларында гирендиги хакда нетиже чыкаряр. Автор онуң ясалышы, уланыш айтымы ве бейлеки этимология үчин зерур болан маглуматлары бермейәр. Элбетде, ики дилде форма ве мазмун тайдан меңзешлиги болан сөзүң диңе түрки дилиң алан сөзи болмагы хөкман дәлдир.

Беден агзасының гипоними болан *мүче* сөзи хем монгол диллеринде яйрандыр. Монгол язув дилинде *мөче-мөчи*, монголча *мөч*, бурятча *мүсә*, галмыкча *мөтши*. Ол алтай диллери бабатында **мөчү* гөрнүшинде дикелдилсе-де, түрки-монгол материалындан башга диллериң маглумат гетирилмейәр. Монгол диллеринде бу сөзүң хас активдиги

шунуң ялы ягдайда адаты болан нетижәни чыкармага итерги берйәр. Монгол язув дилинде *мөчир*, бурятча *мушэр*, галмыкча *мөтшр* шекиллеринде душ гелйән сөзлер 'пудак, шаха, одун' манысыны аңладяр.

Ж.Клосон түрки-монгол дил гатнашыкларыны үч дөвре бөлйәр. Биринжи дөвре V я-да VI асыр, икинжи дөвүр VIII-XII асырлар, үчүнжи дөвре XIII-XIV асырлар дегишлидир [93. 301]. Икинжи дөвүрде демиргазык-гүндогар түрки диллерде сөз башындакы *й* сеси *ж* сесине өврүлйәр. Ж.Клосон шунуң еке-тәк анык критеридигини беллейәр. Мундан башга-да шу дөвүрде сөз ахырындакы *ш* сеси түрки диллерден монгол диллерине геченде, ол с сесине гечйәр, себәби VIII-XII асырларда монгол диллеринде сөз ахырында *ш* сеси болуп билмәндир. Биринжи дөвүрде шол *ш* сеси *л* сесине өврүлен болса, XIV асырда ол үйтгевсиз галыпдыр. Монголларың гизлин тарыхының (XIII асырында орталарында дүзүлен) текстинде бирнәче түрки алынма сөз бар. Эмма оларың ичинде й сеси билен башланян бир сөз хем ёк, түрки сөзлерде й сесине дерек ж сеси гелйәр, шу хем автора олары дөвүрлешдирмәге эсас берйәр [93. 302]. Ж.Клосон *ахта* сөзүни парс дилиндәки *ахтан* сөзүниң өтен заман ортак ишлик формасының (ахта) монгол дилине гечен шекили хасаплаяр (past passive participle) [93. 307].

Н.Н.Поппе «Мукаддимат ал-адабың монголча сөзлүги» диен ишиниң гиришинде «XV асырың ахырында Орта Азияда монгол дили өз белли бир әхмиетини саклан болмалы» диен пикири орта атяр. Ёкарда беллениши ялы, ол илки арапча-парсча сөзлүк болуп, оңа илки түрки (XII асыр), соңра монгол дил материалы гошулыпдыр. Шол сөзлүк XV асырда тәзеден гөчүрилипдир. Сөзлүкде ики дилде белли дережеде габат гелйән, өвренйән угрумыза дегишли бирликлери гетирйәрис.

Келениң [малың] учасы ягыр болды - ича дари болба;
ала кой - ала конин
ахталады аны - ахталаба түни
ахур казугы - ахурин кадасун
баклан козы - баклан кураган
чабдар ат - чабдар ат

Чабдар довары аламатландырмак билен атың хем гөрнүш, реңк айратынлыкларыны билдирйәр, атлара ат гойланда хем, адатча болшы ялы, реңк ады уланыляр, 50-нжи йылларда адыган атларың бирине Чабдары дийлипдир. Шу ерден *чабдар* сөзүниң *чабдары* формасында хем уланыляндыгы гөрүнйәр.

ягрын - далу

талак - делүн
ети яшар уй - долан насуту үкер
эшек паланы - элжигени палан
экизек - икир
ямызы ак кой - жамыз чаган конин
голаң - олаң
окранды текке - окраба теке
колы ак кой - кар чаган конин
кыргучы - кыргакчы
курт - корагай
куйушкун - кудурга
козы - кулаган (кураган)
тамак - таңлай
тушак - тушак
улуды [увлады—М.С.] бөри - улиба чина [154].

Гөрнүши ялы, йыгналан материалларың арасында эсасы орун довардарчылык лексикасының айры-айры тематик топарларына (яш, беден агзаларыны аңладян сөзлер, умумы манылы гипонимлер ве ш.м.) дегишлидир.

§ 4. ТҮРКИ ВЕ ТУНГУС-МАНЖУР ДИЛЛЕРИНДЕ ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ БОЮНЧА УМУМЫЛЫКЛАР

Тунгус-манжур диллери билен гадымы түрки диллериниң лексик арабагланышыгыны Я.Чөңңәев өзүниң йөрите ишинде дернейәр [229]. Эвенк дилиндәки *нараңэ* 'пишек' гадымы түрки *басу* билен деңешдирилйәр. Деңешдирмәниң эсасы тунгус-манжур диллериниң *н* сесиниң түрки диллерде *п-//б-* сесине габат гелйәндигидир. Ол гыргызча *бишгек*, татарча *пишгек*, түркменче *пишек* сөзлери билен умумыдыр.

Нанайча *мака* түркиче бак (м— п-/б-) сөзлери габатлашяр, тунгус-манжур лексик бирлигиниң манысы русча язылан ишде 'уставиться', 'пристально смотреть' (диканлап, үнс берип серетмек) ялы дүшүндирилипдир, гадымы бак - болса 'внимательно смотреть' (үнс берип серетмек) ялы дүшүндирилипдир.

Эвенкче *моро-мэрэ* (рычат, реветь) билен түркменче *мола - мәле* сөзлери габатлашяр; сес ве шекил аңладян сөзлерден болмагы себәпли, оларың бир көкден болмак мүмкинчилиги азаляр. Тунгус-манжур диллериндәки *каңка* якутчадан гечен хасапланяр. Булардан башга-да тунгус-манжур диллериндәки *кирга* - гыркмак. *хан* - ганжык, *хөгүнэ*

- көкен сөзлери деңешдирилйәр, олара гадымы түрки ве түркмен диллеринден дегишли сөзлер гөркезилйәр.

Тунгус-манжур диллериниң деңешдирме сөзлүгинде *акта* (агта), *алчухан* (алчы), *алмат* (эшен), *ганжука* (ганжыга), *ком* (гом), *охакта* (овуз), *туса* (душак), *тэхэ* (теке) ялы сөзлер сөзлүкде гөркезилиши ялы, түрки (якут) я-да монгол диллериниң үсти билен бу диллере гечйәр [190].

А.Н.Новикова өз гөврүмли макаласында тунгус-манжур лексикасындакы алынма элементлери дернейәр [140. 104-150]. Ол диллерде 1700 чемеси сөз хайванат дүнйәсини аңлатмакда уланылып, оларың 300 санысы алынма сөз хасап эдилйәр. Оларың 100-е голайы монгол диллеринден, галанлары түрки, хытай, рус диллеринден гечен сөзлердир. К.А.Новикованың язмагына гөрә, монгол дилиниң сөзлериниң шекилинде бу диллере түрки, санскрит, тибет сөзлери гирипдир. Шу макалада *куча* (гоч), *иргэ* (бичилен), *има* (умга), *судар* (чабдар) ялы сөзлер гетирилйәр. 100-е голай түрки сөз тунгус-манжур диллерине якут дилинден гечйәр.

Ёкарда гетирилен материалың авторлары алтай дил умумылыгына дүрлүче гараян авторлара дегишлидир, шоңа гөрә-де гетирилйән мысалларың бир тараплы болмагы мүмкиндир. Муны назарда тутуп, тунгус-манжур диллериниң деңешдирме сөзлүгинден малдарчылыга, довардарчылыга дегишли сөзлери гетирмек максада лайыкдыр. элипбий тертибинде олар шу ашакдакылардыр: абду - 1) мал, сүри, йылкы сүрүси; 2) элдеки сугун; 3) хожалык, эмләк, гошголам; 4) харыт.

авалакан - сугун
айу - ашыгың топугы (лодыжка бабки)
алиңна - гапырга
анаң - даг гочы
бахана - теке
банчан духа - ёгын ичеге
басан - голаң
боңга - гоч
бугди - ала (хайванын реңки хакында)
ваңга - гысыр
галичаки - депеллик
гуран - даг текеси
дил - келле
дирга - гызылөдек
доңка - эер
дүхи - бейни

духа - ичеге
дута - эт
киатеки - үзеңңи
тулху - багана ве ш.м.

§ 5. ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ ТҮРКИ ДИЛЛЕРДЕ

Өңки бапларда ол я-да бейлеки сөзүң этимологиясы эсасландырыланда түрки диллериң материаллары белли дережеде гетирилипди. Бу ерде түрки диллериң довардарчылык лексикасы боюнча элимизде болан материаллары дерңеве чекмеги макул хасапладык. Мунуң үчин илки билен түрки диллериң түркмен дилиниң довардарчылык лексикасы билен белли бир умумылыгы болан бирликлерини дерңедик.

Дерңелйән меселе боюнча Д.Х.Базарованың ве К.А.Шарипованың ёкарда агзалан иши хем-де Орта Азия ве Газагыстандакы түрки диллериниң лексик умумылыгына багышланан ишлер [194] үнс берилмәге мынасыпдыр. Шоларың арасында А.М.Щербагың түрки диллерде өй хайванларының атларына багышланан иши хем бар. Э.В.Севортяның этимологик сөзлүклеринде дерңелйән сөзлериң түрки диллердәки яйравы хас долы гөркезилйәр.

Гоюн: койун (түрк, гагауз), гойун (азерб.), куй (өзб.), кой (газ., гарагалп.), кой (гырг, алт, ног, уйг.), хой (хак.). Базарованың-Шарипованың ишинде кой, койун, гоюн рус дилине 'овца', 'баран' ялы гечирилйәр. Рус дилиндәки 'овца' сөзүниң семантик структурасының түрки диллердәкиден дарлыгы себәпли, бу хили терҗиме такык хасапланып билинмез. *Овца* 'самка барана' дийип дүшүндирилсе, *баран* 'жвачное млекопитающее с густой волнистой шерстью и изогнутыми рогами' ялы берилйәр, шу ерде 'самец овцы' аңлатмасының уланылмаяндыгы үнси чекйәр, чүнки рус дилинде *баран* 1) эркек гойны (гочы) хем-де 2) умуман гойны билдирйәр; түркмен (түрки) дилинде болса ол 1) умуман гойны ве 2) уркачы гойны анладып гелйәр.

Түркмен дилинде гоюн сөзүниң гатнашмагында традицион системада уркачы гоюн, ищек гоюн, өвеч гоюн, эркек гоюн ялы атлар хасыл боляр. Түрк дилинде уркачы гойна *диши койун* дийилйәр. Базарованың-Шарипованың ишинде гарачай-балкар дилиниң материалы хөкмүнде *эр хонь* сөзи гетирилйәр [25. 117]. Эмма ол бу дил үчин дүйбүнден нәмахсусдыр. *Гоюн* сөзүниң вариантлары түрки диллерде *кой, хой, койун, гоюн* ялы формалара эедир. *Хонь* арасса

монгол шекилидир. Авторлар традицион лексик системаның элементлерини соңкы дөвүрде терминологик йөрителешме нетижесинде эмеле гелен терминлер билен билеликде гетирйәрлер. Бу болса йыгналан материалдан пейдаланмагы кынлашдыряр. Мысал үчин, уйгур дилинден *эркәк кой, ана кой,* газак дилинден *ана кой, аналык кой* атлары гөркезилйәр, шулар билен билеликде түркмен дилиниң *эне гоюн* аңлатмасы алыняр. Ол рус малдарчылык терминологик системасындакы *овцематка* сөзүнден калькалашдырыландыр. Довардарчылык лексикамызда муңа меңзеш гурлушлы *гузы энеси гоюн* ады душ гелйәр. «Гузы энесине тапышды» аңлатмасы хем уланыл-яр. Эмма *эне, гоюн* дийилмейәр. *Гузы энеси гоюн* 'гузы эмдирйән, гузы эклейән гоюн' манысына эедир.

Гоюн лексик бирлигиниң яш аңлатмакда уланылышына «Мукаддиматдакы» *үч яшар кой, төрт яшар кой, беш яшар кой* ялы мысаллары ятламак герек. Эмма оларың дилде бар болан бирликлердигини я-да арап, парс сөзлериниң сөзме-сөз терҗимесидигини билмек кын. Яш аңлатмакда тертип санларың гатнашмагы эйран, монгол диллери үчин махсусдыр. Өзбек шивелеринде *пәндж* (бәш яшар гоюн), *чоры,* нуччор (дөрт яшар гоюн); уйгурча *чары* (ики яшындакы гузы)?!), гыргызча *чары* (4 яшындакы бичилен гоюн), *дөнөн кой* хем шол маныда гелип, ол монгол дилиндәки *дөрбен* (дөрт) сөзи билен баглыдыр. Эйран диллеринден гечен шу хили сөзлериң хатарына гыргыз дилинде душ гелйән ёкарда гөркезилен *әвти* (еди яшындакы гоюн), *әшти* (секиз яшындакы гоюн) сөзлери-де гирйәр.

Гоч, сөзүниң түркмен дилинде *гочгар* варианты хем Гүндогар Түркменистанда 'мүчеси кичирәк гоч', 'гоч гузы' манысында уланыляр. Эмма ол кәбир түрки диллерде эсасы формадыр: *кошкар* (газ., гарагалп.), *кочкор* (гырг.), *кучкор* (өзб.); *коч* (түрк, гагауз.), *гоч* (азерб, өзб. диал.). Гүндогар түрки диллердәки *куча, хуча* вариантлары алынма бирликлердир.

Ищек түрки диллерде түркмен дилиндәкә гаранда дүйпли тапавутлары йүзе чыкарян сөздүр. Олар шу ашакдакылардыр: а) яш тапавуды, б) жынс тапавуды. Өзбек диалектлериндәки *исек, ищәк, шишәк, ишәк* вариантлары үч яшындакы гойны ('трехлетний баран')?), *шишәк кой* (уйг.) ики яшындакы гойны ('овца'), *исек* (газ.), *шишек* (гырг.) ики яшындакы бичилен гойны аңладяр. Азербайҗанча *шишек, шишай, шәк,* түркче ве гагаузча *шишәк,* татарча хем-де башгыртча *шешәк* диңе уркачы гойны аңладян сөзлер хөкмүнде белленйәр [25. 121]. Түркмен дилинде

ёкарда гөркезилиши ялы, онуң эсасы хызматы яш аңлатмак болуп, жынс манысы учин аныклайжы сөзлери талап эдйәр.

Теке сөзүниң уланылышы боюнча түрки диллердәки кәбир үйтгешикликлер үнси чекйәр. Башгырт, татар, чуваш диллеринде *тэкэ, така* 'гоч' манысында уланыляр. Бейлеки түрки диллерде, язув ядыгәрликлериниң энчемесинде уланылышы түркмен дилиндәки манысы билен бирмеңзешдир. Базарова-Шарипова Кашгарыдан башлап, хәзирки заман түрки диллерине ченли материаллары дерңәп, ахырында-да *теке* сөзүниң эмеле гелен манысы бабатда А.М.Щербагың гелен нетижесини гайталаярлар. Шол нетиже *теке* сөзүниң шу манысы башкы манысының үйтгемеги билен дөрәпдир диен пикире даяняр. Кашгарының материалына серетсең, *гочңар теке сешилди* аңлатмасында оларың икисиниңем хөвүр малы хөкмүнде уланыляндыгына гүвә гечйәр. Эгер манысы соң үйтгәпдир дийилжек болунса, бу *гоч, гочңар* сөзүне-де деңң дережеде дегишли болмалыдыр. Терсине боланда, *теке* сөзүниң манысының тәзедиги барадакы пикир ол маның хайса гаранда тәзедигини дүшүндирмейәр.

Яш аңлатмакда уланылян гузы түрки диллерде гиңден яйрандыр: *кузу* (түрк, гагауз), *гузу* (азерб.), *кузи* (өзб., татар.), *коза* (газ., гарагалп.), *козу* (гырг.), алтай, тува, хакас диллеринде уланылян *кураган, хураган* сөзлери монгол дилинден гечен сөзлердир. Язув ядыгәрликлериндәки сөзлер, эсасан, *козы* гөрнүшинде транслитерация эдилйәр. Онуң праформасы Базарованың-Шарипованың ишинде *коз//код* - 'кичижик, пес' гөрнүшиде дикелдилйәр, ол *гудан* (өзб.) чага, *кцдцк* (түрк.) 'гысга', *хөтцк* (уйг.) - 'күрре', *кедик* (гырг.) 'аррык' сөзлери билен якынлашдырыляр. Гуза иймәге ярамлылыгы боюнча ат бермекде уланылян *берре* сөзүниң айтымы өзбек, гыргыз диллери билен чәкленйәр: *барра, бәрә*; өзбек алымлары бу сөзүң манысыны баран 'идущий' ортак ишлиги билен багланышдырмагы макул гөрүпдирлер. Ёкарда белләниши ялы, бу пикир Гамкрелидзе-Ивановың ишинде хем ятланярды, оны өңе сүрен О.Н.Трубачевды. *Ахтан* сөзи ялы, *баран* хем ортак ишлик болуп, грамматик форманың алынмагыны эсасландырмак бирнеме кынчылыклара дучар гелйәр. А.М.Шербак *ахта* сөзүниң парс дилиндәки *ахтан* сөзүндендиги барадакы пикири эдил шунуң ялы себәбе гөрә, долы кабул эдип билмейәр. *Барга* уланылышан гузыны аңладяр, ол *марка* шекилинде газак, гарагалпак, гыргыз гарачай-балкар хем-де ногай диллеринде белленйәр. *Баран, марка* сөзлерини бир

көке элтйән М.А.Хабичевиң пикири боюнча, олар сес ве *шекил аңладян* сөзден гайдяр [25. 124].

Токлы язув ядыгәрликлеринден хем-де түрки диллерде гиңден яйрандыр, онуң манысы хем, умуман, бирмеңзешдир. *Байзы, гүйземик* сөзлери ялы, гузыны доглан вагты боюнча дифференцирлемек башгырт дилинде хас өсен системаны эмеле гетирйәр: *этэмбай* 'гүйзде доглан гузы', *йяззауыю* - 'яз болан', *йэйзеүкэ* - 'томус болан гузы ве овлак', *бүлтерек* - 'өй хайваның гүйзде болан чагасы'.

Гечи//эчки сөзлери *кечи* (түрк., азерб.); *эчки* (өзб.), *эчкү* (уйг.), *эшки* (газ., гарагалп.) ялы яйрапдырлар. Чувашча *качака,* башгыртча кәзә бу хатары дүрлүлешдирйәр.

Түркмен дилиндәки *ы:к* эркеч аңлатмасындакы ык сөзүни Э.В.Севортян *ирк, ирик, ирэг* сөзлери билен якынлашдыряр. *Ы:к* бу ерде 'пена', 'таша' манысындадыр. *Ык* эркечлер елли-ягынлы ховада сүрини пеналаярлар. *Эркеч* сөзүниң этимологиясы барада Брокельманың, Щербагың гелйән нетижелери *кечи - эр кечи - теке* триадасының системалайын өсүшини хасаба алмазлыкдан гелип чыкяр [182. 300].

Эркеч гыргыз дилинде үч мана эе: а) бичилен теке, б) гоч, в) сүри; йөне ол, эсасан, гүнорта-гүнбатар түрки диллерде душ гелйәр. Орта Азия түрки диллериниң көпүсинде, *шол санда,* түркмен дилиниң айры-айры шивелеринде *серке, сарка; серке, серкеш, хирга* гөрнүшлеринде уйгур, гарагалпак, гыргыз, башгырт диллеринде уланыляр. Кәбир алымлар *эркеч* ве *серке* сөзлерини бир сөзден гелип чыкан хасаплаярлар; *с* сеси бу ерде протетик хәсиетли хасапланып, онуң йүзе чыкмагының эсаслары ве себәплери дүшүндирилмейәр [25. 135]. Бизиң пикиримизче, олар дүрли-дүрли сөзлердир. *Серке* сөзи хич хили фонетик тапавутсыз монгол дилинде с - h сес чалшыгы билен бурят дилинде габат гелйәр. Җ.Клосоның хөдүрлейән критерилерине лайыклыкда, фонетик үйтгешмелерсиз параллелликлер гички алынма сөзлере дегишлидир. 'Бичилен теке' семасындан белли болшы ялы, онуң илки теке хөкмүнде уланылып, соңра бичилен текәни аңладан болмагы мүмкиндир. Бу сөзүң түрки диллер үчин өзүне чекиҗилиги оны эмеле гетирйән сес комплексиниң илкинҗи үч элементиниң эркеҗиң сүрүдәки ролы билен сазлашяндыгы себәпли болан болса герек.

Э.В.Севортян онуң *геҗи, геччи, гәчи* ялы формаларыны хем гөркезйәр, ол 1) гечи, 2) теке манысыны берйәр. Б.Мункачы илки *эчки, эчке* сөзлерини *гечи, кечки* билен якын хасаплапдыр, соңра олара кавказ диллериндәки угур-

даш формалар билен таншып, түрки сөзи алынма бирликлериң хатарына гошяр. К.Брокельман *эчкц* сөзүниң гечини чагырмак үчин сөзден гелип чыкян хасап эдйәр. Э.В.Севортян түркмен дилиндәки *гечи-гечи*, гагаузча *кец-кец* чагырышларыны гетирип, оларың гечиниң адындан гайдяндыгыны адалатлы беллейәр. Түркмен дилиниң довардарчылык лексикасында гечини хайкырмак үчин онуң ады хем тутуляр: хайт, гечи.

Овлак огуз ве бейлеки түрки диллеринде уланыляр: ол бирнәче варианты эмеле гетирйәр; гадымы текстлерде ол *оглак* формасында душяр. Шу форманы эсасы хөкмүнде кабул этсек, ондан *оглак* (түрк., азерб.), *овлак* (түрк.), *улак* (гырг.), *ылак* (гарагалп., башг.), *лак* (газ.), *улок* (өзб.); *улчак* (өзб.). Соңкы вариантда метатеза болуп гечйәр, улак//улок//ылак вариантларының дөремегине илки *оглак* шекилиниң *овлак* формасына гечмеги хөкманы шертдир, себәби *г* сесиниң лабиаллашмагы додак чекимлисиниң гоңшучылыгы билен дүшүндирилйәр. Шу хили додак чекимлили вариант *углок* хем болуп билер, ол өзбек дилиндәки варианта габат гелйәр. *Овлак//увлак* сөзлериндәки анлаут чекимлисиниң соң эмеле гелен в сеси билен габатлашмагы онуң кем-кемден дүшүп галмагына, додак чекимлисиниң делабиаллашмагы билен *ылак* вариантының эмеле гелмегине себәп боляр. Газак дилиндәки *лак* сөзүндәки болуп гечен морфологик хадыса шу ашакдакы ялыдыр. Түркмен дилинде гузы ве овлак сөзи тиркешдирилип уланыланда *овлак* сөзи өңе гечйәр (*овлак-гузы;* деңешдириң: гоюн-гечи). Газак дилинде шу хили *тиркеш* сөз 'гоюн-гечи' моделине лайыкдыр; шейлеликде, *козы* өңде, *ылак* ызда гелйәр: *козы-ылак*; бу ерде ики саны бирмеңзеш *чекимли бир* ерде *душ гелйәр* хем-де сөзүң морфологик кешбинде үйтгешме болуп гечйәр: *козылак* (*козы-лак*). Лак сөзи шу тиркеш сөзүң дүзүминден бөлүнйәр. Түрки диллерин деңешдирме грамматикасында бу сөз түрки диллерде сөзүң *л* *сеси* билен башлан-яндыгына мысал хөкмүнде гөркезилйәр. Йөне ол хили сөзлериң гелип чыкышы нәбелли дийип белленйәр [189. 346]. Бу ягдай шол ишде белленйән бейлеки бир хадыса билен баглы болуп, башдакы чекимлиниң дүшмеги *билен* дүшүндирилйәр [189. 347].

'Чебиш' *чепич* (түрк.), *чәпиш* (азерб.), *шыбыш* (газ., гарагалп.), *шибиш* (гарагалп.), *чебич* (гырг.) ялы вариантларда яйрандыр. Онуң этимологиясы барадакы пикиримиз ёкарда гетирилди. Бу ерде татар дилинде *чәбәш, чәбәшке* сөзлериниң довардарчылыкдан дашгары маныда уланылы-

шыны мысал гетирмек болар, бу болса оны латынча *капер* билен деңешдирмәниң эсасыны бозяр.

Түркмен дилиндәки *дог* сөзи бейлеки түрки диллерде, эсасан, *тухчә//тувча* (өзб.), *туша* (газ.), *тууша* (гарагалп.), *тувша* (гарагалп.), *тыуса* (башг.) ялы уланыляр. Онуң хем илкибашдакы формасынын *дог* боландыгыны чак этмек болар; онуң түркмен дилинде-де *догча* варианты уланыляр. Бу сөзүң түрки диллердәки манысы бири-бирине габат гелйәр: ол бир гузлан я инди гузлаҗак гечини аңладяр.

§ 6. ОГУЗ ДИЛЛЕРИНДӘКИ УМУМЫЛЫКЛАР

Огуз диллери боюнча йыгналан көп мукдардакы лексика олардакы умумылыгың дережесини ачып гөркезмәге долы мүмкинчилик берйәр. Түрки диллериң якын гарындаш гүнорта-гүнбатар топарында довардарчылык лексикасының умумылыкларыны икинҗи бапдакы лексика-тематик топарлар ялы гөркезмек максада лайыкдыр, шейлеликде, умумылыкларың хайсы топарда агдыклык эдйәндигини билмек еңил боляр.

Түрк дилинде доварын айры-айры тохумларыны аңлатмак үчин көпсанлы сөзлер уланыляр. Язув ядыгәрликлеринде *каружу; гараҗа* даг гечисини аңладяр [197]. *Ябан кечиси* хем эдил шу маныда душяр. Шивелерде даг текесиниң шахына өзбашдак ат берилмеги (геченеш) гызыклыдыр. *Агаранлык* сүйт берйән гоюн-гечи ялы хайванлар дийлип дүшүндирилйәр. *Агаран* түркмен дилинде «дүе сүйдүнден тайярланян өнүм» манысында уланыляр. Бу сөз дилимиздәки *ак (аклы болмак)* билен якындыр. *Ак гечи* гечиниң ангор тохумынын ерли адыдыр; шу тохумдан болан гечилер Түркменистана гетириленде хем олара *ак гечи* дийлип ат берилмеги белленмәге мынасыпдыр. *Алагечи* гечи тохумыны аңладяр. Хәзирки заман түркмен дилинде ябаны, овнук гоша тойнаклылар *даг текеси, даг гочы* ялы атландырылян болса, мундан 10-12 несил өң түркменлер «даг гочы» манысында *аргалы* сөзүни-де уланыпдырлар (Аргалы, гәв болар малы Гүргениң (Магтымгулы). Ол түрк, азербайҗан шивелеринде-де габат гелйәр. *Кочгар* түрк шивелериниң кәбиринде даг гочуны аңладяр. Йөрите эдебиятда *даглыч* атландырылян тохум ерли гепплешиклерде *бижик, хемшин* вариантларына эедир. Түркменлериң (огузларын) тарыхы билен баглы болан *караман* тохумы *даглыч* билен чакышдырыланда дөрейән тохума *чандар* дийилйәр. Өз гезегинде *караман* тохум адының *колов, колук, көлцк*

ялы номинатив вариантлары бар. *Караманың* огузларың тарыхы билен багланышдырылмагына ёкарда ятлан *салыр бичим,* түрк шивелериндәки *афшар сагмак* ялы терминлер хем эсас берйәр. *Чепни* сөзи-де шуларың хатарына гирйәр. Ол узын гуйруклы тохумың адыдыр. *Чөпцр* сөзи түрк дилиниң дүрли шивелеринде душяр. Оларың кәбиринде мунуң манысы түркмен дилиндәки билен долы габат гелйәр. Шунуң билен бирликде *ол ак гечи, алагечи* хатарына гирйән *гара гечи* термининиң бир варианты хөкмүнде душяр. Түркиеде идедилйән гоюн тохумларының арасында *кывыржык* атлысы гиңден мәлимдир. Онуң *кама кывыржык* варианты бар. *Көсеч* гысга түйли гоюн тохумыны аңладяр, *мазих* гызгылт йүңли, гуйругы узын, сүйтли, эти аз тохумың ады болуп чыкыш эдйәр. *Герек* тохумының ады түркмен дилиндәки эрек билен баглыдыр. Ахал себитлеринде бу тохумың ады *херек* дийлип тутуляр.

Эрек-херек-герек хатарындакы агзаларың өзара багланышыгы түрки диллер үчин махсусдыр [189. 396]. А.М.Щербак сөз башындакы чекимлиниң өңүнде гелйән *х* сесиниң огуз, гарлык-уйгур диллеринде душ гелип, гүндогар түрки диллер үчин хәсиетли дәлдигини беллейәр [241. 181]. Кашгары *х* сесини уланяндыклары үчин хотанлары ве кенчеклери сап түрки хасап этмейәр [I т. 9].

Йөрите эдебиятда, булардан башга-да, Сирия арачәги себитлеринде идедилйән *абассу*, Гүржүстана якын ерлерде *туя* атлы тохумларың атлары гетирилйәр. Гара дениз этрапларында *караяка* атлы тохум Ахалда уланылян *түркмениң чәкяка гойны* аңлатмасы билен якындыр.

Азербайжан дилинде уланылян *агтүхлү* термини түркмен дилиндәки *йүң түйли* билен манылашдыр [6]. *Гыл түйли* терминине габат гелйән бирлигиң үстүнден барылмады. *Бозах* тохум ады *бозок, түркә* болса түркилериң умумы ады билен багланышдырылып билнер. Азербайжан шивелеринде *гоюн - мал* сөзлериниң бири-бирине гаршы гоюлмагы Түркменистаның экеранчылык этрапларындакы билен долы габат гелйәр: Азербайжан дилинде: Языда гоюн отдуюр, мал-да отдуюр; түркмен дилинде:

— Мал-гара нәхили? — дийип, Абдырахман дишлериниң арасындан сыздырды.

— Ай, ашна, мен гайдамда шоларам обаның четинде отлашыб-а йөрди.

— Бизиңкилер-ә маллары чөле сүрдүлер.

— Бизиңкилер, ашна, «Чөлде инек отдан доймаз» дийип, обаның төверегинде айлаярлар.

— Инеклери-хә бизиңкилерем обада бакярлар.

— Ашна, ханы, яңы маллары чөле сүрдүлер диен ялы этдиң-ле? —дийип, мыхман Абдырахмана иңкисли серетди.

— Мен гоюнлары гөз өңүнде тутдум.

— Хә-ә, ашна, гоюнларам малдыр-ов, он-а бизиңкилерем чөле сүрдүлер [52. 39].

Азербайжан дилиниң диалект материалларында гоюн тохумларының бирнәчесиниң ады гөркезилйәр; *гарабаг гойны, дагыстан гойны, ирәвән* (ереван. — М.С.) *гойны, түркмән гойны, урсует гойны, хәштәрхан гойны*. Түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының тохум аңладян топарында ёкардакы ялы формалы терминлер габат гелйәр: *түркмен гоюн, газак гойны* ве ш.м. Түркмен дилинде тохум атлары этник я-да антропонимик адың соңуна сыпат ясайжы *-ы* аффиксиниң гошулмагы билен ясаляр, өзи-де ол экеранчылык лексикасы үчинем шейледир (арабы, газакы, күрди; халылы ве ш.м.).

Гагаузчада *җиба* сөзи гытык йүңли гоюн тохумыны аңладяр.

Огуз диллеринде доварың яш ве жынс айратынлыклары аңладян сөзлериң көп санлысы болуп, олар шекил тайынданам, мазмун тайынданам умумылыга эедир, муңа гарамаздан бирнәче термин хер бир дилде, онуң шивесинде өзбашдак өсүп, кәбир өзболушлылыклары йүзе чыкаряр. «Тарама сөзлүгинде» берилйән кәбир дүшүндиришлер геңиргендирйәр. Чебиш сөзүне 'бир яшындакы эркек гечи' дийип дүшүндириш берилйәр. Иллюстратив мысалларда онуң эркекдигини гөркезйән сөз ёк: «Эйүсү эркек койун этидир, андан чебиш этидир»; Йирми оглаклы кечи, он бир чебиш гечи, йирми беш шишек койун (XIV-XVI асырларың ядыгәрликлеринден). Овлаклы гечи, чебиш гечи, ищек гоюн терминлери хәзирки заманда-да профессионал лексикада гинден уланыляр. *Эркеч//иркеч* үч яшыны долдуран эркек гечи; XVI асыр ядыгәрлигинде *эр койун* аңлатмасы уланылыпдыр. *Эр кечи, эр койун* аңлатмаларындан *эркеч* сөзи дөрейәр. *Эр койундан* бу бабатда ыз галмандыр. XVII асыр язув ядыгәрлигинде *кой* сөзүниң уланыландыгындан чен тутулса, онда *кой* эдеби дилиң элементи хөкмүнде огузларың арасында йыл адындан башга-да, өз гөни манысында хем уланылыпдыр. *Өгеч//өвеч* сөзүне '2-3 яшындакы эркек гоюн ве гечи' дүшүндириши хем мысаллар тарапындан тассыкланмаяр: Алтмыш өгеч дерисинден күрк эйлесе, топукларыны өртмейен; Дөрт бин ики йүз кырк токлу ве үч йүз докуз өгеч; Өгечлер аны дерхал этти койун,/ Явашлады ол ише верди боюн. *Токлу* бир яшындакы эркек койун дийилмеги хем ёкарда түрки диллериң матери-

алында гаралып гечилен мысаллара габат гелмейәр. Мунуң варианты болан *тикли* формасы гызыклыдыр.

Үстүмиздәки асырда түрк дили боюнча йыгналан диалектологик материалда дегишли лексик-тематик топара гирйән сөзлериң саны аз дәл.

Азман түрк диалектлеринде 11 хили манында белленипдир: 1) бәш яшдан гечен довар; 2) бичиленсоңам несил өндүрмек ислеги гитмедик теке, гоч, буга; 3) догланда еке инекли болан хайван; 4) бичилен гоч, теке; 5) тохумлык гойлан довар; 6) ав ити, 7) дөрт яшыны долдуран өкүз, 8) вагтындан өң болан гузы ве ш.м. Шивелерде *баран* үч яшан ири гочы аңладяр, онуң беран варианты хем бар.

Чебиш, чебич, чемиш, чепич, чепиш, чибиш, җебис, җемиш, җебиш, чебил ялы вариантларда душ гелйән яшҗынс аңладян сөзүң 7 хили манысы тапылыпдыр. Дүрли диалектлерде ол 1) бир яшындакы гечи чагасы, 2) бир яшындакы уркачы гечи чагасы, 3) бир яшындакы эркек гечи, 4) ики яшындакы гечи, 5) гысыр гечи, 6) ангор гечиси, 7) ики яшындакы уркачы гечи. Онуң *чели, чилеме* ялы сейрек варианты хем белленйәр. *Өвеч* сөзүниң түрк шивелериниң кәбиринде гоч манысында, хакыкатдан-да уланыландыгы «Дерлеме сөзлүгиндәки» *хөгеч* (үч яшындан гечен гоч) шаятлык эдйәр. Онуң *өгеч, огеч, өвеч, өгеш, өгцш, өвеч, өңңеч, өвейш* ялы вариантлары болуп, эркек довары, бичилен довары, эркечлик эдйән довары аңладяр. Бейлеки диалект материаллары онуң варианты болан *хөгеш* 1) бир яшындакы гоюн, 2) ики яшындакы эркек гоюн; *хөвеч* варианты 1) бир яшан бичилен гоюн, 2) үч яшындакы эркек гоюн маныларында гелйәр.

Шишек варианты билен бир хатарда түркмен дилиндәкә якын *ишек* сөзи 1) бир яшындакы гойны, 2) инди гузламалы гойны аңладяр. Бу түркмен дилиндәки профессионал лексикада душ гелйән маны билен долы габат гелйәр.

Ики гузлан гойны аңладян *кеййаз* сөзи малдарчылык лексикасында бирмеңзеш сөз ясалыш моделлериниң уланыляндыгыны гөркезйәр. Ол өз гурлушы боюнча *кешер* сөзүне якындыр, онуң *кейшер* варианты хем бар. Ол *ики яшар* аңлатмасындан болуп, фонетик кешби таналмаз дережеде өзгерипдир. Кеййаз «ики яз» (ики гузлан) хем шу хили үйтгемәни башдан гечирйәр.

Ёкарда азербайҗан дилиндәки агтүхлү (йүң түйли) термининиң гыл түйли вариантының үстүнден бармандыгымызы белледик. Түрк диалектлеринде *кызыл тцйли* аңлатмасы 'бир яшындакы овлак' дийлип дүшүндирилйәр. Мунуң

яш аңлатмагы билен бирликде, гипонимик моделде эмеле гелмеги үнси өзүне чекйәр.

Көрпе сөзи түркмен дилиндәки ялы манында уланыляр.

Сес гурлушы бирмеңзеш болса-да, *манрамаз* (маңрамаз) түрк шивелеринде ищек, токлы ялы белли бир яшдакы гойны аңладяр дийлип дүшүндирилйәр. *Марман* дөртбәш яшындакы гойны билдирип, ол *маңрамазың* варианты болса герек. Шу вариант хем түркмен дилиндәки *маңрамаза* якындыр. Марманың *мазман* варианты хем белленип, икисиниң манысында умумылык бар. Йөне *мазман* көп манылыдыр, шоларың бири хем азман сөзүниң манысы билен габат гелйәр.

Түркмен чага дилиндәки *мә:җик* (довар) түркче *межик* шекилинде болуп, овлагы билдирйәр.

Гузламазлык, гысырлык кеселение дучар болан довара *нерри, неррик* дийилйәндиги икинҗи бапда белленипди. Түркчеде *нери* ики яшындан гечен эркек гечини, текәни аңладяр.

Оглак гадымы формасындакы фрикатив сесиң лабиаллашмагы түркмен дилиниң материалында-да, түрк дилиниң диалект маглуматларында-да тассык боляр: *оглак//овлак — огалак//овалак, олак, овламак*.

Азербайҗан диалектлериниң материалларында *азман* алты яшындакы гечини аңладяр. Шол бир вагтың өзүнде *онуң 'ири' диен манысы* хем белленйәр. Нахычеван диалектинде *азман* дөрт яшлы гоюн, Газак, Генҗе, Гарабаг себитлериниң шивелеринде болса гарры гечидир. Онуң уланылышына дегишли гетирилйән мысал бу сөзүң эркек довары аңладяндыгыны гөркезмейәр: Азман гысыр галер, догмо:р.

Түркмен дилиниң салыр диалектинде *белленен гаради:ш* (гарры гоюн) онда *гарадиш//гарачиш* вариантларында душуп, 3-6 яшындакы эркек гойны аңладяр. *Эркеч* сөзүниң икинҗи манысы азербайҗан шивелеринде эсасы орна гечйәр. Ол 'сүриниң өңүни чекип гидйән эркек гечи' ялы дүшүндирилипдир. Азербайҗанчада *гочадуран* сөзи такмынан ики яшындакы гойны аңладяр. Ол сыгырларың яшыны аңладян *гачар* билен манысы тайдан якындыр. Эдил шу хили манында агзалан ерлерде *малагарышан* термини белленйәр. Ол балыкчылык лексикасындакы *санкепир* билен семантик багланышыгы эмеле гетирйәр. Диалект материалларында душян *дамнанчыхма ('тамдан чыкма')* малагарышан термини билен синонимдешдир.

Нахычеван топары шиведир геплешиклеринде 6 айдан 1 яша ченли гойна *тохли//точлу//тохлу* дийлип, түркмен

дилиндәки билен габатлашяр. *Ишшәх//шишәх* жүбүтиниң илкинжиси хем шекил, хем мазмун тайдан түркмен дилиндәки *ищек* билен кыбапдашлыгы дүзйәр. Түрк дилиндәки ялы, азербайжан дилинде-де *өвеч* сөзүниң бирнәче варианты бар: Баку диалектинде *өкәч*, Нахычеван этрапларында *овәч//ојәч//өәч*.

Доварың несил өндүрмек боюнча яшыны аңлатмак үчин Нахычеван төвереклеринде *бир догар, үш догар* терминлери ишледилйәр. Түркмен дилинде ат ве дүйәниң яшыны аңладян *-яшар* компонентли дүзүмлериң азербайжанчада гоюн бабатында уланыляндыгыны-да беллемелидир, онда *бәш яшар* улы гойны билдирйәр. Малдарчылык лексикасындакы умумылыклар шол шивелерде *эркек* сөзүниң өзбашдак гелип, бичилен гойны аңладяндыгында йүзе чыкяр, түркмен дилинде жынс аңладян *эркек* сөзүнден соң яш аңладян сөз хем билеликде гелйәр. Азербайжан шивелериниң бирнәчесинде, бейлеки шивелерде болшы ялы, кәбир өзболушлы сөзлер душяр. *Бурманж* дөрт яшлы эркек гойны, *дизман* 7 яшындакы гойны аңладяр. 1-2 яшындакы бичилен гечә *дүбир*, 7-8 яшындака *сейиз*, говы бичилен гечә *хәнкәл*, салы говшак текә *хар*, 3 яшындакы бичилен гечә *сибир* дийилйәр. *Сөйиз, хартәкә* сөзлери Муган шивелеринде хем белленйәр.

Гагауз дилиниң материалларының арасында хем өзболушлылыгы билен тапавутланян сөзлер душ гелйәр. *Бобана* 7-8 яшлы гарры гойны аңладяр. *Бурух, эркек, хазман* сөзлери ёкарда гетириленлер билен гөнүден-гөни баглыдыр. Бир гузлан гойна *бир кузу аламыш* дийилйәр.

Довардарчылык лексикасында өвренилйән тематик топарларда малы хәсиетлендирмек үчин уланылян сөзлериң арасында *адамчыл*, көпленч, өкүз, дүе бабатында уланылса, XV асыра дегишли ядыгәрликде ол гузы бабатында *адамжыл* формасында гелйәр.

«Тарама сөзлүгиндәки» *агнаган* сөзүни түркчеде *чок юварланан* ялы дүшүндирйәрлер, шонуң билен баглы *агнак* хем юварланмак ишлигиниң гатнашмагында семантизирленипдир. Өзүниң хем-де бейлеки гоюнларың гузуларыны эмдирип йөрен гойна түрк шивелеринде *аламан* дийилйәр. Түркменче *алмазак* оларда *алмаз* гөрнүшинде уланыляр. Алмазак гойны гузусына имриндирмек үчин пейдаланылян усулың гадымылыгы онуң Кичи Азияда хем йөргүнлидигинден гөрүнйәр, бу ерде алмазак гойны гузусы билен дар чукура салып гоймак эмели гөз өңүнде тутуляр. Түрк шивелеринде шол чукура *алмазлык*, азербайжан диалектлеринде болса *алмаз, алмажыл* дийилйәр. Чукура сал-

ман, гузусыны алдырмак үчин гойнуң аягыны душаклап хем гойярлар. Бу практиканы азербайҗан малдарлары-да уланып, оны *бадаглама* атландырярлар. Түркмен дилинде сүрүде өзүни алып баршы боюнча башда, ызда хем-де гырада гезйән довар атландырылса, *түркчеде өңде гезеген гойна гөс койуну* дийилйәр. Онуң *гүсүм* варианты-да бар. Сүриниң гырасында гезйән гойна (четнев, гыракчыл) түркче *канатчы* дийилйәр. Бу ерде гошунчылык терминлериниң ролы ёк дәл болса герек.

Довар бакмак, оны горагламак, эечилик этмек билен баглы сөзлер огуз диллериниң өвренилйән лексикадакы умумылыкларыны хас айдың йүзе чыкаряр.

Суват түрки язув ядыгәрликлеринде душуп, ол 'дерелерде сув алынян ве мал сува якылян ер', 'көл, ховуз ялы ер' дийлип дүшүндирилйәр; азербайҗан дилиниң гүнбатар топар диалектлеринде 'суат' түрк дилиндәкә якын мана эе болуп, чайың акабасының өе якын ерини аңладяр,түркмен дилинде онуң башкы манысыны семантик өсүш нетиҗесинде эмеле гелениңден аңмак боляр: *Маңа бир суват гойна гидип бер; Баш билмек, баш өвренмек* түркмен дилиндеде чопаның улагы, дакынып ятян гойны бабатында уланыляр. Улагың мүнүлйән тарапына *биниден тараф* дийлипдир; түркмен дилинде шу бабатда *саг/чеп* сөзлери ишледилйәр. Букав түркмен дилинде аял-гызларың безегини аңлатса, «Тарама сөзлүгинде» *букагу* хайваның аягыны багламак үчин уланылян «душак» манысында гелйәр.

Яйлым «Китабы Дәдем Горкутда-да» хәзирки заман түркмен дилиндәки ялы уланылыпдыр. Шаваклы түркменлерде (Түркие) өри манысында *отлак* сөзи уланыляр, түрк эдеби дилинде оңа *мера* дийилйәр [100. 23].

Довар идетмеклик *довар дутмак* терментиниң үсти билен аңладылыпдыр. Түркмен дилинде шу хили моделде *ары тутмак, чал тутмак* ялы аңлатмалар йөргүнлидир. *Алык* огуз диллеринде *инемек, энемек, ин* сөзлериниң үсти билен аңладыляр. Малы тагмаламага болса түркчеде *нал кесмек* дийлипдир. Мунуң билен бирликде *тамга* сөзи-де уланылыпдыр.

Дөл, дөлден калмак, дөлемек түркмен дилиндәкилер билен долы габат гелйәр. Шуларың хатарында *яйлак, яйламак, ятак, өрц, өрк, кыг* (гыйк) сөзлерини-де гөркезмек болар.

Түрк шивелериниң материаллары довара идег, эечилик этмек, горамак билен баглы сөзлере хас-да бай.

Түркмен дилинде *алык* диңе бир маныда уланылян болса, түрк диалектлериниң сөзлүгинде онуң үч манысы бел-

ленйәр: 1) баггоюнларың аркасында бираз йүң галдырып, нышана этмек (түркче баггойна *бесили койун* дийилйәр; деңешдир: гоюн беслемек); 2) гойнуң (токлының) илки гыркылан йүңи, 3) алык үчин гулагың бир кичижик бөлегиниң алынмагы. Үч манының биринжиси ве үчүнжиси өзара багланышыклы болуп, *алык* сөзүниң түркмен дилиндәки ички формасының аныклыгы түркчеде умумылык билен чалшырыляр. Түркчеде сөзүң семантик өсүши бу сөзи белги, беллик ялы умумы маны аңладян сөзлериң хатарына гечирйәр. *Чингил* сүйт сагмак үчин уланылян габы аңладып, *жүңңүл* диен сөзүмиз билен маныдаш гелйәр. *Душак, гырхым, кыркылык, күл йүпи* (гүйлүг йүп), *кырлангыч куйругу* (алык ады; гарлавач), *көкен, көстемек, одукмак* (отукмак), *өрүм, өрүме чекмек, чепер, чеперлик, чеперлемек* ялы сөзлер ве аңлатмалар түркмен дилиниң материаллары билен умумылыгы йүзе чыкаряр. Азербайжанча *чәпәрә* гөле ятагыны аңладяр. Эмма агзалан сөзлүкден алнан фактларың хәзирки заман түркмен дилиниң доварларчылык лексикасындакы бирликлер ялы уланылмаяны хем аз дәл. Олар шу ашакдакылардыр. *Афыры* мала ийм берилйән нованы аңладяр, түркмен дилинде *ахыр* шу маныдадыр, түрк дилинде болса *ахыр* мал ятагының адыдыр. Шунуң билен бирликде *агур* дилимиздәки *ахыр* билен габатлашяр. *Агрек* — малларың өрүде дынч алян ери; *аралык* — хайваның өң аягындан арт аягына багланян йүп, түркмен дилиндәки *көссек* сөзүне габат гелйәр; *аржак* — малы ягыш-гардан гораян говак, *аркач* — малың дынч алян ери. Азербайжан дилинде *архаш* түрк шивелериниң материаллары билен габат гелйәр, *аткын* — чагасыны өли догран мал, түркменче *овлак атмак, гузы атмак* аңлатмаларындакы икинжи сөз билен баглыдыр, *аяк* — бир бөлек гоюн сатыланда, аррык гоюнларың бириниң мугт берилмеги; *багаржак атмак* — чопан ятжак боланда гоюн өрүп гитмез ялы бир гойны дакынып ятмагы, онуң *багжак, багажак, багжык ипи* вариантлары дилимиздәки багжык билен бирмеңзешдир. Бу сөзүң *бадаш ипи, баганжак* ялы вариантлары-да бар; *багалак* — ичине пейнир, чөкелек салынян овлак я-да гузы дериси; (сер. багана); *бана вермек* —сагын малы бакмак үчин чопана бермек (дең.: аннасына бермек); *базбенд* — гойны дакынып ятмак үчин уланылян йүп (гоюнбаг, чилбир), *бержи* — довар сагян адам; *бере сүрен* — сагын малы сагымчылара гетирйән адам, («берре сүрен»; «гузы бакан»); *бозкырагы* — гоч гойберме дөври, *бөлүкдеш* — уссат чопан; *жызга, чыгнак, дарах, чакалёлу* — малың көп йөрән ёдасы,

торжы; *чохламак* — гечи чагырмак, түркмен дилинде: сагылҗак гечилери бир ере үйшүрмек; *җор давары* — чекене, *чагламак* — гоча, текә гелмек (довар хакында), чакым — малың чайра сүрүлйән вагты; *чаламар* — дөрт тарапы япык, томускы агыл (дең.: чалмар); *чалак* — гышкы агыл; *чардак* — чопан күмеси, *челен* — гечи гыркыланда боюнларына эдилйән безег; *чеште* — гоюн гыркыланда галдырылян йүң; *чевирме* — *төвереги даш я-да чыбык билен япылан агыл*; *чыг* — овлак-гузы агылы, *чыкаҗак* — өри; түркмен дилинде чыкмак 'өрмек, гойны өрә әкитмек' манысында уланыляр («Мен бу гүн сонарлыга чыкҗак«); *чыкынты* — сүрүде ише ярамаян гоч-теке; *чобансалык* — а) экинден чопана берилйән пай, б) сүрүдәки мал сагланда, чопана берилйән хак; *чона, чүле, чорамук* — чолук; *чук* — ягы алнан сүйт; *даварянчы* — хер гүн довар сагян адам; *даяма* — агыл; *дел* — ганҗык; *денелемек* — аша дүшмек; *догумҗалык* — мал гузланда чопана берилйән пешгеш; *дөвмек* — бичмек; *гезин* — өвеч, *госсак* — гоча гелмек; *гүдү* — сүри; *гүйтмек, бакмак* сөзүнден; *гүдүм* — бирини гоюн бакмага хакына тутмак; *хенкилт* — доварың бойнуна багланан йүп, *ылкылык* — гечи сүрүсиниң дүшлейән ери, *ишлик* — җаның дили, *коюн тарчыгы* — гумалак; *көртемек* — душамак; *көс* - а) сүриниң өңүнден гидйән гоюн, б) довар агылы; *көсем* — чөрекчи гоюн я-да гечи, *кубашык гитмек* — ики сүриниң янашып гитмеги, түркменче *сүри ёлдаш, гошдаш гитмек*; *кузлук* — гузы ятак, *күм* — көрпеч; *мантыка* — алык, *пернек* — че-кене ве ш.м.

Агачдан эдилен чеперә азербайҗан диалектлеринде аракәсмә дийилйәр; ахтачы онда мал бичйән адамы аңлаДяр. *Бадагламак* — *душа-мак*, чопан хакына *дабанхаггы*, чарваларың вагтлайын дүшелгесине болса *чөскү* дийилйәр.

Янчы — дилимиздәки *янав* (чолук) билен якындыр, *малҗанны, яйлым, шамлыг* сөзлери-де довардарчылык лексикамызда өз тайларына эдедир.

Малдан, довардан алынян өнүмлере дегишли сөзлерде огуз диллериниң материалларында умумылыклар ве тапавутлар шулардан ыбарат.

Делеме маялык билен кесилен сүйт, нохур диалектиндәки делеме билен габат гелйәр. *Гөремез* (түркче), *гарамаз, корамаз* (азербайҗанча) түркмен дилиндәки *күремез* билен бирдир, оларың тайярланышы хем бирмеңзеш: туршан гатыга тәзе сүйт гошуп эдилйәр, онуң билен меңзешлиги болан *гөлемез* овуз билен баглыдыр. Бу сөзүң *гөлүмез, гөбмез, көлемез, көремез* ялы вариантлары-да

бар. Довары гыркмак, соймак үчин онуң аякларыны бир ере үйшүрип даңмак үчин уланылян йүпе *гүйлүг* дийилсе, оңа түркче *гүле* ат берилйәр, түркменче сөзүң *гүйлүг йүп* вариантына түркче *гүлүбагы* габат гелйәр. *Иидиртмек* довардарчылык лексикамызда сагылҗак мала эмйән гузусыны, овлагыны, гөлесини, көшегини гойберип, сүйди гелер ялы этмек усулы билен баглы сөздүр; ол түрк дилинде-де *идиртмек, өдүртмек* гөрнүшинде душяр. Азербайҗан дилиниң гүнбатар топар шивелериндәки *эйдирмәх* дилимиздәки *иидирмек* сөзүне хас якындыр. *Җызлак* гуйрук ягы говруландан соңра галян говурганы аңладяр, түркмен дилинде *җызлык* ягың өзүдир. Гатык басырмак үчин сүйде гөнезлик гармагы түрк шивелеринде *чалмак* дийилйәр. Дилимизде сүзмеден чал тайярламак процеси шейле атландырыляр. Түркмен дилинде *чөпүр,* эсасан, бир манылы болса, түркче ол а) гечи гылыны, б) гечи тохумыны хем-де в) йүнүң кирли ве чөпли ерлерини аңладяр.

Дүрли ерли геплешиклерде душ гелйән өзболушлы сөзлере шу ашакдакылар дегишлидир. *А:чагатых* ягсыз ве сүзүлен гатыкдан эдилен пейнир; *ачрыл* — кесилен сүйт, *ардала,* а) этиң зада ярамаян бөлеги, б) этиң иийилйән бөлеги, в) багрөйкениң умумы ады. *Бөген* түркмен дилинде *бөвен гөрнүшинде уланылып*, иймит сиңдириш органларына дегишлидир, түрк дилинде ол гөклән доварың юмшак, яшыл тезегиниң хем-де бәбеҗигиң, овлак-гузының илкинҗи тәретиниң, *чәресиниң* адыдыр. Онуң гөгем варианты хем бар. *Чора* азербайҗанча бушлукчыны аңладяр. Довар гумалагы бири-бирине елмешип чыкса, оңа *гошмак* дийилйәр, түркче онуң *давар копмугы* ады уланыляр; шу хили тәрете *дыгыл* хем дийилйәр, бу азербайҗанча *диг* сөзүне якындыр. Түркмен дилиндәки сөзе оларың арасында иң якыны *дүвме* (дүвме) сөздүр. Ол *гошмак, дүвмек* ишликлериниң маны якынлыгындан гайдяр. Гумалагың кыг, кых ялы атлары *гыйк* сөзүмиз билен умумыдыр. Гумалак билен пал атыланда, гоюн гумалагы ве гечи гумалагы тапавутландырыляр. Шонуң ялы-да *гойнуң чөри, гечиниң чөри* аңлатмалары-да уланыляр. Түрк диалектлеринде гечи гумалагына *кывыш* дийилйәр. Гечи этине түрк диалектлеринде *чемиш эти* дийилйәр, хәзирки эдеби дилде *кечи эти* ады-да бар, илкинҗи ат *чебиш* сөзүндендир. Янлык пишегине *чепич* дийилмеги-де гызыклыдыр. Янлык яймага түрклер *яйык яймак* дийййәрлер, бу гүнбатар этрапларымыздакы аңлатма долы габатлашяр, түрк дилинде *пишек* сөзи-де бар.

Янлык яйыланда уланылян башы чатылан үч агаҗа түркмен чарвалары *чаты* дийсе, түрк шивелеринде онуң *четирик* ады бар.

Азербайҗан дилиниң материалларында түрк дилиндәки билен баглы *авшар, авшаррамак* (сүйт; сагмак) сөзлери чарва авшар тайпасының ады билен баглыдыр. Муган топар шивелерине багышланан ишде доварын сүйдүнден алынян өнүмлериң атлары айратын гөркезилйәр. Олардан *айран, габыг/гатык,* сүзмә түркмен дилинде умумы мана эе болса, *мәс, чаласы, кәлкә, сулух, о:дуг* өзболушлыдыр. Губа диалектинде душян *гармуг* 'түйләри буйралы папак' дилимиздәки *гырпык* сөзүниң дегишли манысына габатлашяр.

Чопан гошуна дегишли сөзлерден хем гызыклы маглуматлары алмак боляр. *Алачук, ченгетир* «чарва чадыры» манысында түрк дили язув ядыгәрликлеринде белленип, оларың илкинҗиси *алаҗык, алачыкдыр*. Түрк диалектал сөзлүгинде *чебкен* чопанларың ягында геййән эшигини аңладяр, ол белли дережеде *җүпбе* билен якындыр. *Чарамух* чопан нахарының адыдыр. *Чекме, чекме дегнек, хөкелек* уч тарапы барха ёгнаян чопан таягы, оңа түркмен дилинде *томмайлы таяк* дийилйәр. Азербайҗан диалектиндәки *гурдагчы* хем түркмен дилиндәки *гаңрак* я-да онуң варианты болан *гергенек* сөзлеринден пархланяр. *Гаңрага* түрк дилинде *карлык* дийлип, бу-да түркмен этносының кемала гелмегине гатнашан тайпаның ады билен баглыдыр. Овлак-гузы тутулян гармак азербайҗан шивелеринде *кога* атландырыляр. *Долак* чарык гейленде уланыляр, түрк дилинде *чарык* чопан аякгабы хасапланяр. Гатык яймакда уланылян янлыга *гүбү* дийилйәр, ол түркмен эдеби дилинде чай гайнатмак үчин уланылян *гүп, гүпи* сөзи билен якын болса, Керки топар диалектлериндәки гүпи билен долы габат гелйәр.

Ашыгың дүрли гонуш-ятышларыны аңладян дөрт сөз түркмен дилинде-де кәбир тапавутлара эедир. ТДС-де олар *алчы, товха, җикге, түкге* ялы атландырыляр. «Тарама сөзлүгинде» *алчы, кыт, чик/җик, чиг, төк* сөзлери белленип, ондакы *алчы* дилимиздәки *товха, кыт* болса *алчы* манысындадыр. Түркмен дилинде түкге сөзүниң варианты хөкмүнде букге хем уланылып, оңа түркче *бөк, бөке* габат гелйәр. Ашыгың гонуш-ятыш атларында дилимиз азербайҗан дили билен якынлыгы йүзе чыкаряр. Онда *алчы* хем-де *товха* сөзлери *алчы, тоха* гөрнүшинде белленйәр, *килә* гоч ашыгының (түркмен дилинде шу маныда *кенек* уланыляр), *тимилло* гузы ашыгының адыдыр. *Ашык*

сөзүниң хәзирки диалектлеринде *апи* варианты хем бар. Кәбир түркмен диалектлеринде болшы ялы, *ашык* сөзүндәки сүйкеш чекимсизиң геминирленен варианты хем душяр. Будуң бир бөлегиниң ады болан *ашыклы* түрк шивелеринде-де бар, азербайжан диалектлеринде бу сөз *ашыхлы* гөрнүшинде уланыляр.

Эркеклик мәзи еке болан текә *бадат* дийилсе, *шол* мәзлери дүйбүнден болмагыды *абык* атландырыляр. Малың эмжегиниң эмзигиниң ыз тарапындан ерлешенини билдирмек үчин *белин* уланыляр. Хайваның гарын-ичегелерине *бижи* дийилйәр. Дилимизде мал сойланда дамагың чалынян ерине *дамакчалар*, түркчеде болса *бычаклык* дийилйәр. Атларың эмеле гелмегине эсас болуп хызмат эдйән аламат бирмеңзеш болуп, онуң дил тайдан амала ашырылмасы дүрлүдир. Гечиниң гуйругыны атландырмак үчин уланылян *божжык* сөзүниң шекили онуң гечи сойландан соң дүрли хили уланылмагы (эсасан, оюнда) билен баглыдыр. Бут билен гапырга аралыгындакы чөкүп дуран ере дилимизде *бош бөвүр* дийилйәр, ол түркче-де шейле атландырыляр. Түркмен дилинде *чәре* овлак-гузының тезегини аңладяр, түркчеде оңа *беген* дийилйәндигини ёкарда белләпдик; *чәрелемек* түрк дилинин, *чара* азербайжан дилиниң шивелеринде *бушлукчы* манысындадыр. *Далыч* оларда гойнуң *байлык* атландырылян ерини аңладяр. *Дог* дилимиздәки яш ве жынс анладян сөз билен ононимдеш халдадыр, чүнки ол түрк шивелеринде башга маныда болуп, гулагы дүйрүлип дуран гечини аңладяр. Онуң түркмен дилиндәки шол маныдакы *тов* билен габат гелйәндигини гөрмек кын дәл. Тов гечини хем-де «тов гойны» (чүри гойны) аңлатмак үчин түрк дилинде *чула, дөшмен, чолү* сөзи уланыляр, *беллик* болса гулагы тов гойны билдирйәр. Ол формал-семантик тайдан азербайжан дилиниң Нахычеван топар диалектлериндәки *бәллә* билен габатлашяр. *Чылка, дингич, чүмбүл, чөммен* тов гечини, *дүрүк* дилимиздәки *дүйрүк* билен бирмеңзешдир. *Кере керри* сөзүмиз билен бир болуп, түрк дилинде довар бабатында уланылса, түркмен дилинде ол диңе гойна дегишлиликде гетирилйәр. Умуман, түрк дилинде доварың гулагының товлулыгыны аңладян сөзлер өрән көп душ гелйәр. Бу ерде *д-т* ве *г-в* сес чалышмалары болуп гечипдир. *Догар* сөзүнде диңе *г-в* сес чалышмасы орун аляр, ол түркмен дилинде Лебап бойларында *догар гоюн* ('гузлажак гоюн') аңлатмасының дүзүминде душ гелип, эсасан *довар* гөрнүшинде йөргүнлидир. Гечиниң дөрт аягының ады хөкмүнде түркче йөрите сөз уланыляр, оңа *догдук* дийилйәр. Довардарчылык лексикамызда *гаңңыл,*

сенник сөзлери уланылып, олар скелети аңладяр. Түркчеде оларың илкинҗиси *канк* 'маслык' манысында гелйәр. Ёкарда доварың беден бөлеклери билен баглылыкда кичирәк ровайт гетирилипди, онда *мәләр, чәләр, дөрт дикрар* сөзлери гөркезилипди. Түрк дилинде шоларың илкинҗиси мелер гөрнүшинде болуп, гечиниң дилини аңладяр. *Дөш, гейрек/хейрек* сөзлери түркмен дилиндәки билен бирмеңзеш маныда уланыляр. *Кыртыш* Кашгарының сөзлүгинде 'йүз' манысында гелсе, түркче ол *этиң яглы ерини* (йүзүни) аңладяр. *Мертик* дилимизде хайсыдыр бир шикесден тенде галан гатылыгы билдирсе, түрк дилинде ол өлен гузының гарнында галан маялыгы билдирйәр; бу ики сөзүң өзара маны якынлыгыны аңмак боляр; олар шикес ве өлүм сөзлериниң бир семантик угра дегишлидиги билен дүшүндирилип билнер.

Көпелиш билен баглы органларың атлары-да эвфемизмлешмә сезевар болян сөзлериң хатарына гирйәр, *чийин, хүпчүк* хайваның уркачылык органыны билдирйәр, түркмен дилинде шу маныда *ак эт (агет)* уланыляр. *Кабук* сийдик халтасының ады хөкмүнде белленйәр.

Азербайҗан дилиниң материалларында *агбагыр* өйкени аңладяр. *Гатгат* дилимизде бирнәче номинатив вариантда уланылян *кыркгат* билен маныдашдыр. *Лава, ләвә, лива* сөзлери 'боюн эти' манысында түрк ве азербайҗан диллеринде уланыляр. Гүнбатар топар диалектлерде *багыр-өйфә* тиркеш сөзи дилимиздәки багрөйкен билен габатлашяр, онуң *багыр-өпге* варианты әрсары диалектинде душяр.

Огуз диллери боюнча материалларың ичинде довары, малы сыпатландырмак билен баглы болан сөзлер хем белли бир орун тутяр. *Алны чакал* дилимиздәки *депел* сөзлеримиз билен манылашдыр, ол түркче язув ядыгәрликде ат бабатында уланылыпдыр (деӊ.: алсакар, алнысакар).

Депел манысында *бесик, беш, бешик, чахал, анны акытмалы кашга* (алны акытмалы) аңлатмасы хем душяр. Соңкы *гашга* гөрнүшинде азербайҗан диалектлеринде хем белленйәр. Башга-да, азербайҗанча шу маныда *гавах, әбрәш* уланыляр. *Абраш* түрк дилинде-де душяр. *Айналы* алнында агы болан аты я-да сыгры билдирип, *машал* сөзүниң арап дилиндәки манысына якындыр. *Сакар* манысында беле сөзи гөркезилйәр. Азербайҗан шивелеринде *саггар* 'ак алынлы, тәпәл' сөзлери билен дүшүндирилйәр. Ахал себитлеринде эдеби дилдәки *аррык* профессионал маныда *арык* шекилинде уланыланда «Тарама сөзлүгиндәки» *арык* сөзүне долы бап гелйәр. *Кабак* ве бейлеки онларча сөзлер шахсыз гойны аңлатса, азербайҗан диалектлеринде

кәлин (гелин) шахлы гойны билдирйәр. *Мелеген* (түркче) *мәлеген* сөзүмиз билен деӊ гелйәр, йөне язув ядыгәрлигинде ол сыгыр бабатында уланылыпдыр. Мысал хөкмүнде «Сүтсүз инек мелеген олур» накылы гетирилйәр. Алныныӊ сакарлыгы бүтин йүзүне-де яйрап, гөзлерининӊ төвереги гара болан ата *печели ат* дийлип, бу сөз *машал, бөгрүл, таргыл, куйругул* ялы сөзлер билен бирликде бир хатары эмеле гетирйәр, ол *пече* (ныкап) сөзүндендир. *Секил, секи, секили* гөрнүшинде уланылян сөзлер хем ёкардакыларыӊ хатарына гирип, 'аяк' манысындакы сөзден эмеле гелйәр, бу-да ядыгәрликде ат бабатында уланылыпдыр. *Депел* сөзүмизе *төпел* якындыр.

Хәзирки заман түрк дили диалектлеринден йыгналан материалларыӊ арасында хем довары сыпатландырмаклыга дегишли энчеме сөз бар.

Гуйругы тыррык гойна *адежe*, келлеси ак мала *акбаш* ады берилйәр. Ёкарда беллениши ялы, мал бабатында түркмен дилинде *баш* сөзүне дерек *келле* сөзи йөргүнли уланыляр. Түркийәнинӊ Келкут обаларында *аггер* шахыныӊ дүйбүнден агзына ченли ак болан гечини билдирип, дилимиздәки билен долы габат гелйәр, түркче бу сөзүӊ *акгер, аккер, агер* варианты хем бар. *Гызылгер* түркмен дилиндәки *гызылгәр* билен шекил тайындан долы, мазмуны боюнча белли дережеде габат гелйәр: түркмен дилинде ол, эсасан, маӊлайындан бурнуна ченли гызыл золагы болан гечини аӊлатса, түрк дилининӊ диалектологик сөзлүгинде онуӊ манысы 'гулаклары гызыл гечи' диймекдир. Сөгүт этрапларында *алагер* ('ала гәр') сөзи уланыляр, ол түркче 'гыр реӊкли гечи' дийип дүшүндирилйәр; *аламан* сөзүнинӊ бир манысы ала гойны аӊладяр. Ёкарда ятланан *бөври чакмаклы гечи* аӊлатмамыза түркче *бестра* белли дережеде габат гелйәр, йөне ол гарныӊ ашагындан гечйән ики саны төверек шекилинде болан ак түйлеринӊ ады хөкмүнде берилйәр. Азербайжан дилининӊ Муган топар диалектлеринде *яхал* гарныныӊ ашагы ак, галан ерлери башга реӊкде болан гечини аӊладяр. Түркче *яхал, чакал,* азербайжанча *яхал, ахал* гөрнүшинде душян сөз *якал* шекилинде түркмен дилинде уланылып, гүнүӊ ашагында көп гезйән адамыӊ, белли ягдайдаакы аялларыӊ йүзүне чыкян тегелек-тегелек, янык ызы ялы болуп дуран тегмиллеринӊ адыдыр. *Чакар* Кичи Азия түрки шивелеринде агы көп гыр реӊкли хайваны аӊладяр, *чыпар* сөзүмиз форма ве тематика тайындан оӊа якындыр.

Доварыӊ шахы билен баглылыкда хем бирнәче сөз ишледилйәр. *Бодук, челек* еке шахлы малы, *чангалак* гысга

шахлы довары, *чайлак* шахларынын арасы ачык хайваны, *чомук* шахсыз гойны, *добак* келек гечини, *догу* шахсыз довары, *дөле* шахсыз гочы аңладяр. Олардан *челек* башкы чекимсизи аффрикатлашан болуп, дилимиздәки *келек* билен якынлашяр.

Четлик эмжеги кичижик гойны, *чиртик* шонуң ялы гечини аңладяр. Ол түркмен дилиндәки *чирт эмҗек* ады билен габат гелйәр.

Азербайҗан дилиниң гүнбатар топар диалектлеринде *готаз*, муган топар диалектлеринде *мочан* түркменчеде, эсасан, гечи бабатында уланылян *дцвмели* ('дүвмели гечи') билен габатлашяр. *Готаз* түркмен дилинде 'безег' манысында гелйәр.

Нахычеван себитлеринде гойны реңки боюнча сыпатландырмакда *ала, гара, боз, сцтгцл, чал (гоюн), агала, сарыала, сары, гөй ала, гырмызы ала, аг гарабаш, аг гарагөз, гырмызы гарагөз, кәлин кырмызы* сөзлери ишледилйәр, олардан түркмен дилинде диңе *ала, гара, боз, чал* сөзлери уланыляр, *сары, гырмызы* сөзлери дүйбүнден уланылмаяр. Шонуң ялы-да, *гөк ала, ак гарабаш* ялы шекилде ат ясалмаяр, *аг гарабаш* аңлатмасыны түркмен малдарлары *гара келле ак гоюн* ялы атландыряpлар; *гара кцрә, ак кцрә, гырмызы кцрә, бәнәвши кцрә* ялы атлар хем түркмен дилинде өз бирмеңзеш эквивалентлерини тапмаяр. Шу хили реңке гөрә аламатландырмалар муган топар диалектлеринде хем бар, Нахычеван этрапларындан тапавутланян аңлатмалардан гоюн бабатында уланылян *гара гулахлы, кәрә-кцрә, кцрә гумроли* ялылары гөркезмек болар, гечини сыпатландырмакда уланылян *гыргулах, гәр, ала, аг, гара* сөзлери дилимиздәки ялыдыр. Келек гечини аңладян *гола* халк дөредиҗилигимизде душ гелйән санавачдакы («Шатыр гечи, готур гечи, *гола гечи*, мөле гечи...») гола гечи билен бирдир. Баку диалектинде ёкардакылар ялы аңлатмалардан башга дилимиздәкилере шекил ве мазмун меңзешлиги боланлар *гара тәпәл, гулаглы гоюн* (салпы гулак гара депел гоюн) аңлатмасыны гөркезмек болар. Азербайҗан дилинде көп душ гелйән *кәрә* гулагы өрән кичиҗик болан гойны, *кцрә* орта тап гулаклы, *гулаглы* болса салпы гулаклы гойны аңладяр. Губа диалектинде *машал* сөзи болуп, ол *чыра, ышык* манысындадыр.

Түрки диллериң гүнорта-гүнбатар топарында малың, доварың көпелиш процеси, тәзе несле идег эдиш билен баглы сөзлери дерңемек ашакдакы нетиҗелери берйәр.

Дөл түрк диалектлеринде сыгрың, гойнуң, гечиниң, итиң, пишигиң ве бейлеки хайванларың чагалары, овлак-

гузы сүрүси, җандарларың көпелмегини үпҗүн эдйән тохум, доварың гузламалы мөвсүми ялы маныда гелйән болса, түркмен дилинде онуң *овлак-гузы сүрүси* манысы ёкдур, галан манылар болса умумыдыр, дилимизде бу сөз экспрессив сөзлейишде адама, эсасан, отрицатель баха бериҗи лексик серишде хөкмүнде хем уланыляр. *Дөл айы, дөлбашы, дөлчи ялы атлар умумыдыр; дөл агылы, дөл алмак* (богаз болмак), *дөл атмак, дөлмек, дөл чыкмак, дөл дөкмек* (гузламага башламак), *дөл дүшмек, дөл гирмек, дөллүк* ялы сөзлер ве аңлатмалар хәзир дилимизде уланылян профессионал терминлериң арасында душ гелмеди. *Дөллүк* сөзүниң синоними болуп *кулунлук, кузулук* уланыляр.

Түрк дилиниң тарыхы лексикологиясына дегишли материалларда *кузламак* түркмен дилиндәки ялы умумылашан мана эедир, ол диңе гойнуң гузы бермегини аңлатмак билен чәкленмейәр. *Гузламак* сөзүниң түркче *гуннамак*, түркменче *гулламак* вариантларының болмагы оларың багланышыгыны гөркезйәр, *гуннаҗы* болса Кашгарыдакы *гулнаҗы* билен гөни баглыдыр. Довардарчылык лексикамыздакы *эшен* несил дүнйә иненден соң, эне малың ичинден чыкян ичи тултук сувлы халтаҗыгы аңладяр. Бу сөзүң түрк дилиндәки эквиваленти язув ядыгәрликлеринде душ гелйән *оглан эши* аңлатмасындакы икинҗи компонентдир, йөне онуң морфологик структурасы тапавутлыдыр. Эркек хайванының уркачысыны тохумландырмагы орта асыр ядыгәрликлеринде-де, хәзирки заман диалектлеринде-де *ашмак* сөзи билен аңладылан болса, түркмен дилинде ол диңе эшегиң көпелишги билен баглы уланыляр.

Алынмак довардарчылык лексикамызда сүриниң өрүден өзүне етерлик оты тапмагы, гарныны дойруп билмеги билен баглы уланыляр («Нәхили, сүриң бир зат алныбилйәми?») түрк шивелеринде ол *богаз болмак* манысында уланыляр, шу маныда түркче 'авунук' сөзи-де уланыляр. 'Апраз' дога гысырлык кесели болан хайваны атландыряр, оңа дилимиздәки *неррик, нерри* сөзлери габат гелйәр. Гойнуң гузлаҗак вагты голайланда, онуң елни улалып, бирнеме ашак салланяр, муңа дилимизде *елинлемек* дийилсе, түркче *ашак* ат берилйәр, бу бабатда азербайҗан диалектлериндәки *елиннәмәх* түркмен дилиндәки ялыдыр.

«Дерлеме сөзлүгинде» шу тематик топара дегишли сөзлериң башга-да энчемеси берлипдир. *Бүрүлҗек, кагнак, агнак* яңы доган хайванларың үстүндәки япышып дуран затлары аңладяр. Оларың соңкусы *агнамак* сөзүндендир. Мал агнанда, агнакдакы хапа-хупа оңа япышяр, шол

себәпден эери, гаңңасы айрылан ат, эшек агнандан соң, онуң эер, палан гоюлҗак ерлери сыпалып-сермелип арассаланяр. *А:гнык тутмак* дилимизде дүйәниң богаз болмагыны аңладяр. Түрк диалектлериндәки сөз шундан йөрителешендир, дилимизде оңа габат гелйән сөзе душ гелмедик. Уркачы хайванларың җүбүтлешме ислегиниң дөремеги дилимизде, эсасан, гелмек ишлигиниң гатнашмагы билен хасыл болан гошма ишликлер аркалы аңладыляр: (гоча гелмек, текә гелмек, бука (буга, өкүзе) гелмек; хөвре гелмек, мава гелмек, деме гелмек, яла гелмек). Яй ичинде берлен соңкы ики аңлатмадакы *дем, ял* сөзүниң эркек җынса дегишли малың ады дәлдир, хөвүр болса өз гадымы манысында чыкыш эдйәр. Түрк диалектлериндәки *аяга гелмек* (бу ерде-де шол галып) түркменче *бука гелмек* аңлатмасына габат гелйәр, эмма *аяк* бу ерде малың ады дәлдир. Гадымы түрки *аяк* (гап) билен *ял* (ялак - ял ийилйән гап) сөзлерини деңешдирмек гызыклыдыр, *ялак* түркче *нова, ахыр* ялы гиң маныда хем уланыляр. *Җырбасы тутмек* җүбүтлешме ислегиниң артмагыны билдирип гелйәр.

Чагмак ат, эшек ялы хайванларың җүбүтлешмегини анладян сөздүр, *чагламак* болса гойнуң гоча, гечиниң текә гелмеги билен баглы уланыляр. Шу маныда *челмек* хем душяр. *Госсак, гочасак* гойнуң гоча гелмегини билдирйәр. Шулар билен көкдеш болан *чагшыр* доварың бир йылда икинҗи ёла гоч-текә гелмегини аңладяр. *Чөздү* сөзи богазлыгы йитирмеги билдирйәр. түркмен дилинде бу маныда *сөкүлмек* (гоюн), *йылмак* (дүе) уланыляр. *Чәрелемек, чара* сөзлери түрк, азербайҗан диллеринде дилимиздәкиден башга маныларда гелйәндигини ёкарда гөрүп гечдик. Түрк диалектлеринде онуң түркмен дилиндәки билен габат гелйән халатларына чара (яңы доган хайваның, чаганың илкинҗи тезеги) мысал болуп билер. «Хениз гузламадык гечи» манысында *диштир, диштири* сөзлери ишледилйәр. Түрк дилинде *коча гелмек* аңлатмасы хем душ гелйәр.

Баганак, багнак гузлаҗак вагты гелмәнкә, хайваның гарнындан чыкарылан чаганы аңладяр. Ол түркмен дилиндәки *багана* билен габат гелйәр. Буларың арасындакы тапавут багананың өз вагтында гузлан гойнуң гузусының сойлуп алыняндыгындадыр. *Бырагынты* сөзи *бырақмак* ('ташламак, зыңмак') ишлигинден болуп, өли доглан хайван чагасыны аңладяр; *бырақмак* чаганы вагтындан өң догурмагы я-да дүшүрмеги билдирип, айратын хем уланыляр, шу процес *кызыл атмак* аңлатмасы билен-де атландырыляр. *Бурагынты* ёкардакы сөзүң фонетик варианты болуп, доварың, гара малың агетинден акян сув манысында гелйәр,

черелемек ишлиги хем *бурагынтының* аңладян предметине дегишлидир.

Караянух хайваның сүйтден доюбилмейән аррык чагаларыны аңладяр. Ахалда ир доган гуза *гышлакы* дийилсе, түрк диалектлеринде *кыш-кыш* ады берилйәр. *Гоч гачмак* түрк ве түркмен диллеринде гөни ве гөчме маныларында хем габат гелйәр. *Гоч гойбермек* — гоч айырмак түрк шивелеринде *гоч катымы* — *коч савмак* ялы аңлатмалар билен билдирилйәр. Гүйзде гоч гойбермеклиге түркче *кцрт кочы* дийилйәр, түркмен чарвалары хем, көпленч, шу усулы уланярлар, томус гоч гойбермек диңе гүнбатар этрапларда йөргүнлидир. *Окранмак* гочуң гойна жүбүтлешмек ислегини билдирмеги дилимиздәки *хокранмак* билен бир болуп, маныларында тапавут гөрүнйәр, *хокранмак* якынлык, энелик, хоссарлык дуйгусы билен сес чыкармак манысында уланыляр, түркче сөзүң эквиваленти *эсремек* сөзүдир.

Овуз сөзи азербайҗанчада бар хем болса, гузының илки эмдирилмесине *маяландырмак* дийилйәр, түркмен дилинде оңа *агызландырмак* габат гелйәр, ол *агыз* (овуз) билен баглыдыр.

Гойны-гечини, овлак-гузыны, ити-эшеги чагырмак, ковмак үчин уланылян сөзлери, оларың өз чыкарян сеслерини деңешдирмек хем гызыклыдыр. Мәлим болшы ялы, хайванларың атларының эмеле гелмегинде олары чагырмакда уланылян үмлүклериң ве оларың чыкарян сеслериниң ролуның бардыгыны ыкрар эдйәрлер. Гуш атларының көп бөлеги оларың чыкарян сеслери билен баглыдыр [24].

Довары хайкырмагы аңладян умумы сөз *айкырламакдыр,* ол түркмен дилиндәки хайкырмакдан башдакы *х* сесиниң ёклугы, *-ла* аффикси билен чылшырымлашдырыландыгы билен тапавутланяр. Көне түрк дилиниң сөзлүгинде (Тарама) *бегирмек* гечиниң мәлейшини аңладян сөз хөкмүнде гөркезилипдир. Түрк *шивелеринде бейирмек овлагың лэгирмегини* аңладян ишликдир. Түркмен дилинде гыссаныпмәлейән гечиниң сесини *лэгирмек* сөзи билен атландырярлар, *гысга вагтлык* яңланан, гыссанмач, гырылҗак сеси аңлатмак үчин лэк («Сүриң *о башында бир чебиш «лэк»* этди») уланыляр. «Китабы дедем Горкудың» проф. А.Оразовың редакциясы билен нешир эдилен вариантында *мәгирмек* («мәгирйейинми?») гөрнүшинде берлен сөзи, «Тарама сөзлүгини» дүзүҗилер *мегремек гөрнүшинде язярлар* («Кузуҗагым алдырмышам мегрейейим ми?»). Ёкардакы *бегирмек* билен *мегремек* икиси аслында бир болуп, гечи бабатда оларың биринҗиси, гоюн догрусында хем икинҗиси йөрителешипдир; *мегремек* билен бирликде бу сөзлүкде

мелеген сыпаты болуп, ол түркменче *мәлеген* сөзүне габат гелйәр. «Сәхер вагты билбил өтди» (Шасенем-Гарып) сетиринде 'сайрамак' манысында гелйән сөз XVI асыр язув ядыгәрлигинде 'текәниң мәлемеги' ялы дүшүндирилйәр.

«Дерлеме сөзлүги» бу хили сөзлере хас-да бай. Онда *баилдемег* гечиниң мәлемегини билдирйәр ол *ба-а* (агзы иймли малың мәлейшини яда саляр) сес аңладян сөзүне шу хили сөзлерден ишлик ясайжы *-илде* (мек) аффиксиниң гошулмагы билен эмеле гелипдир. *Бижи-бижи* гоюн-гузы чагырмакда уланыляр; *бүррст* болса диңе гузы чагырмакда ишледилйәр, түркмен дилинде шуңа якын *пүррш* айдыланда, додаклар эркине гойберилип, аңырдан гелйән хованың зарбына титрешйәрлер; бу атың ве кәбир бейлеки хайванларың шу хили херекетине өйкүнмеден гайдяр. Бечи-бечи (*бижи-бижиден* тапавутлылыкда) гечини ве ити чагырмага йөрителешендир. *Жыс-жыс*, чүг довар сагланда, олары көшешдирмек үчин уланыляр. *Чиж бечи* үмлүги диалектологы эмгендирен болса герек, ол түркмен чарваларының *«Деч, Бечи!» «Чагечайт!»* үмлүклери ялы (<хайт, гечи -айт) бирликдир, түрк үмлүги-де «чөш, гечи!» (дур, гечи) сөзлеринден гайдян болса герек, *чичи* хем гечи сөзүниң дүрли утгашмаларда эмеле гелен бөлегидир. *Декиш-декиш* үмлүги-де гечә йүзленип айдыляр, түркмен дилинде оңа *деч-деч* габат гелйәр. («Гөрсем, гечим гаяң башында дур, деч-дечләп, зордан этеге индердим») түрк диалектлеринде өз гезегинде түркмен вариантына габат гелйән дес-дес хем уланыляр, *деш-деш* довары йөретмек, ковмак үчин уланыляр. Башкы үмлүгиң *дигиш-дигиш* варианты-да белленйәр. Овлагы чагырмак үчин түркмен дилинде *теге-теге, тиги-тиги, диг-диг* ялы үмлүклер уланыляр, оларың соңкусы түрк шивелеринде дилимиздәки товук чагырма үмлүги болан *түй-түй* манысында гелйәр, өз гезегинде *дүрр, ду-ду, дү-дү* гоюн чагырмак үчин уланыляр.

Довар сува индериленде айдылян түркче *курейш, диррич, курра-курра* азербайжанча *гурре гуррайт* сөзүмизиң бир гөрнүшидир, *герек-герек* гоюн тохумы болан херек баглы болса герек. *Гыжы-гыжы, гыжык-гыжык, гичи-гичи, гыды-гыды, гыдык-гыдык, гиди-гиди, гуды-гуды, гызы-гызы, гур-гур, гурутча, хутча, хуук* ялы үмлүклер довар, ит чагырмак үчин уланыляр. Оларың арасында *геч-геч, кис-кис* ялы, түркмен дилиндәкилер билен долы габат гелйәнлери-де бар.

Хайванлары ковмак, йөретмек үчин уланылян үмлүклериң арасында-да умумылыклар аз дәл. *Айтчишт* (хайт-күш; хай-күш) гечини ковмакда уланылян үмлүк хөкмүнде

гөркезилйәр, *жыс-жыс* довар ковмагы аңладяр, *чит-чит* (деңешдир: ити ковмакда уланылян жит (йит) сөзүмиз) гечини ковмак үчин ишледилип, ондан *читилемек* ишлиги эмеле гелйәр, шонуң ялы-да *ча, жа, жаа, жах, чаа* гара малы, гечини сүрмекде, *чых-чых* гечини, *дах, даах* ат, эшеги ве бейлеки хайванлары, гиде гойны ковмакда ве сүрмекде айдыляр.

Азербайжан дилинде сүрини доландырмакда уланылян сыкылыга, түйдүге *гоюнхәнги* дийилйәр, оңа түркмен дилинде *чопан хеңи* габат гелйәр.

Довар кесели, олары бежермек билен баглы сөзлер йүзленилйән чешмелерде улы орун аляр. Дилимизде *ягыр-жыдав* сөзи душ гелйәр. («Шундан яңа ягыр-жыдав болдум»). Тиркеш сөзүң икинжи бөлеги түрк язув ядыгәрликлеринде *жыдав* гөрнүшинде «хайваның гершинде гаңңа я-да эер сүрүлмегинден эмеле гелен яра» манысында белленипдир. Түрк, азербайжан шивелеринде *ягыр* «көн кесиги» сөзи-де бар. *Челертме* өлдүрижи гоюн кесели болуп, онда довар пешевләп-пешевләп өлйәр, бу дилимиздәки *жерселтме* сөзүниң метатезалашан гөрнүшидир. Түркмен дилиндәки сөз *жерселмек, черселмек* билен баглыдыр, шонуң үчин огуз диллери үчин онуң эсасы варианты *черселтмек* гөрнүшинде кабул этмек догрудыр. Түрк шивелеринде шунуң ялы ишлик *(челермек)* хайваның зәхерли от ийип өлмегини аңладяр. *Саң* өсүмликден дөрейән кесел болуп, түркменче *шан* билен габат гелйәр, түрк дилиниң тарыхы сөзлүгинде ол *сам* сөзүниң үсти билен дүшүндирилйәр.

Хәзирки заман диалект материалларында *ажаралмак* зәхерленип кеселлемеги я-да өлмеги билдирйәр, ол 'зәхерли от' манысындакы *ажар* сөзүндендир. *Агырсах* агсак-тогсак малларың бакылян сүрүсини аңладяр. Довардарчылык лексикамызда шуңа меңзеш *агыр-агсак* сөзи душяр: («Сүрини илерик ашыржак болсаң, ичиниң агыр-агсагыны айырмасаң, хорланарсың«), түркче сөз шу хили тиркеш сөзден болса герек; *агсак* манысында «Дерлемеде» *асак* (а/г/сак) варианты хем душяр. **Агыр-асак* ялы сөзүң йөнекейлешип, *агырсак (агырсах)* бирлигинем эмеле гетирмеги кануналайыкдыр. *Атмажа* гойнуң ёканч кеселини аңладяр. *Бабба* сөзи гойнуң өйкен кеселини, *бабаг* сыңрагың арасына чыкан яраны аңладяр. Сыңрак ярасына *кылбашы, гылбашы* хем дийилйәр, ол түркмен дилинде-де *гылба:ш* гөрнүшинде уланыляр. *Бежел* хайваның совуклама кеселини аңладяр, *белез* малың аягыны херекетден галдыряр, *белермек* хем шунуң билен баглыдыр, *беликара* кесели довары ийип-ичмеден гоюп, өлмегине себәп боляр; *би-*

лек бошалмасы малың өң я-да арт аякларының чөкмеги билен йүзе чыкян кесели аңладяр; *бочжа* гоюн кеселиниң адыдыр, оңа *бочжа чөпү* атлы от билен эм эдилйәр; *ботча* сөзи бочжа билен бирмензеш хем болса, айратын гөркезилип, елин кеселини аңладяр. *Бозуҗа* гойнуң келлесинде болян кесели атландыряр, *җыхыл* болса аррыклыкдан түйи дүшйән малы билдирйәр. *Чалышлама* елин кеселини атландыряр, *чалма* довары агсадян кемиң адыдыр. *Дабак* (түркче), *давах* (азербайҗанча) доварың, гара малың агзында, сыңрагында болян кеселиң ады болуп, түркмен дилиндәки *табага* билен формал-семантик якынлыга эедир. Түркмен дилинде элде иймленйән малың ийми герегинден артык ийип, хорланмагына, өлмегине *аша дүшмек* дийилсе, түрк дилинде оңа *денелемек* дийилйәр, себәби ол арпа, бугдайы (=дәнәни) көп иймекден аша дүшмеги аңладяр, *депелеме* атлы кесел дегенде, малы бирден өлдүрйәр. *Догуҗа* совукдан, ыссыдан ве ядавлыкда сув ичмекден дөрейән кеселиң адыдыр, ол дилимиздәки *өйкенлеме* кеселине габат гелйән болса герек. *Гебелек* гойнуң багрына дүшйән кесели аңладяр. *Гөкгебе* гечи кеселини аңладып, ондакы *гебе* сөзи кеселиң ийм билен, гарын билен баглыдыгыны гөркезйәр. *Гүндала* гоюнларда ыссы зерарлы дөрейән кеселиң ады болуп, *гүн* ве *даламак* сөзлеринден-дир. Муңа әрсары диалектиндәки *гүнурма* габат гелйәр. Түркмен дилинде ыссыдан дөрейән *тойнак* дүшме кесел адына душ гелдик. Сыркав малы аңлатмак үчин уланылян *хекел* дилимиздәки *сөкел* билен якынлашяр. Кан *тутмак* кеселине дучар болан гойнуң ганы гоюлашяр, *кара дигил* хем ган гоюлашмасы билен баглы кеселдир. Оны гойнуң гулагындан, маңлайындан ган алмак билен бежерйәрлер. *Карачыкын* гоюнларың ичеге кеселиниң адыдыр. *Карасалкым* хем довар кеселини аңладяр. *Гараелин* түркменче елниң жуда кичилигини аңлатса, түркче елин кеселини билдирйәр. *Кечебаш, кечизаккумы* сөзлери доварың өйкен кесели билен баглы уланыляр. *Кырчаң, кырышык, кыршырма* довар кеселлериниң ады болуп гелйәр, оларың соңкусы ган алмак билен бежерилйәр.

Азербайҗан диалектлеринде *бәнд* гоюн кеселиниң адыны аңладяр. Гетирилйән мысалдан угур алынса, ол ёканч кесел болмалы: «Чованнара тапшыр, гойну Гахраманың гойнуна гатмасын. Деллэр, оларын гойнунда бәнд вар». *Далах* сувсуз галан гара малда дөрейән кеселиң ады болуп, түркмен дилиндәки *далак* билен якындыр, ол доварың хем кеселини билдирйәр. *Дурах* хайванларда саралтма кесели дийлип дүшүндирилйәр, түркмен дилинде ёлуган малыны

гымылдаман дурузян кеселе *сортма* дийилйәр. *Елинсой* кеселине дилимизде *елнагыры* ады берилйәр. *Өпкәгара* гечи кеселини аңладян сөздүр.

Тагма, алык билен баглы сөзлер гагауз хем-де азербайҗан дили боюнча йыгналан материалларда көп душ гелйәр. Азербайҗан дилиниң муган топар диалектлериндәки тагма атлары, эсасан, антропоэтнонимлер билен бағланышыклыдыр: *Хаҗмәметбагыр дамгасы, Хаҗейнулла дамгасы, Агаммед дамгасы, Дәдәкйиш дамгасы, Хаҗмысcалы дамгасы, ай дамгасы, шиш дамгасы* ве ш.м. Олардан *ай дамгасы* ата, *шиш дамгасы* довара салыняр. Гагауз дилиниң материаллары болса, эсасан, тагма атларындан дуряр: *басамак гириден* 'прямой угол на задней части уха', *басамак илериден* 'прямой угол на передней части уха', *дускесик* 'прямоугольник на вершине уха', *дзымба* 'круглое отверстие в середине уха', *кырлангыч* 'ласточка', *оймалы* 'небольшие круглые метки с обеих сторон уха', *ойук* 'небольщая остроугольная метка на вершине уха', *чалма* 'кончик уха, отрезанный по прямой линии', *чатал* 'кончик уха, разрезанный пополам', *йарык* 'разрез уха пополам', *йарым чалма* 'половина кончика уха отрезанного по прямой линии', *уйма* 'небольщая круглая метка на боковой стороне уха', *цида* 'прямой угол на быковой части уха'. Гөрнүши ялы, гагаузларда хем түркменлердәки ялы, гулагың дүрли ерлеринде дүрли шекилли тагмалар салнып, алыклар алыняр, олардан *ойук, кырлангыч* дилимиздәки *оюк, гарлавач* атлары билен гөс-гөни габат гелйәр, галанларың атларында-да умумылык бар: *басамак илериден/гериден* - өңи//арды оюк; *ярты битин* - йарым чалма ве башг. Гагауз дилинде *тагма, алык* дерегине *тамга* сөзи уланыляр [57. 232].

Көмекчи улаглар билен баглы сөзлер «Тарама сөзлүгинде», хас-да «Дерлеме сөзлүгинде» көп душ гелйәр. Түркче *хыры, хынбыл* эшеги аңладяр. *Чеким* тохумлык ири эшеги аңладяр, ол бу улагың көпелиши билен баглы уланылян *чекмек* (эшеге чекмек) билен баглыдыр, шунуң билен бирликде *чеким эшеги* ады хем душ гелйәр. Шонуң ялы эшегини көпелиш процесинде улананы үчин пул алян адама *чевирген* дийилйәр. *Эшеге чекмек* аңлатмасы түрк шивелеринде-де габат гелйәр. *Де:зе* аяклары узын, гара, эшек тохумының адыдыр. *Кырбыз эшеги* ады ири, тохум эшеги билдирйәр, ол Кипр билен баглы болса герек. *Ат гөтлүги* аңлатмасының икинҗи компоненти түркмен дилинде гаңңаның арткы бөлегиниң ады *болуп гелйәр*. Хайваның гуйругының астындан гечйән гайыш манысында *чекмелер,*

гөт колан сөзи хем диалект материалларында гөркезилйәр. 'Ганна' манысында ядыгәрликлерде *чемендар* хем белленйәр. Канжуга дилимиздәки ганжыга, *каш* сөзи *ганнаның гашы, кускун-гушгун, үзеңү* болса *үзеңңи* сөзлеримизе габат гелйәр.

Түрк шивелеринде *акчагурун* ири эшеги аңладяр. *Алык* түрк ве азербайжан диллеринде ганнаның, паланың ашагындан гоюлян көне жулы - *ичиргини* аңладяр, *балык* хем шу маныны аңладяр, йөне онуң дүшүндиришинде 'кече бөлеклери' дийлип гөркезилйәр. Ичиргиниң хызматы ганнаның, паланың *эшегин аркасына дегип* сүрмезлиги, ягыр этмезлигидир; шонуң үчинем ол кече бөлегинден, ёрганчадан болуп билйәр. *Чавдырма* эере дакылан танапың - чекиниң гысмагындан хайваның гарнында эмеле гелен чиши аңладяр; азербайжанчада сүртүлмеден эмеле гелен яра басых дийилйәр. Диалект материалларында *барда* атың эерини аңлатса, шу сөзден я-да онуң билен ононимдеш сөзден *бардаламак 'көссеклемек, душамак'* манысында гелйәр. *Душак, туш, тушак* хем душяр. Дилимиздәки *билчеки* билен *белчеки, голан* габат гелйәр, *бел ашагы* ады ата, эшеге йүк урулжак болнанда, йүп дакмак үчин таяк дийип дүшүндирилйәр, *белде* палана тикилен танапы аңладяр. *Чапрак* эерин үстүнден япылян өртүгини аңладяр. *Беша* депелли эшеги аламатландыряр, ол *башгыл, башыл, машал* сөзлери билен баглы болуп билер. *Жибил* үсти бош, ганнасыз эшеги аңладяр. *Хыла* сөзүмиз билен түрк диалектлеринде *кагышгак, жынгырдак* маныдаш уланыляр. *Хылаламага* түрк дилинде *ходукламак* дийилйәр. Хыладан башга-да дилимизде шу маныда *чиш* сөзи хем душ гелйәр («Чиш болмаса, хайры ёкдур таягың...» (халк дөредижилигинден). Эшек үстүне ховп абананда горанып, арткы аякларыны деӊ галдырып депйәр, муңа түркмен дилинде *жыззынламак, жыртламак, жыззын атмак, жырт атмак, жүртлемек, жүрт атмак* дийилйәр, түрк дилинде болса *жөртлетмек* 'эшеги чусландырмак' манысында гелйәр. *Жыззынламак* болса түркче *чифте атмак* («жүбүт атмак») аңлатмасы билен билдирилйәр. Улагы сакламак үчин уланылян *чөш* дилимиздәки *чүш* билен бир болуп, ол йүк урулян хайванлары сакламак үчин уланыляр. Саглып дурлан махалы гозганыберсе, довары көшешдирмек үчинем *чеш* үмлүги уланыляр. Шунуң ялы маныда *дочуш* үмлүги («Дур, чүш!») душяр. Эшеги янына гетирмек үчин дилимизде *күржүк-күржүк* дийилсе, түркчеде шу маныда *гөчү* ишледилйәр, онуң ики дилде умумыдыгыны гөрмек кын дәл: күржүк-кү(р)жү(к) - кү (—)ү — күчү... — гөчү;

мунуң шейледигине гөркезилен шу маныда гелйән ашакдакы вариантлар шаятлык эдйәр: *кыры-кыры, кырч-кырч, кыр чух, кырыч-кырыч, кырык-кырык, кұш-кұш, кыр-кыр, кырр-кырр, кири-кири, кұрик-кұрик, кир-кир.* Аты, эшеги йөретмек үчин түрк дилинде *диих* үмлүги пейдаланыляр, түркмен дилинде ат үчин чүв, эшек үчин *кұр* уланылып, бу ики улаг билен баглы сөзлер көпленч тапавутландырыляр.

Ганңанын ики янындакы агаҗыны, ики гашыны бири-бирине багланыщдырян агаҗына түркче *кабырга,* түркменче *гапырга, гол* дийилйәр. Ганңанын ыз тарапына чүйленип, йүк урланда ики тарапына йүп дакылян халка түркче *гаҗаҗук//гожаҗук* атландырыляр. *Ганңа* сөзүне түркче *семер* габат гелйәр.

Кемелдирик палан сүйшмез ялы эшегиң дөшүнден гечирилйән йүп диймеги аңладяр. *Паланламак, ганңаламак* ялы сөзлериң манысы *алукламак* сөзи билен берилйәр. *Халык* түркмен дилинде дүедарчылык лексикасында уланылян сөз болса, түрк шивелериниң материалларының гөркезиши ялы, ол 'агачсыз ховут', 'ганңа' манысында хем уланыляр. *Аңңырмак* түркчеде *аңырмак, херлемек* сөзлери билен аңладыляр, оларың икинҗиси *херр* үмлүги (эшегиң җынс ислегини оярмак үчин уланылян хырр-хәп сөзүмизе дең гелйәр, ене-де: *хере гелмек)* билен баглыдыр. *Хынчгырмак* болса *хычкырмак, хынчкырмак* ялы шекиллерде душ гелйәр. *Кұрре* сөзүмизе түрк дилинде *хұре* габат гелйәр, эдеби дилде күррә *сыпа* дийилйәр. Мундан башгада *кодук, кулун* хем шу маныда гелйәр, *кулун атмак* дилимиздәки гулун атмак аңлатмасы билен габатлашяр. Эркек эшеге *мыраз, марзыман,* онуң җынс органына *мечикли* дийилйәр.

Чопан улагыны аламатландырмакда *чакшак* ('арт аяклары бири-бирине сүртүлип йөрейән эшек'), *чомар* ('гуйругы кесилен я-да дога гысга эшек; дилимизде оңа *кұле эшек* аңлатмасы габат гелйәр'), *галтак* ('гарры эшек'), *гұн кесиги, көн кесиги* ('эшегиң арт аякларындакы гара ери'), *карамалак* ('агзы-бурны гара эшек') ялы сөзлер уланыляр. *Бежел* совукдан дөрән кесели аңладяр. *Дамак долмак* түркмен дилиндәки манысындан тапавутлылыкда, эшегиң дамак чишме кесели билен баглы уланыляр; бу кесел *дамак агаҗы* билен бежерилйәр.

'Ит' манысында «Дерлеме сөзлүгинде» *акыс* түрк эдеби дилинде *көпек*; 'эркек ит' манысында болса *дыбыш* сөзлери душ гелйәр. Ири гөврели гоюн итине түркчеде *гомпак* ады берлипдир. Ит идедйән адама түркче *көпекчи* дий-

илйәр. *Алагудук* бир ит тохумыны аңладяр. Ховлуда, багда сакланян ала реңкли, ири ите *алаш* дийилйәр. Товшана салынян узын аяклы, йүврүк ите *бачык* дийлип, дилимиздәки *тазы* сөзүне габат гелйәр, түрк эдеби дилинде тазы сөзи-де бар. *Барак* итиң түйлек тохумыны аңладяр, бу сөз Кашгарының сөзлүгиндәки *барак* билен манудашдыр. *Берчи* ити аңладяр, шу маныда *арайыжы* ит «Тарама сөзлүгинде» душ гелйәр. *Божу* итиң кичижик тохумының адыдыр. *Дел* 'ганжык' манысында белленйәр. *Ганжык* сөзүниң манысы түркмен дилиндәки билен якын болуп, хайван хем ынсан бабатында (отрицатель маныда) уланыляр. *Масды* хем ганжык диймекдир. *Ялак* манысында *гежи* сөзи, эдеби дилде *ялак* уланыляр, *гежи* болса 'ял' манысында гелйәр, (эдеби дилде ял сөзи-де бар), *лак, ла:к, гөдел, депит* хем 'ял' диймекдир.

Газак ве кәбир бейлеки түрки диллерде 'мөжек' манысында уланылян *каскыр* түрк дилиниң диалектлеринде гоюн итини аңладяр. Түркмен ве түрк диллеринде *гоюн ити* аңлатмасы «гойны (=сүрини) гораян ит» манысында гелйәр, эдил шунуң ялы эсасда *мөжек ит* аңлатмасы хем «мөжегиң гаршысына сакланян ит» манысында эмеле гелип билер (деңешдириң рус дилинде *волкодав;* түрк дилинде *куртчул*), түркмен дилинде *мөжек ит* аңлатмасы бар, йөне ол европа гоюн итлерини (дашкы гөрнүши боюнча мөжеги ядa саляр) атландырмак үчин уланыляр. *Каскыр* хем эвфемистик ат болуп, ол түрки диллериң хер бириндеде болуп билер. Ол түрк дилинде илки *каскыр ити* (мөжек ити) гөрнүшинде уланылып, соңабака онуң биринжи компонентиниң, көпленч, дүшнүксиз болмагы себәпли, тохум аңладян сөз хөкмүнде кабул эдилен болмагы ахмал.

Огуз диллериниң материалларында гоюн ити, умуман, ит билен баглы сөзлер ашакдакылар ялыдыр.

Диалект материалларында *агунмак* эвфемистик хәсиетли сөздүр, ол итиң жынс гатнашыгы, тохумланма процеси билен баглыдыр. *Алак* яла гелен ити (ганжыгы) билдирйәр, шу ерден *яла гелмек* аңлатмасының ял (ийм) билен баглыдыгы ене бир гезек белли боляр; *Алак* сөзүнде *й* сеси дүшүпдир.

«Дерлеме сөзлүгинде» *авлайым* итиң яшыны аңладян сөз хөкмүнде кесгитленйәр. Ити даш сыпаты, реңки боюнча аламатландырмак үчин уланылян бирнәче сөз душ гелйәр: *ак бурун* бурнуның үсти ак болан ити аңладяр, дилимизде атың бурнуның реңки бейлеки ерлеринден тапавутланса, оңа *(гызыл) бурнак* дийилйәр. Үйрйән, эмма то-

пулмаян, ярмаян ите *чакал* дийилйәр, түркче шагала *чакал* дийилйәндигинден угур алсак, онда ол метафорик ёл билен эмеле гелендир. Ала ите *чапар* дийилйәр. *Далаган* дилимиздәки *ярак* сөзүне габат гелйәр. Түркмен дилинде 'ит даламак' аңлатмасы йөргүнлидир. Азербайжан диалектлеринде ярак ите *сәрф* дийилйәр; бу дилимиздәки *зарп* сөзүниң диалектал манысына габат гелйәр («Онуң болуп гелши зарп»), *гызан көпеги* азгын ити аңладяр, *куда болса* күле гуйрук ит бабатында уланыляр.

Итиң бойнуна дакылан түйли тасма манысында *бакави* гөркезилйәр, *батан* сөзи болса ити бейлеки итлерден, мөжекден горамак үчин дакылян тикенли тасма ялы дүшүндирилйәр. Бу икиси бир зат болса герек Эдил шу маныда *ченгел, холта* сөзлери-де уланыляр. *Азав диши* аңлатмасы итиң дишини билдирйәр. Итиң көпелиш процеси, чагасы билен баглы сөзлериң хем бирнәчеси диалектологик сөзлүкде берлипдир. 'Гүжүк' манысында *жүвик, четик, дидүв* сөзлери белленйәр. Итлериң жүбүтлешме дөврүне *гызан* ады берилйәр. Яла гелен уркачы ит манысында *далыкган* сөзи, 'яла гелмек' манысында *хызана гелмек* аңлатмасы ишледилйәр. Итлериң жынс ислегини оярмак үчин *гайс-гайс* үмлүги уланыляр.

Ити чагырмак, күшгүрмек хем-де онуң өз чыкарян сесини билдирмек үчин уланылян сөзлер шулардан ыбаратдыр. *Бидик, кыдык-кы-дык, чики-чики, мох-мох* ити чагырмага хызмат эдйәр; башкы үч үмлүк *гүжүк* сөзүниң вариантлары болса, *мох-мох* дилимизде аты чагырмакда уланыляр, ити чагырмакда *мах-мах* үмлүги йөргүнлидир, *гүжүк-гүжүк* дийип, гүжүклер чагырыляр. Итиң үйрмеги түркче *харт чалмак, чапмак, чокмак* сөзлери билен аңладыляр; *ченелемек* урлан, ганрышына гайдылан итиң чыкарян сеси билен баглыдыр, дилимизде оңа *ваңкырмак* дийилйәр. Түрк дилинде чене 'әң, әңек' манысындадыр. Итиң топулып, үйрүп башламагына түрк шивелеринде *чөмкүрмек* дийилйәр, дилимизде оңа *ябшынмак* сөзи габат гелйәр.

«Дерлеме сөзлүгинде» *диди-диди* ити ковмак үчин уланылян үмлүк хөкмүнде гөркезилйәр, эгер шу догры болса, онда бу ерде дилимизиң өз өзболушлылыгы бар. Хайваны чагырмак үчин уланылян үмлүклер ики гезек гайталанып, бирнәче гезек айдылып билинйән болса (түй-түй, түй-түй, түй-түй! Гүжүк-гүжүк, гүжүк-гүжүк! Мах-мах, мах-мах! Геч-геч, геч-геч! Пиш-пиш, пиш-пиш!), олары ковмак үчин уланылян үмлүклер бир гезек батлы айдыляр (Йит! Хөв! Ток! Пиш! Геч!), мунуң дилден дашгары себәби дүшнүклидир, чагырылян хайван, адатча, дашда боляр, сесиңи эшитдир-

мек үчин, үмлүги герегиче гайталамак зерурдыр; ковулян хайван якында, гөрнүп дуран ерде боляр, шоңа гөрә-де үмлүк бир гезек гайталаняр; мундан башга-да чагырыланда хайвана мәхир билен йүзленилйән болса, ковланда башгача болуп, эмоция бир гезекде атылып чыкяр, вербал тайдан йүзе чыкяр. *Диди-диди* дилимиздәки йит билен баглыдыр. *Дал-ял, дит-йит* җүбүтлериндәки д-й сес гатнашыклары үнси чекйәр. Эмма ол хили сес чалшыгы түрки диллериң өсүшиниң хас ирки этапларына дегишли болуп, түркмен-түрк диллериниң арасындакы сес гатнашыкларыны хәсиетлендирип билмейәр. Үмлүкдәки *д-й* үмлүклериң функционирлейиш айратынлыгы билен баглы йүзе чыкан болса герек. Сагылян махалы сыгры көшешдирмек үчин уланылян *хөвлүм-хөвлүм* түрк шивелеринде *хаглум-хаглум* гөрнүшинде ити күшгүрмәге (гахарлы эмоциясыны йүзе чыкармага) хызмат эдйәр. Ол хөвлүм сөзүниң аслының кәбир диалектлеримизде гелин-гызларың 5-10 яшлы чагалара юмуш буюрҗак боланда уланян *хакылым* (<*акылым, акыллым*) сөзи билен бирдигини гөркезйәр; соңабака ол уланылышы ве шекили тайдан өзгерен болмалы. *Хала-хала, хобырйа* үмлүклери-де ити күшгүрмәге хызмат эдйәр. «Күшгүрмек» манысы түркче кычкырык сөзи билен аңладыляр, ол өзбек дилиндәки кычгырмак (гыгырмак) билен баглыдыр. *Кыч-күш* — көкле-рiниң гатнашыгы *аз-күч/аз-күш* сөзлериндәки ялыдыр, оларың икисем бир болуп, илкинҗиси этимологик, икинҗиси фонетик принципе даяняр. Түркмен дилинде ити күшгүрмекде *Күш-күш! Бас! Гөтер!* үмлүклери уланыляр, шуларың биринҗии түрк дилинде *кыс-кыс, кысы-кысы, кыскыр, кис-кис* гөрнүшинде уланыляр, азербайҗан шивелеринде «күшгүрмек» манысында *душгурмак* уланыляр.

Азербайҗан дилинде итиң совукдан, ягындан, елден горанмагы үчин эдилйән сүмелгесине *долан* дийлип айратын ат берилйәр, түркмен дилинде шу маныда *кетек* уланылып, ол товугың, товшаның, итиң сүмелгесиниң умумы атландырмасыдыр; азербайҗан диалектлеринде *логги* 'ялак' манысында уланыляр.

Огуз диллеринде шекили тайдан умумылыгы болуп, тапавутлы маныда уланылян сөзлери дерңәп гечмек хем нетиҗелидир.

«Тарама сөзлүгинде» *салт* «еке, диңе, килен» маныларында гелйәр. Салт атлылар иди; Салт лешкер иле...; Салт атлылардыр. Шундан дилимиздәки гузусы өлен довара *салт гоюн* дийилмеги «еке гоюн, гузусыз гоюн» манысыны аңладып, умумы манылы сөзүң профессионал-терминологик

йөрителешмеги билен эмеле гелипдир. Азербайҗанча *сәлт* «тутуш, хемме» манысында гелйәр. Диалектологик сөзлүкде *алянак* өсүмлик адыны аңладяр, ол довардарчылык лексикамызда гечини сыпатландырмакда уланыляр. *Җыррык* эти ийилйән боз реңкли, серчеден улурак гушуң адыны аңладяр, дилимизде ол багана үчин сойлан үч гүнлүк гузының этини билдирйәр. Дилимизде *чолук, янав, көмекчи* ялы уланылян сөзүң манысы түрк дилинде *челтек* сөзи билен-де аңладыляр. *Герен* сүриниң яйрап отламагыны аламатландыряр, дилимизде бу сөз балыкчылык лексикасында ишбилини ташлап, еңлән балыгың ягдайыны билдирйәр, оларың арасында семантик багланышык ёк дәл. *Гузулык* түркче гузы агылчасыны аңладяр, дилимизде ол отуң ягдайыны аңлатмак үчин уланыляр (Ол ериң гузулыгы бар). *Кочхар// кочгар* ябаны гойны аңладяр. «Гузы эмдирмек» манысында түрк шивелеринде *козу якмак* аңлатмасы уланыляр, онуң дилимиздәки *сува якмак* билен компонент умумылыгы бар.

Азербайҗан диалектлеринде ажгурт дилимиздәки *ач гурт* билен габат гелйәр, йөне илкинҗиде онуң гөчме манысы эсасы орна гечипдир. Губа диалектинде *машал* 'чыра' манысында уланылып, дилимиздәки *машал* билен шекил умумылыгына эедир. Шунуң билен бирликде, гадымы түрки *башгыл, башыл* сөзүниң *машал* формасына гечмегине аслы арапчадан болан *мәш'ал* сөзүниң формал-семантик айратынлыкларының тәсириниң мүмкиндигини арадан айырмак болмаз.

Түрк малдарчылыгында *чайыра чыкармак, чырыш оты* ялы аңлатмалар-да умумыдыр, оларың соңкусы шаваклы түркменлериң дилинде душяр [100. 36], мундан башга-да Кичи Азия түркменлериниң дилинде доварың иййән отларының ады хөкмүнде *холоз, гулик, кевен, кирпиоту, решкия (караот), кашо, масиҗаньк, кинкор* сөзлери уланыляр [100. 36].

Анадолының гөчме малдарларының ягын-гардан, совукыссыдан горанмак үчин уланян чадырларына *карачадыр, алачык, деримеви* дийилйәр. Гүнбатар Түркменистанда *гарачадыр* тиресиниң ады үнси ёкардакы илкинҗи сөз билен баглылыкда чекиҗидир.

Шаваклы түркменлериң дилинден *көрпе, терс гелмек* (гузы догулҗак боландакы ягдай хакында), *сүйтден кесилмек, геч догмуш кузулар, давар ятагы, җанавар* (мөҗек манысында), *чобан хаккы, чопан тутма, нышан* (довар эесине дүрли себәпден өлен-йитен гоюн-гечиниң келлесини, дерисини гөркезмек билен баглы), *тевек, санҗы, челерме*

(кесел атлары) ялы бирликлер түркмен дилиндәкилер билен габат гелйәрлер. Муңа гарамаздан, шаваклы түркменлериң дилиндәки довардарчылык лексикасы ёкарда «Тарама» ве «Дерлеме сөзлүгиниң», азербайҗан дилинден диалектологик ишлериң материалы эсасында гечирилен деңешдирмеден гөрнүши ялы, дилимизиң довардарчылык лексикасы билен айратын якынлыгы йүзе чыкармаяр; мысал үчин, яйла гөчмек тайярлыгы билен баглы саналян герек-ярак затларың саналышыны гетирмек болар: *карачадыр, ятак—ёрган, килим, җиҗим (җеҗим), кече, палаз, миндер, халы ястык, казан, ситил, кулек, гевлик, ускуре, тулум, тулук, яйык, бакыр, табак, бардак, чайданлык, булгур, ун, санҗы чубугы, чичек ташы, безир ягы, туз торбасы, кыркым макасы, газ ламбасы, экмек саҗы* ве ш.м.

§ 7. ОРТА АЗИЯ ТҮРКИ ДИЛЛЕРИ БИЛЕН УМУМЫЛЫКЛАР

Бир асырдан говрак мундан өңки дөврүң материалларыны өз ичине алян ишлер хөкмүнде В.В.Радловың [159] хемде Л.А.Будаговың [43]сөзлүклери дерңелйән угур боюнча көп маглумат берйәр. Рус сөзлүкчилериниң ишлериндәки миллетлериң атлары соңкы дөвүрде үйтгеди, үйтгемән галанларының болса эдеби дил эсасына башга-башга диалектлер гоюлды. Шуңа гарамаздан, салгыланмаларда атлар өңкүлигине галдырыляр. Чүнки бу ерде максат түрки диллериң өзара умумылыгының дережесини дерңелйән угур боюнча умумы планда өвренмекдир. Сөзлүк материалындан соң түрки диллере, эсасанам, газак, гыргыз, өзбек, татар, багырт диллерине дегишли йыгналан мысаллар айратын хем дерңелйәр.

Доварың яш ве җынс тайдан атландырылышы боюнча *гечи* сөзүниң дүрли диллерде аңладылышы хас долы берилйәр: чулым диалектлеринде *өшкә*, бараба татарларының дилинде *ицке*, башгыртча *иски*, Крым татарча *эчки*, гыргызча (=газакча) *эшки*, түркче *кечи, аңкара кечиси*, уйгурча *кечки*, газанлы татарларың дилинде *кеца, каца текеси, кезе*, тобол геплешигинде *кезе*, койбалча *еңме* (ябаны гечи), алтайча *ерен* (ябаны гечи); оларың әхлиси 'гечи' манысыны аңладяр. *Чебиш* сөзи билен формал-семантик багланышыгы болан бирнәче сөз бабатында муны айтмак кын. Алтай, телеут диллериндәки *ча:п* бир яшының ичиндәки кейик овлагыны билдирйәр, ол ёкарда чебиш сөзүниң гелип чыкышы билен баглы *чеп* - ишлик-исим көки билен бирмеңзеш гелйәр, казанлы татарларың ди-

линдәки *чибиш* сөзи җүйҗәни аңладяр; ол рус дилиндәки батгалыкда яшаян кичирәк гушуң ады болан *чибис* сөзүне габат гелйәр. Будаговың сөзлүгинде белленен *чибек//чебек//чибик, чебик* ялы язылан сөз (газак дилинден) говшаҗык гузыны хем-де, умуман, хайванларың меҗалсызҗа чагаларыны, *чибер* (чагатай эдеби дилинде) даг гечисини аңладяр. *Овлак* сөзүниң дүрли вариантларындан *улак* (алтай, телеут) *лак* (газак) сөзлери берилйәр. В.В.Радловың сөзлүгинде *гоюн* сөзүниң түрки диллердәки үч хили варианты берлипдир, олардан *кой* формасы иң көп санлы түрки халкларың ве халкыетлериң дилинде душ гелйәр, шол диллер, эсасан, гүндогар түрки диллерлендир, бу сөзлүкде гадымы язув ядыгәрликлериниң маглуматларына дегишли эсерлериң дилиндәки формалар хем оларың арасында гөркезилйәр. Кашгарының, хәзирки заман түркмен дилиниң материалларында гоюн формасында гелйән ики саны ононими эмеле гетирйән сөзлер (1. Довар гөрнүши. 2. Гуҗак) алтай, телеут, лебед, шор, сагай, койбал, кача, газак, гыргыз, чулым, таранчы, дилдир шивелеринде *койн* гөрнүшинде берлип, тапавутландырмага сынанышыляр, *койун* формасы крым татар хем-де түрк дилиниң фактлары хөкмүнде берлипдир. Будагың сөзлүгинде *кой* газакы гойнуң ады хөкмүнде гелйәр. Газак дилиндәки саулык, 1880-нҗи йылда Калькуттада чыкан Гүндогар Түркүстан сөзлүгинде, чагатайчада душ гелйән *саглыг,* газакча, казанлы татарча *сарык* сөзлери-де 'гоюн' манысындадыр.

Алтай, телеут диллеринде *кочкар* даг гочуны аңлатса, түркче *кочкар* элдеки малың гочуны билдирйәр, гүнбатар түрки диллериң энчемеси үчин *гоч* формасы умумыдыр, казанлы татарларың дилиндәки *кучкар* 'тохум гоч' диймекдир. Л.А.Будаговың сөзлүги бу сөзлериң семантик структурасыны хас-да аныклашдырмага ярдам эдйәр, түрк, татар диллеринде *коч* шахлы гочы, татар, газак диллеринде *кочкар, кушкар* бичилмедик гочы, *исек кучкар* (деңешдирмәге: дилимиздәки *ищек гоч), токты кушкар (=токлы гоч)* болса яш-җынс билдирип уланыляр. Чагатайча дийлип гөркезилен *алкан* даг гочы билен баглы болуп, *архар, аргалы* билен белли бир якынлыгы йүзе чыкаряр.

Гузы сөзүниң дүрли шекиллери коман, телеут, алтай, уйгур, чагатай дил ве язув материалларында *козы,* газакча, Крым татарча, түркче, азербайҗанча, трок караимлериниң дилинде *козу, кошакай* (газакча) гөрнүшлеринде душяр. 'Улалышан гузы' манысында газак дилинде *марка* уланыляндыгы белленйәр. В.В.Радлов Ички ордада бу сөзүң кемис гузыны билдирйәндигини беллейәр, түркче болса *мар-*

га 'гоюн' манысында гелйәр. Телеут, сагай, койбал, кача, куманды геплешиклеринде монголча билен габат гелйән *кураган, куран* сөзлери белленйәр. Чагатай эдеби дилинде *токли, тогли,* газак, гыргыз диллеринде *токту* дегишлиликде 'үч айлык гоюн' (гузы—М.С.), 'бир яшыны долдурып барян гузы' манысында белленипдир, түркче-арапча-парсча сөзлүкде туклу гөрнүшинде берлен сөз Радлов тарапындан «ягненок, козленок» дийлип терҗиме эдилипдир. *Оглак* сөзүнде «гузы ве овлак» маныларының җемленендиги барада ёкарда айдылып гечилипди, *токлы* сөзүниң бу хили манысы илкинҗи гезек душяр. Ерине геленде Радловың сөзлүгиндәки *туглы* сөзүниң «кускуч (рыба)» манысында гелмеги *токлы, доқы* ялы җандар атларының ёкарда хөдүрленен дүшүндирилишини ене бир гезек тассыклаяр. Сагай, койбал диллеринде туг 'гысыр байтал', газакча *тугур* 'гузламакдан галан уркачы мал' манысында гелйәр.

'Ищек' манысында *шек, сек, исек* (газакча) сөзлери Радловың ве Будаговың сөзлүгинде 'ики яшындакы гоч' манысында гелйәр. Базарова-Шарипованың ишинде *шишек, исек* хем-де *тусак* формалары дерңелйәр, өзи-де соңкы сөз башкы икиси билен багланмаяр, онуң гелип чыкышы Кашгарыдакы *тишек* сөзүне элтилйәр. Бизиң пикиримизче, *шишек, ищек, исек* сөзлери *тишек* сөзүнден (тишек-чишек-шишек-ишек-ищек-исек), *тусак* болса *дог, догча, туща* сөзлери билен баглыдыр (*тог/дог—тог-ча/догча - тугша - тувша - туша*). *Ищек* сөзүниң вариантларының диңе 'эркек гоюн', 'гоч' манысында гелмеги доварда̄рчылык лексикасының дүрли диллердәки системаларының бири-бирине душмагы нетиҗесинде болуп гечйәр. Гузлап башлан маллара *саглык - савлик - саулык* ялы ат берилмеги билен *ищек* сөзи диңе гочуң яшыны аңлатма йөргүнли уланылып, бейлеки маныларындан дашлашяр, чүнки *ищек* сөзи җынс дәл-де, яш аңладян сөзлериң хатарына гирйәр.

Радловың хем-де Будаговың сөзлүклеринде *серге* сөзи газак дилинде ики яшының ичиндәки овлагы (догы), алтайча, телеутча үч яшының ичиндәки бичилен текәни аңладяр. Радловың сөзлүгинде *теке, теге* огуз диллеринде, газакча, уйгурча, шорча, телеут, алтай, таранчы диллеринде, чагатайча, гүндогар түрки сөзлүгинде (1880) дилимиздәки ялы маныда гелйәр, *кезе текеси, сарык текеси* ялы атлар хем белленйәр. Сагай дилинде бу сөз товук манысында гелипдир.

Будаговда *даббар* түркче 'йыртыҗы хайван', 'мал', 'йүк улагы' манылары болан сөз хөкмүнде белленйәр, Радловың сөзлүги боюнча *тывар* газанлы татарларың дилинде, *туар*

крым татар дилинде, *тувар* троклы караимлериң дилинде, умуман, 'мал' манысында уланылыпдыр.

Хас умумы маны аңладян сөзлериң хатарында татар, газак диллериндәки *җанлык, җандык, җанлик* сөзлерини гөркезмек болар.

Белли дережеде тохум анладян сөзлер хөкмүнде газан татарларының дилиндәки *куй* сөзи берилйәр, ол 'газакы гоюн' манысында гелйәр, шонуң сөзлүк макаласында *куй текеси* «газак гочы» дийлип дүшүндирилйәр.

Уйгур, газак диллеринде душян *түлүк* газак дилинде *төрт түлүк мал* гөрнүшинде гелип, өй хайванларыны аңладяр.

Довары бакмак, идег этмек билен баглы сөзлериң хем онларчасы рус алымларының сөзлүклеринде өзүне орун тапыпдыр. *Ахыр/агыл, азбар, котан, кери, кертпе, сарай, пайры, токат,* крым татар, «гоюн ятак», *азбар* газак, крым татар, газан татар диллеринде «мал ятагы», *котан* таранчы, газак, чагатай диллеринде «мал ятагы», «обаның янындакы мал ятагы», *кура* Газан татарча «мал ховлусы», *кертпе* сагай, койбал диллеринде «гузы көрпежи», *сарай* газан татар, тобол, газакча «ятак», *пайры* алтай, телеут диллеринде «адатча, малың ятян ери».

Сурук телеутча 'сүри', 'йылкы сүрүси', 'җемгыет', *сүрүк* язув ядыгәрликлеринде, коман, түрк диллеринде «сүри», 'келе' чагатайча «йылкы сүрүси», «сагын сыгыр», *бөлек* луцк караимлериниң дилинде «сүри» манысында белленйәр.

Өрүс газак дилинде «обаның якынында отлагы», *өргүз* - газакча «малы өрә чыкармак» диймеги аңладяр.

Багыс, багым газакча дилимиздәки *бакыш, бакым* ялы уланыляр, *багылан* гыргызча *багылан кой* аңлатмасында гелсе, *пахлан* таранчыча «ики яшындакы гоюн» диймекдир. Шунуң билен бирликде *күт* алтай, телеут, куманды, Крым татар, газак, бараба татар, уйгур, чагатай, караим диллеринде «мал бакмак» манысыны берйәр, *күтчи* уйгурча, *көтүчи* газан татарча, *күтеүчи* кумандиче «чопан», *күдүчи* телеутча, *көтү* шол дилде «сүри», *күдү* телеутча, *күдүм* телеутча, лебедче 'өри' манысында душ гелйәр.

Екламак бараби татар, коман, түрк дилинде «йитмек», *түкеллемек* чагатайча «барламак», *түгел* газакча «түкел» диймеги аңладыпдыр, оларың икисем довардарчылык лексикамызда уланыляр.

Көген газакча гузы багланян йүп манысында уланылып, оларың соңкусы түркмен дилиндәки билен габат гелйәр, *көстүк* түркче душак диймеги аңладяр.

Көклемек Бухара төверееклеринде «малы язын бакмак» манысында дийип, В.В.Радловың сөзлүгинде белленйәр, *җайыл* газакча 'яйылмак (мал хакда)' манысында уланыляр.

Доварың, малың көпелиши билен баглылыкдакы сөзлериң хатарында таналян *агызланмак* газакча *ауздан* шекилинде душяр, онуң чагалар, яш маллар бабатында уланыляндыгы сөзлүкде белленйәр. *Ахта* таранчы, чагатай диллеринде 1) бичилен, 2) йылкы сүрүси маныларында ишледилипдир. Шуңа якын манысыдакы *азбан* газакча бәшяшарлыгына бичилен айгыр аты я-да өкүзи аңладяр.

'Гысыр' манысында хем сөзлүкде бирнәче сөз орун тапыпдыр. Телеутча эрем шу манысыдадыр. Дилимиздәки сөзе газак, газанлы татар диллеринде *кысыр* сөзи габат гелйәр; бу сөзүң кәбир бейлеки түрки диллерде *кызыр, кисир* ялы вариантлары-да бар; алтай, газак, телеут диллеринде *сыбай, субай* хем 'гысыр' диймекдир. Шор дилинде шу маны тон сөзи билен аңладыляр; *доң* - ишлиги билен семантик багланышыгы болса-да, ол *дөг//тог* сөзлери билен якындыр.

'Богаз' манысында газак, газан татар диллериниң *буаз* сөзи белленипдир, газак дилиндәки *җалкы* дилимиздәки *ялкы* сөзүниң дегишли формасыдыр.

'Сүрүден гочы айырма' манысы дилимизде бир сөзли термин аркалы аңладылышына душ гелинмедик болса, газакча *сайак* йылкы сүрүсинден айрылан айгырлары ве агталары, өзбекче *өйге* гоч, өкүз, айгыр ат айрылян вагтыны билдирйәр. Гоч сүрүден айрылмаса, онуң гарнының ашагына гөвек дакып, җүбүтлешме мүмкинчилигиниң өңи алыняр, гөвек газак дилинде *күгөк* гөрнүшинде болуп, онуң уланылышы түркмен чарвалыгындакы ялыдыр.

Дилимиздәки *елинлемек* сөзүне бараба геплешигинде *йилкемек* габат гелйәр: *тол* чагатайча гойнуң ве сыгрың гузлаҗак вагты тутян агырылары, бургусы дийип дүшүндирилйәр. Энеси дүрли себәбе гөрә гузусыны эмдирип билмейән болса, оны башга гойна алдырярлар, газак, гыргыз диллеринде энесинден айрылып, башга гоюнлары эмип йөрен гуза *тел* дийилсе, гүнбатар огуз диллеринде шу сөз билен баглы ишлик *телемек, тәләмәх* гузыны башга гойна алдырмагы аңладяр, газакча муңа *телимек* дийилйәр.

Каганак гыргызча «эшен» манысында гелйәр.

Доварың, малың дашкы гөрнүшиниң айратынлыклары боюнча атландырмаклыга дегишли сөзлериң хем бирнәчеси рус алымларының сөзлүгинде гөркезилйәр; телеутча *калҗан* атың маңлайындакы ак ери аңладяр, ол монгол дилине хәсиетли формадыр, гыргызча шу сөз *качка*

гөрнүшинде, шол манцда гелйәр. В.В.Радловының, Л.А.Будаговың хем сөзлүгинде дилимиздәки *чабдар* сөзүне габат гелйән сөзлер түрки диллериң энчемесинде яйрандыр; газакча *шабдар,* шорча *шамдар, шамдыр, шабдар,* телеутча *чалбар,* лебедче *чалдар,* телеутча *чабыдар,* алтайча *чаптар* рус дилине 'игреневый' дийип терҗиме эдилен ат реңкини аңладяр. Улы русча-түркменче сөзлүкде 'игреневый' сөзүниң бир сөзли эквиваленти ёк. Реңк анладян боз газак, таранчы, чуваш, түркмен ве бейлеки диллерде 'күл реңк' манысында гелйәр. *Тайыз гоюн, тайыз гоч* ялы аңлатмаларда гелйән *тайыз* телеутча «овнук» манысында *тайыс* гөрнүшинде душуп, ондан *тайыз* сөзүне салгыланма берилйәр, чагатайча дийлип гөркезилйән *тарзик* «өрән кичи гуйруклы гоюн» хем шунуң билен якын болса герек (тарыз - тайыз; тарыз - тарыз-к). «Шахсыз» манысында газакча *токал* сөзи белленйәр, шу дилде «гачак» диймек *кашаган* сөзүне габат гелйәр, сагайча, койбалча *куян* «үркек» манысында душяр.

Индики сөзлер доварың өнүмлилиги билен баглы бирликлердир: газанлы татарларың дилинде *сөтле* сыгрың сүйтлүлиги билен баглы белленипдир, түркмен дилинде *сүйтли гечи, сүйтли гоюн* аңлатмаларындакы биринҗи компонент хем шу манцдадыр; таранчы дилинде *зо:р* 'улы семиз мал', газакча *шайла* 'аша семиз гоюн', *шалауз кой* 'ири ве семиз гоюн' маныларыны аңладяр.

Алык-тагманы билдирйән сөзлерден *им* алтайча, телеутча малың гулагындакы эечилик белгиси дийлип дүшүндирилйәр, оңа якынлыгы *эн* газакча 'белги', 'өй хайванларының гулакларындакы кесик, эечилик белгиси' ялы берилйәр; «койдың кулагына ен салдым» аңлатмасының *ен салдым* дилимиздәки *тагма салмак* билен умумылыгы йүзе чыкаряр, ене шол дилде *эндес* 'алыкдаш'/'тагмадаш' манысында гелйәр. Радловда түркче *көйүк* 'тагма' ялы берилйәр, ол тагманың салынмагы себәпли боляң көйме билен баглыдыр.

Тамка, тагма сөзлери язув ядыгәрликлеринде, таранчы, телеут, чулым, газан татар дил ве геплешиклеринде, эсасан, 'тагма' манысында гелйәр. Онуң бейлеки маныларындан 'мөхүр', 'харыт белгиси', 'ургудан эндамдакы гөгерип дуран ерлер', 'нышана' ялыларыны беллемек болар. «Нышана» манысындан бейлекилер тагманың функционал өсүши билен баглы болса, *нышана* бу хатарда айратын дуряр. «Тагма-нышана» гатнашыгына дүшүнмек үчин «нышан-нышана» гатнашыгына йүзленмек герек. Түркмен дилинде *нышан* сөзи-де, *нышана* сөзи-де «белги» манысында гелйән

болса, эдеби дилде шу манида оларың илкинҗиси уланыляр, доварларчылык лексикасында *нышана* («нышанасы нәме?», «нышанасыз боз гоюн») хем шу маныны билдирйәр. Эйран диллери билен баглы болан *нышана* сөзүниң манысы 'белги' дәл-де, рус дилиндәки *мишень* билен бирдир; шейлеликде *нышана* (белги) ве *нышана* (мишень) сөзлериниң гатнашыгы эмеле гелйәр. *Тагма - нышана* (белги) гатнашыгы номинатив вариантлар гатнашыгында болуп, онуң ононими хем бу гатнашыга гошулып, маны филиациясыны эмеле гетирйәр. Йөне *тагма* сөзүниң 'нышана' манысы онуң белги дәл-де, хас умумы болан 'белликден' өсен болмагы хем әхтимал. Тагма бейлеки түрки диллериң бирнәчесинде *тамга гөрнүшинде габат* гелсе-де, газак дилиндәки *дак* (тагма), чагатайча даг 1) 'тагма', 2) 'тагма басмак үчин демир' онуң тагма вариантының хем төтәнлейин дәлдигини гөркезйәр. Будаговың сөзлүгинде 'дагламак' *карымак* сөзи билен аңладыляр. Радловың сөзлүгинде *тилик* (газ.) 'малың гулагындакы кичиҗик кесик', 'солак' (газ.) 'гулакдакы узабоюна кесик' сөзлери хем ерлешдирилипдир.

Түрки диллериң арасында доварларчылык лексикасының умумылыклары гечен асырлардакы хас йыгҗам хәсиете эе болан гатнашыкларың нетиҗеси болуп билер; шунуң нәдережеде хакыката лайык гелйәндигини билмеклиге доварларчылык (малдарчылык) лексикасының дүрли тематик топарларың түрки диллериң материаллары билен деңешдирмек ярдам берйәр. Малың алык-тагмасы, аламатландырылышы, бакылышы *ялы угурлар гатнашыкларда бирек-бирее* гечип билйән сөзлер болса, беден бөлеклерини, кеселлери, отиймлери ве ш.м. аңладян лексика я хас аңырдан гайдян умумылыгың я-да гиҗрәкки хас йыгы гатнашыкларың нетиҗеси болуп билер.

'Гөвре' манысында газакча *көвде* белленйәр, гара татарларың геплешигинде *керсек* (деңешдир: гурсак) 'дөш', 'дөшүң ортасы', 'дөш сүңки' манысында гелйәр. «Елин«манысында газакча *өрпцн*, таранчы, чагатай ве бейлекилерде *елин*, газан татарларының дилинде *цилим, елим*, бараби татарча *йилик* сөзлери уланыляр. Дилимиздәки *дцвме* («дүвмели гечи») сөзүне түркче *ток* габат гелйәр, *төйөк* татарча 'тойнак' манысында гелйәр, онуң ене-де *тыйгак, тыгак, тыйун* вариантлары гөркезилйәр.

Газак, татар диллеринде *цал* 'ял' манысында гелйәр. Телеут дилинде 'күмпүч' диймеги *сыранак* сөзи аңладяр. Дашкы беден бөлеклериниң ичинде *шагылдак* (чагатайча) сөзүни хем гөркезмек болар, ол дилимиздәки *чаңңалак* билен баглыдыр. Эркек малың җынс органларыны аңладян

ики саны сөз белленйәр: крым татар дилимизе *кавандык*, газакча *кая*; соңкы сөзи Радлов парс дилиндәки *хая* билен деңешдирйәр, ол, өз гезегинде, дилимизиң нохур диалектиндәки *хая* (җынс органының ашагындакы халтаҗык) билен баглыдыр; телеутча *каса* айгыр атың гүррүңи эдилйән агзасыны аңладяр. *Иче:* (алтай), *ичей* (1880-нжи йылың сөзлүги), *ичек* (чагатайча), 'ичеге' манысында гелйәр; алтай, лебед, сагай, кача, газак, татар, чагатай дил ве геплешиклеринде *карта* 'ичеге', 'ёгын ичеге', 'маялык' ялы манылары аңладяр.

'Гапырга' манысы 'каурга' (1880), 'кобурга (таранчы)' сөзлери билен аңладыляр.

Гол сөзүниң манылары түрки диллериң өрән көпүси үчин умумыдыгы белли боляр. *Сиңир* алтай, телеут, газак, куманды, таранчы, тобол ялы дил ве геплешиклеринде *сиңир, сиңгир, си:р* ялы шекиллерде габат гелйәр. *Казык* (тагай, койбол) 'топук', 'ашык', *пакалчак* (1880 сөзлүги, таранчы) «гоюн ашыгы, *пекмек* (телеутча) 'топук', 'ашык', *асык* (газак) 'топук', 'ашык' маныларыны аңладяр. Газакча сөзүң ыз янында ашыгың гонуш-ятышының 9 ады хем гетирилйәр: *шике* - («выемкою к верху» - җикге), *алшу, алҗу* (остроконечным боком к верху - алчы), *тавва, тахан* («ровным боком к верху»; товха), *бука* (бүкге), *уңкка* (омпа), *кнай* («становимый на кончик»), *сака* (которым бьют - сакга); *бугө газакча* (*положение бабки* спинкою наверх), *тауа* (гладкая сторона бабки; товха).

Малдарчылык өнүмлериниң атларының сөзлүклерде ерлешдириленлери түркмен дилиниң Орта Азия ве гүндогар түрки диллери билен умумылыкларының агдыклык эдйәндигини гөркезйәр. Бу топара эт, сүйт йүң өнүмлери, оларың тайярланышы билен баглы сөзлер гирйәр. Яг говруландан соң галян токга яглы бөлеҗиклере түркмен дилинде *говурдак, говурма* дийилйәр, шу хили вариантлар бейлеки түрки диллерде хем душяр. *Каурдак; каурма* Крым татарларының дилинде 'гойнуң догралан этинден тайярланан иймит', газакча болса 'яг говруландан соң галян бөлеҗиклер' манысыны берйәр. *Какырдак, какырдаг* чагатайча 'говрулан ягдан галан бөлеклер' диймеги аңладяр. *Элтир/элтири, баган/багана, сеңсең* сөзлери команча, газак татар дилинде, чагатайча, газакча 'багана' манысында гелйәр.

Дилимиздәки сарган сөзүне тобол геплешигинде *иримцик*, телеутча *ириген*, сагайча *иритге, црцгме* сөзлери габат гелйәр.

Уютгы сөзи түркмен дилинде өзболушлы маныда гелйәр, ол кимдир бирине дегишли малың, доварың хайсы

малдан көпелип гайдандыгы билен баглыдыр. Шуңа гөрә «*Пыланыларың гойнуның* уютгысы *пыланы чопаның* гойнундандыр» ялы уланыляр. Газак дилинде *үйүтку* дилимиздәки *гөнезлик* билен маныдаш сөз хөкмүнде Радловда белленйәр. Чагатайчада *сарган* манысында *кибик* уланылыпдыр.

'Гурт' манысында газак татарча *көрт* уланылып, ондан *курт, курут* сөзлерине салгыланыляр.

Гыркмак, гыркым, гыркымчы ялы сөзлериң манысы сагай, койбал, кача геплешиклеринде *кырык,* комакча *кыркма,* газакча *кырку, кыркушы* сөзлери билен аңладыляр. Яз гыркым йүңүне дилимиздәки ялы (япагы), газакча *җабалга, җабага* дийилйәр.

'Сагмак' манысы газак, татар, таранчы дил ве геплешиклеринде *сау* - ишлик көки билен аңладыляр. Шу маны алтайча, телеутча *са* - көки аркалы билдирилйәр, соңкуларда *йүң* «йүң, елек, пер» маныларында гелйәр, бу онуң XI асырдакы манысына габат гелйәр. Чагатайчада *чупур* а) гечи я-да гоюн йүңи, б) гүр токай таныларында гелйәр; Кашгарының сөзлүгинде онуң гечи түйүни аңладяр дийип белленйәндигини ятлап гечипдик.

Чөз, чөзи вариантларында душуп, 'гойнуң ичегелериниң дашындакы яг' манысында гелйән сөз *чүз* гөрнүшинде түркчеде, 'дериде галан яг' манылы *газы* алтай, шор, лебед, сагай, газак, гыргыз, татар диллеринде 'атың гарын ягы' манысында, *казы* формасында габат гелйәр. Диңе алтай, газак диллерине салгыланылып, бу сөзлер Л.А.Будаговың ишинде хем гөркезилйәр.

Дашховуз, Лебап этрапларында душян *черби яг* аңлатмасына газакча *шарбы* габат гелип, ол гарындакы ве ичегедәки ягы аңладяр.

Янлык яймак билен баглы *пишек урмак* аңлатмасы билен баглы *пиши* - чагатай, түрк, азербайҗан диллеринде «яг чыкармак» ('бить масло') ялы белленйәр, *пистек* (газ.) болса 'пишек' манысында гелйәр. Чизлик шекили тайындан дилимиздәки *җызлык//җазлык* сөзлерине якын болуп, манысы бирнеме тапавутлыдыр, ол гуйрук ягы говрулaндан соң галян говурманы аңладяр.

Үле этмек, эсасан, сойлан бир дүйәниң этини пайлашмак, үлешмек манысында гелйәр, Радловда бу сөз умумы маныда белленипдир. Магтымгулыда («Аяклашма эденлерге баш болмаң) ве Дашховуз себитлеринде душян *аяклашма* татарча 'сыгры дөрт бөлүшмек' манысында уланыляндыгы белленйәр.

Гыргызча диңе соймага ярамлы мала *сойлгур,* умуман, соймага ниетленен мала язув ядыгәрликлеринде *согум*; *согымнык* (бараба), *согымтык* (телеут) дийлипдир.

Мал эелерине түркмен чекене чопанлары *баяр* диййәр, ол Радловың дөврүнде, хас умумы 'хожайын', 'иш берижи рус офицери я-да чиновниги' ялы маныда болупдыр.

Алтай, түрк ве бейлеки диллерде *йедек* дилимиздәки 'битевилигине сойлан дери' манысында гелйәр.

Довардарчылык лексикасының малың кеселлерини аңладян лексика-семантик топарында Орта Азия диллеринде гечен асырда йыгна-лан материаллардан шу маглуматлары алмак боляр. *Карчык* (сагай, кача, койбал) гойна дүшйән сакыртганы аңладяр, *кылбаш* 'бармага дүшйән бежермеси кын яра' манысында чагатайчада уланылыпдыр, түркмен дилинде ол сыңрага дүшйән яраның адыдыр, шол дилде енеде *кылау* 'от иймеги кынлашдырян чишли яра' диймекдир. Түрк дилинде хем душян *кебенек* сөзи Радловда газакчадан алнып, гечиниң кеселиниң бири дийлип дүшүндирилипдир, ене-де газакчадан шу сөзлер мал кеселини аңладяр; *сарп* малың тойнак чишме кеселини билдирйәр, *пыскрык* гойнуң кеселини аңладяр, ол *пышгырма* сөзүмизе габат гелйәр, шу кеселде гойнуң бурны хападан долуп булашып дуряр, чопан оны арассалап дурмаса, малың дем алмасы *кынлашып, халыс тапдан дүшйәр, баскак* гоюн кесели дийлип дүшүндирилйәр, ол тойнак, сыңрак агырысы билен баглыдыр; малың кеселиниң ады хөкмүнде *мандам* сөзи-де гетирилйәр, гара татарларың дилинде *яур,* чагатайча *ягыр* атың ягрыны аңладяр. Газакга *тентек* кесел ады дилимиздәки *айланма* кесел адына габат гелйәр, шол кеселе душ болан довар тиз-тизден бойнуны бир тарапа өврүп, өзи-де шол тарапа айланыберйәр. Дилимизде *топалаң* сөзи *гозгалаң, тебил* сөзлери билен синонимдеш хатары эмеле гетирсе, газакча гоюн кеселини аңладяр. Будаговың сөзлүгинде чагатайча *ют* малың көпчүликлейин гырылмагы билен баглы атдыр. Ёкардакы тентек сөзүне газак дилиндәки *бедик* хем меңзешдир. Шу кеселе учран гойны, сөзлүкде дүшүндирилиши ялы, гызлар үйшүп өлең айтмак билен бежерйәрлер, шол өлеңлерде «гөч бедик, дашары гөч,/Идиле гөч» сөзлери гайталаняр экен; *тулама* кесели дегсе, атың ве гойнуң алкымы чишип, олар боглуп өлйәр. *Желим* гойнуң агзындан гыллык акмагы билен йүзе чыкян кесели аңладяр; *сарын* ёкардакы *сарп* сөзүне якын болуп, тойнак чишме кеселиниң адыдыр.

Чопаның көмекчиси болан гоюн ити, умуман, ит билен баглы сөзлерден шу ашакдакылар йүзе чыкарылды. Гара

татарларың дилинде *өнегөш* гүҗүги аңладып, *энцк* (гүҗүк) сөзи билен баглыдыр; *ыркан* - телеутча итиң хыңранмагыны аңладян ишликдир; *чыңсамак* манысында газакча *каңсыла* - (Будаговда-да) сөзи габат гелйәр, *каңшы* газакча ганжыгың адыдыр. *Ганжык* сөзи *канчык, канжык, канжыг, канзык, кансык* формаларында татар, тобол, түрк, чагатай, кумык, бараба, башгырт дил ве геплешиклеринде белленипдир. *Көпек* крым татар, түрк диллеринде 'ит', 'ав ити' маныларында хасаба алныпдыр. Дилимиздәки *гүҗүк* сөзүне тобол геплешигинде *күчүк* сөзи габат гелйәр. 1880-нжи йылда чыкан сөзлүкде голжа дилимиздәки гудуз сөзи билен габатлашяр. Радловың сөзлүгинде «Trkm» белгиси билен ит ады болан *Басар* сөзи гөркезилипдир. Итиң боюнбагы гыргызча яго атландырылыпдыр; *тайгыл* телеутча ири ит тохумыны аңладыпдыр. *Тайган* алтай, телеут, таранчы дилдир геплешиклеринде 'тазы' манысында уланылыпдыр. 'Итиң сүлекейи' манысында түркче-арапча-парсча сөзлүкде *талын* сөзи гөркезилипдир. 'Гарры ит' манысында газакча *көдөр* сөзи белленйәр, шол дилде *айтак* ити мөҗеге күшгүрмек үчин уланылян сөз манысында гетирилйәр, газак дилинде *туйак* гоюн итини аңладяр, Радлов оны *туб айт* (?) ерине уланылян сөз хөкмүнде гөркезйәр; тобол геплешигинде *си:мялак* гоюн ити диймекдир.

Чопаның йүк ве мүнги улагына дегишли онларча сөз Радловың ве Будаговың сөзлүклеринде ер аляр. Гыргызча *өрө* атың арткы саг аягы билен өңки чеп аягының аралыгында дурян баг манысында болуп, дилимиздәки *көссек* сөзүне габат гелйәр, телеутча *өрө*, чагатайча *өрүк* түркменче 'душак' манысындакы сөзүң эквивалентидир. Газакча шуңа якын маныда *кисен*, сагайча, койбалча *кизен*, алтай, телеут, лебед, чагатай дил ве геплешиклеринде *кижен*, таранчыча *кишен* сөзлери уланыляр. Ол душак билен көссегиң утгашмасы болуп, душалан өңки аякларың арасындан арткы аякларың бирине баг гечирилйәр; чагатайча *пейвенд* («аяк багы«) хем шуны аңладяр, татарча *тышау*, газакча *туша, туса* дилимиздәки *душа* - ишлик көки билен долы габат гелйәр, команча тушак 'душак' манысында гелйәр. Алтай, телеут, сагай диллеринде *ыңырчак*, команча *йыңырҗак* душ гелип, илкинҗи икисинде ол 'йүк эери', соңкуда болса 'эериң ян агачлары' манысында уланыляр. Ёкарда беллениши ялы, *ыңңырчак* Лебап бойларында 'эшек паланы' манысында гелйәр. *Ичирги, ичергү* сөзлери дилимиздәки *ичирги* билен бирдир, бащдакылар таранчы, туралы геплешиклеринде душяр, 1880-нжи йылда чыкан

сөзлүкде шу маны *ичмек* сөзүниң үсти билен аңладыляр. Түркче *айрым*, алтай, телеут, кув-кижи, шор, газак, гыргыз, таранчы дилдир геплешиклеринде *токум* 'ичирги' диймекдир, тоболча шу маныда *кеҗим* (=гейим) уланыляр, газакча *җалкым, җилдик* габат гелйәр.

Луцк караимлериниң дилинде, газакча эшек эсек, таранчы, коман, чагатай ве бейлеки диллерде *эшек*, телеут, шор дилинде *эштек* ялы атландырыляр.

Гаңңа сөзүне якын болан *каң* уйгур, түрк диллеринде душяр. Будагов татарча *каңга* сөзүни «эер агаҗы» гөрнүшинде дүшүндирйәр, *каңа,* койбал, сагай геплешиклеринде 'араба' манысыны берйәр, команча *каңа* йөне 'агач' диймекдир; шулар билен бирликде тобол, татар дил ве геплешиклеринде а) 'агачҗык', түркче *семер* 'йүк эери' диймекдир. *Палан* түркче йүк эерини аңладяр. Радлов оны парсчадан дийип беллейәр, түркче-арапча-парсча сөзлүкде *тилти* эериң бир гөрнүшини аңладяр. *Гаңтармак, бөкдермек* сөзлери формал тайдан бирлиги эмеле гетирйәрлер. *Пектер* - шорча бөкдермеги аңладяр. *Бөкдермек, индермек, дөндермек, агдармак, дәндермек* ялы буйрук формасының шекилиндедир. *Гаңтармак* сөзи 'агач', 'эер агаҗы' манысында болса-да, ол ишликлере гошулян аффикси кабул эдйәр, бу болса *гаңтармак, бөкдермек* ялы сөзлериң гадымы лексик фонда дегишли бирликлердигини гөркезйәр. *Гаңтармак* сөзүне гыргыз дилинде габат гелйән *каңтар* - 'эериң өңки гашына беркитмек' габатлашяр, шейле болса, *каң, каңа* сөзлери билен баглылыкда бу сөзүң ички формасыны 'эериң агачдан болан гашына багламак' ялы дикелдилип билнер, гыргызларда *данбаш ээр//ак кангы ээр* атлы эерлер билен бир хатарда 'йүк урулян эер' манысында *ыңырчак уланыляр [156. 5]*. Алтай, гыргыз, шор, түрк диллеринде душ гелйән *канҗыга, канцыга, канҗага* хем шулар билен баглыдыр. Будагов *ганҗыга* сөзүни газак дилиниң бирлиги хөкмүнде белләп, монголча *гаңзыга* сөзүни хем гөркезйәр. Шор, сагай, чулым геплешиклеринде колаг атың билчекисини аңладяр, тоболча шу маныда аил кулан уланыляр.

'Эшегиң күрреси' манысында чагатай, таранчы, боснияли түркилериң ве бейлеки диллерде *хөдек, хөтек, хөдүк* сөзлери уланыляр. Күрре азербайҗанча *кура* гөрнүшинде болуп, ишбили аңладяндыгы балыкчылык лексикасы дерңеленде белли /эдилди.

'Уян' татарча *җөгөн* шекилинде душяр. *Гушгун* Будаговың сөзлүгинде газакча *каюскан* гөрнүшинде белленйәр. Шу сөзлүкде газак, гыргыз диллериниң материаллары

хөкмүнде *ашакдакы* сөзлер ерлешдирилйәр: *айыл* эериң билчекиси, *айыл башы* - эериң токасы, *тартыш айыл* - эериң үстүндәки яссыгың беркидилйән йүпи, *айылламак* - билчекилемек. Газакча *шапши* - аягы душаклыка атың ылгайшыны аңладяр, түркмен дилинде оңа *чапҗынмак* сөзи габат гелйәр, эмма дилимиздәки сөз өз башкы манысыны йитирип, хәзирки заманда «урунмак, элевремек» манысында душяр, ол *чап+сы(н)мак ялы эмеле гелйәр, -сы/-си меңзетме-кичелтме аңладян аффикс болуп, ол газак дилинде-де -сы/-си ве бейлеки «с» -ли параллель, манымдаш формаларда уланыляр. Э.В.Севортяның беллейши ялы, -(ы)мсыра аффиксиниң -(ымҗыра), -җыра вариантлары бар болса-да, бейлеки диллерде башкы с сесиниң башга сөзлере гечйәндиги гөркезилмейәр. Диймек, түркмен дилинде **чапсынмак* ве **чапҗынмак* вариантлары мүмкин болуп, 'душаклы ылгамак' манысында соңкы сөз уланылып, ол-да газак дилине гечен болса герек.

Мал бакыланда, малдарчылыкда хайванлара йүзленип уланылян сөзлер хем ики сөзлүкде белли бир орун алыпдыр.

Сүри бир ере үйшүрилҗек, чалтрак бир гапдала топланылҗак боланда түркмен чопанларының уланян *хирр-хайт* үмлүгиниң *башкы компоненти* гыргызча *ир* — 'йыгнамак, бир ере үйшүрмек' сөзи билен дүшүндирилип билинйәр, гара татарларың дилинде *кукулда* - ишлиги малы чагырмагы аңладяр; татарча *бөкөр* гойна йүзленип айдыляр, оны Радлов 'овечья кличка: вечь, вечь' дийип дүшүндирйәр ве татарча уланылышыны гөркезйәр: *бөкөр, бөкөр!*, ене-де шоларда *мәкилде* - «маңрамак», *мәлемек* манысыны берйәр. Гүррүңи эдилйән үмлүклер ылайта-да Л.А.Будаговың сөзлүгинде газак ве гумук диллеринден йыгналып, бир ере җемлененди р:

газ: *куру* (ата), *көс-көс* - *дүйә, шура* (гечә),

сораб (дүйәни сува индермекде), *шаун-шаун* (сыгра),

курай-курай (довара), *курайт* (атың җынс гатнашыкларында),

кирит (дүйәниң җынс гатнашыкларында), *куж* (сыгра),

коша-коша (гойна), *теке-теке* (гечә),

гум.: *чохоу-чохоу* - (гузы чагырмакда), *кежүв-кежүв* (овлак чагырмакда), *хаң-хаң-хаң* (сыгры чагырмакда), *бамоу-бамоу* (гәвмиши чагырмакда).

Сөзлүклерде чопан гошы, герек-ярагы билен баглы сөзлериң хем бирнәчеси бар: татарча *курҗын*, газакча *көрҗүн*, азербайҗанча *хурҗун* 'хоржун' манысында гелйәр, чагатайчада *япынча* дилимиздәки япынҗа сөзүне габат

гелйәр, койбалча *сакпанчы*, телеутча *айдайчы* сагайча *когынчы, сакпанчы* малы бир ерден башга ере ковуп әкидйән адамы билдирйәр (погонщик скота), оңа түркменче *сүрекчи* дийилйәр; уйгур, чагатай, газак ве бейлеки диллерде *койчы, койчи, койши* 'гоюн чопаны' *манысында* гелйәр, татарча шу маныда *көтү:чи* сөзи уланыляр, *гүйтмек* сөзүнден гайдян бейлеки бир сөз команча *күтерчи*, телеутча *күдү:чи*, уйгурча *күтчи*, түркче *гүдүжү* гөрнүшинде белленйәр. Газакча *кыркушы* 'гыркымчы' диймеги аңладяр. Тобол геплешигинде *жубан* 'чопан' манысында гелйәр. Гыргызча *каршкыр*, бараба геплешигинде *каршкур* 'мөҗек' манысында гелйәр; мал тезегиниң атландырылышы боюнча белленен аз санлы сөзлер ашакдакылардыр: Радлов: *кумалак* (таранчы, чагатай, өзбек, 1880-нжи йылың сөзлүги), *жумалак* (газакча) Будагов: *кый* (газакча); булар дилимиздәки *гумалак, гыйк* сөзлерине габат гелйәр.

Шейлеликде, В.В.Радловың хем-де Л.А.Будаговың сөзлүклеринде малдарчылык лексикасы түрки диллер, эсасанам, Орта Азия ве гүндогар түрки диллери боюнча эп-эсли дереҗеде гөркезилипдир. Түркмен дилиниң материаллары оларың әхлиси билен хем белли дереҗеде баглыдыр. Этнограф алым А.Оразовың ишинде белленилиши ялы, түркмен малдарчылыгы газак ве гыргыз малдарчылыгы билен көп типологик умумылыклара эедир. Шоңа гөрә-де, хәзирки дөврде газак, гыргыз, өзбек ве бейлеки түрки диллериң материаллары боюнча йыгнан материалларымызда [40; 104; 123; 136; 137] йүзе чыкаран сөзлеримизи түркмен дилиндәкилер билен деңешдирмегиң ишиң индики этапыны эмеле гетирмеги тебигыдыр.

Газак дилинде малдарчылык терминлерине (гылял, дүе, гара мал, довар), өзбек дилиниң Кашгадеря велаятының материаллары боюнча гоюндарчылык терминлерине багышланан ишлери элъетеримизде болмаса-да [64; 210], диалектологик, этнографик хәсиетли ишлериң энчемесинде довардарчылыга, малдарчылыга дегишли терминлер гиңден гөркезилйәр. Шоңа гөрә-де, ишде шу хили материаллардан пейдаланылды.

Х.Аргынбаевиң «Газакларың малдарчылыгының этнографик очерки» [14] атлы иши шу нукдайназардан гымматлы чешмелериң биридир. Газагыстанда малдарчылыгың алнып барлышы билен бир хатарда онуң ичинде дегишли терминлер хем гиңден орун аляр.

Гүнбатар ве Гүнорта Газагыстан, ягны бу юрдуң Түркменистан билен, өңрәкки дөврлерде түркменлер билен газакларың (шейле-де ногайларың, татарларың, башгыртларың)

галташан ерлери гоюн ве дүе идетмек үчин аматлы ерлер хөкмүнде гөркезилйәр [14. 5]. Газак хожалыгында идедилйән ат, гара мал, гоюн-гечи, дүе малларына җемләп, *төрт түлик* дийилйәр, шу ерден дилимиздәки *йүң түйли* ве *гыл түйли* ялы терминлериң манысының айдыңлашмагыңа мүмкинчилик дөрейәр, *түлик* сөзи *гыл* дәл-де, *түйс* сөзи билен көкдеш болуп чыкяр.

Ылахым кән берсе хер түйсли малдан

Дашындан гезмәге арап ат ягшы (Мисгингылыч)

Дилимизде түйсли сөзи овалбашдан 'гөрнүш' манысындакы сөзден болса-да, *соңабака гыл сөзи билен* якынлашяр. Газакларда гоюн-гечи дөрт түйлиниң бири хасапланып, өзара бөлүнмейәр, түркменчеде болса шейле бөлүнишик гечирилип, оларың йүңүниң хили дифференцирлейҗи аламата өврүлйәр. *Төрт түлик* гыргыз дилинде-де уланыляр.

Гоюн тохумларының атлары хөкмүнде 10-дан говрак сөз гетирилйәр. Этнография хәсиетли ишлерде соңкы дөвүрде дөрән терминлер билен традицион лексика тапавутландырылмаяр, шонуң үчинем гетирилйән атлара сересап чемелешмек зерурдыр.

Казактың куйрукты койы (дең: түркмениң чәкяка гойны), *эдилбай, адай, костанай, ыргыз, сарысу, каркаралы, шу, жетису, зайсан, көк каска кой, кетпен куйрук коңыр койы, кер кызыл койы, каракөл койы* ве ш.м.

Яш-җынс аңладян сөзлер: гоюнда җынсына гарамаздан, 4 айлык гуза - *козы*, 4-5 айлыгына *баглан козы*, ир доган я-да 6 айлык гуза *марка*, көрпеш, 6 ай - 1 йыл аралыгындака *токты*, 1-2 яш арасындакы уркачы мала *түсак*, бичилен эркек мала *сек;* бичилмедигине - *токты кошкар, кошкар;* 2 яшдан ёкары гузлаян гойна - *саулык*, бичилен эркек гойна - *кунан кой* (=маң), *дөнен кой* (маңрамаз), *бести кой* (мәлемез); 5 яшдан ёкары боланына *ак ауыз кой//эркек кой, бойдак кой, бәрин* дийилйәр; гечиде:

1 яша ченли - ылак

1-2 яш аралыгы (бичилен болса) - *серкеш*

(уркачысы) - *туша*,

гузлан болса - шыбыш дийилйәр.

2 яшдан ёкары (уркачы) - *ешки*

(бичилен эркек) - *серке*

(бичилмедиги) - *теке*.

Алык-тагма салмак *ен-таңба салу* аңлатмасы билен берилйәр, ат ве дүйә газакча *аякты мал* дийлип, алык-тагма шолара салныпдыр, шоңа лайыклыкда дилимиздәки довар билен багланышыклы *тутар гулак//тутар тай гулак*

хем-де даш гулак//даш тай гулак атландырылян тараплар газак дилинде ат билен баглылыкда *аттанар жак кулагы* («атланылян тарапдакы гулагы»; деңешдирмәге: ёкарда «Тарама сөзлүгинде» - *биниден тараф*) хем-де *камшылар жак кулагы* («гамчыланян тарапдакы гулагы»; деңешдирмәге: Дашховуз велаяты боюнча материалларымызда *гамчылар* 'даш гулак' манысында).

Эн түрк, азербайҗан диллериндәки билен габат гелйәр, газакча эн 'алык' манысында гелйәр. Х.Аргынбаевиң ишинде газак алыкларының 12 гөрнүши ве оларың атлары гетирилйәр, алыкларың алнышы, эсасан, түркменлеринки билен габат гелйәр:

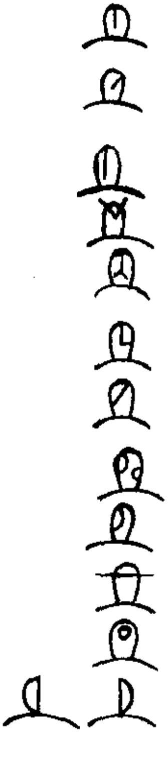

- тилик эн (=ужы чәкли)
- кыик эн
- сота эн (=ужы дилик)
- кез эн (=ужы алык)
- җүрекпе эн
- солак эн
- кыикта эн
- ойык эн (=өңи-арды оюк)
- күмырыска эн (=өңи оюк)
- кесик//байнак эн (=ужы кесик)
- тесик
- сыдыргыш эн

Газак дилинде түркмен дилиндәки ялы *пышак көтеретин* (=пычак гөтермек), *мал багу* (=мал бакмак) аңлатмалы душяр. Алты ай яз ве гыш бакымы тапавутландырыляр, гузы бакян овлак-гузы алса, улы мал бакянлар 6 айына 4-6 бичилен мәлемез гоюн, 4-6 гейим алярлар. Йайлымлар *кыс-*

тау, жаулау, көктеу, күзең ялы атландырылып, дилимиздәкиден белли дережеде тапавутланяр. Газак дилинде огуз диллериндәки *ялы сумат болуп*, ол *суат* сөзи билен берилйәр, 'чекене' *тыстас, ортак котан* атландырыляр, 'төл' - доварың овлак-гузусы, *өрис* - ёкарда сөзлүклериң материалларында-да гөркезилиши ялы *өри; көген* 'көкен' маныларында уланыляр. Гоюн өкүз, дүе, ат мүнүлип бакылмагы билен баглылыкда, ашакдакы бент дөрейәр:

жаяу койшы - жаткан койшы (пыяда чопан - ятан чопан)

өгизди койшы - өлген койшы,

түйели койшы - турган койшы,

атты койшы - ашуы катты койшы.

'Күремезе' *койрытпак* габат гелйәр, оңа *койшының койыртпагы* хем дийилйәр. Хакына тутма чопана *жалшы*, ит билен баглы *сак ит, котаншыл ит*, 'мөҗек' манысында *каскыр* сөзлери уланыляр. Сагылян гоюн, сагын гоюн газакча *сауылган кой, сауын мал*, аррык-семизе *семиз, арык, арык-турак мал* аңлатмалары ишледилйәр, *аррык-дуррук* тиркеш сөзүниң гелип чыкышы шу ерден хас айдыңлашяр. *Кенҗе төл* - көрпе, гич доган гузыны, *арамза* гышың ортасына доган гузы. *Гөвек* газакча *күйек* ялы айдыляр, гөвеклемеге *күйек байлау;* гөвек алмага *күйек алу* дийилйәр. 100 гойна 2-3 гоч гойберилйәр, гоча *кошкар* дийилйәр; гөвеклемеде токлы гочлара гөвек багланмаяр, олар арамзаның көпелмегине гетирйәр, *саулык* диенине өң гузламадык ишегем, токлы-да гиризилйәр, оты-сувы етерлик болса, токлулар хем несил берйәр, шоңа гөрә пылан өриниң «токтысы кысыр калмау» дийилйәр, шу ерден *гысыр галмак* аңлатмасының хем габат гелйәндиги белли боляр, *буаз мал* «богаз мал» аңлатмамыз ялыдыр: *ишти кой* хем шу манычадыр, *ишин сактау* богаз малың неслини аман сакламагы билен баглыдыр. Дашховуз, Лебап себитлеринде уланылян *ич ташламак* ('овлак, гузы алмак') газак дилиндәки аңлатма билен якынлыгы йүзе чыкаряр, «елни етмек» *җелини жету* ялы уланыляр. Булардан баш-га-да, умумылыклары болан лексиканың мысаллары хөкмүнде ашакдакылары гөркезмек болар: ауызданув - агызланмак, кеш өргизү - гич өрүзмек, коржын - хоржун, яламак (гузы, овлак) - жалау, тапыщдырмак - табыстыру, жетим калган - етим галан, жалкы - ялкы, жалкы коздаган - ялкы гузлан, сүтти кой - сүйтли гоюн, желини жетпей коздау - елни етмән гузламак, эгиз тауы - экиз гузламак; Лебап бойларында *экиз догмак*, чүнки бу ерде *гузламак* сөзүниң *догмак, догурмак* синоними хас йөргүнлидир, оттыку - отук-

мак, маркаймак - баргаланмак, суалтмак - согултмак, идирип сауу - ийдирип сагмак ве ш.м.

Х.Аргынбаевиң *газакларың* малдарчылык билен баглы ырымларына багышлан макаласындан хем өвренйән угрумыза дегишли маглуматлар берлипдир [219. 194-205]. Дәп-дессур умумылыгы лексик умумылыкларың болмагының бир аламаты болуп дуряр. *Мысал* үчин, гөврели аяллара дүе этиниң ийдирилмезлиги, малы урмагы гүнә билмек (деңешдириң: Гоюн-өвлүйә), гурбанлык гойнуң гары сүңкүниң мукаддес сайылмагы, үчем, овлак-гузының бирининң чопана яда гарып-гасара берилмеги, малларың отдан гечирилмеги ве ш.м. ики гарындаш-гоңшы халк үчин умумы ынанчырымлар билен баглыдыр.

Гечиниң *шахыны аламатландырян* сөзлериң арасында *тик* мүйиз - шахы дик, *жапрык мүйүз* - шахы япырык ялы аңлатмалар душяр.

Газак дилиниң диалектологик сөзлүгинде түркмен-газак умумылыкларыны йүзе чыкарян сөзлериң аглаба көплүги түркменистанлы газакларың дилини дерңемеклиге багышланан ишден алныпдыр [132].

С.Бегалиниң «Дөлбашылар» атлы очерклер йыгындысында хем довардарчылык лексикасына дегишли энчеме сөзлер, аңлатмалар душ гелйәр: *койдың алды өрип* - гойнуң ужы өрди; *койдың арды өргизип* - гойнуң ызыны өрүзмек; *мал тану* - мал танамак; *жануар* - жанавер (хайвана небсагырыжылык билен айдыляр); *уйткы* - уютгы; *кой бөлинди* - гоюн бөлүнди; *койым түгел* - гойнум түкел; *айланба* - айланма; *кара желин* - гара елин; *суат* - суват, сувлат.

Шонуң билен бирликде, ики дилиң дегишли лексикасыны бири-бириниден тапавутландырян сөзлер хем аз дәл, бу ерде сөзлериң фонетик ве морфологик тапавутлары назара *алынмаяр, лексик тапавутлары* ики топара бөлмек мүмкин: а) бир предметиң хер дилде дүрли сөзлер билен аңладылмагы, б) бир предмети аңладян сөзүң формасы относител якын болуп, манысы лексика-семантик топарың чәклеринде умумыдыр.

Өңи билен яш-жынс аңладян подсистеманың өзболушлыдыгы гөзе илйәр.

Гечини шахы боюнча аламатландырмакда талтак мүйүз, сыңыр мүйиз (=еке шах) сөзлери тапавутлыдыр.

Тапавутларың мысаллары хөкмүнде ене шу ашакдакылары гөркезмек болар: *ыктырма* - таша; *бөлек өрис* - айратын өри; *торсык* - янлык; *суару* - сува якмак; *түйки үйез* - гүнорта йайлымы; *лактамак* - гузламак (овлакламак); *ша-*

рана - эшен; *жеритпеу* - (өз гузыңы, овлагыңы эмдирмәге) алмазлык (гоюн, гечи барада); *телитц* - гузысы өлен гоюн согулмаз ялы, оңа башга гузыны «дакмак«; *исц* - согулмак; *кожырамак* - гоча гелмек; *тоңгак* - өлен гузының чәреси; *жабагы кцзем* - яз гыркымы; *кцзем алу* - гүйз гыркымы; *козы кцзем* - «гузы гыркымы»; *аягын буады* - аягыны гүйлди; *кылшык* - чөпүр; *кайыру* - гайтармак (?); *төл кцтц* - овлак-гузы бакмак; *абылаңкы кебе* - ир доган овлак-гузы; *ажыргу, кескек, жауыр агаҗы* - денешд. агачламак; *баскак* - кесел ады; *далагай* - бир йылда ики гузлан гечиниң соңкы овлагы; *дцңгирчек* - гойнуң беден бөлеги; *жайсаң* - гойны сува якмага ярамлы ер; *көдек* - күрре; *сакпан* - овлак-гузы сүрүжиги ве ш.м.

Гоюн йүңүниң хилине гөрә, оңа *биязы җцң, уяң җцң, коншыкты җцн* дийилйәр. Гоюн гыркыланда, онуң йүңи түркмен дилиндәки ялы, *бас җцни* (=келле йүңи), *бауыр жцн* (=гапдал йүң), *мойын жцн* (=боюн йүңи) ялы атландырыляр. [146. 154]. Е.Н.Шипованың агзалан сөзлүгинде душян *джульма* ж-лейән диллере дегишлидир, ол өлен гоюндан ёлнуп алнан йүңи аңладяр (=ёлма//ёлма йүң).

Ж.Мукамбаев тарапындан дүзүлен «Гыргыз дилиниң диалектологик» сөзлүгинде [113] хем малдарчылык лексикасы шөхлелендирилйәр. Умумылыкларың хатарында шу ашакдакылары мысал гетирйәрис: *аагыл, агыл, малсарай* - агыл, сарай; *аарык* - аррык; *жандык* - җанлы, довар; *азман* (өкүз) - азман; *айзы, алчы әлҗи* - алчы, *чиге* - җикге, *таа* - товха, *бөге* - бүкге; *акта* - агта; *алдыр* - алдырмак (гойна гузыны); *аңгыра* - аңңырмак; *асман* - (бичилен теке, гоч) азман; *ахыр* - ахыр; *ашык* - (гойнуң) ашыгы; гечининки *чцке* ве ш.м.

Газак дилинде 3 яшдан ёкардакы бичилен эркек гойнуң яшыны аңлатмак үчин түрки ве монгол диллериниң сөзлери (санлары) уланылса, гыргызчада тәҗик дилиниң санлары гетирилйәр: *чары, пәнҗи, шәшти, әвти*; шештиниң фонетик варианты лейлек геплешигинде белленйәр: *шашти*. Булардан башга-да атчылык лексикамыздакы ялы *төрт жашар, төрткө чыкма* (дең: *маңрамаз чыкма*), *беш жашар//бешке чыкма, алты жашар//алтыга чыкма* ялы атландырылышы душ гелйәр [75. 132], *балаң* - палан; *бәрә* - берре; *бишкек* - пишек; *бордоку* - бордеки; *боорсок* - алыгың бир гөрнүши; *канжыга* - малың тутар гулагына салынян үч диликли алык: кош чек, учу канжыга - «гоша чәкли, ужы ганҗыгалы» (түркмен дилине газакчадан якынрак), *гылгурт* - гылгурт.

Гыргызлар хем түркменлер ялы гадымдан бәри малдарчылык билен мешгулланян халкларың биридир. Тянь-Шань дагларында б.э. өңки VII асырдан башлап гөчме малдарчылык боландыгы мәлим эдилди. С.М.Абрамзоның ишинде малдарчылык билен баглы сөзлер хем гетирилйәр: *өрюүлюк* - өрә илки геленлериң соңкы геленлери мыхманлап берйән садакасы, өрүлик; *короо* - агыл, *кёң* - гемре, *алачык* - чопаның мейдандакы чатмасы, түрк дилиндәкә габат гелйәр, ак *тёгёр* - Синцзянь гыргызларың дилинде алачыгын ады, *тон* - эшен, *кёгён* - көкен ве ш.м. [3а].

Май айында гыргызларда хем гоюн сагымы башланып, июлда тамамланян экен. Гузуҗыклар 20-30 гүнлүк боланда бичилйәр, бичги ярагына *нештер* дийлипдир, бичиҗә *биттечү* дийлипдир.

Гоч гойбермек ноябрдан январа ченли, ягны гүйз өрүлеринден геленден соңра амала ашырылыпдыр. Шейлеликде, гузулар апрелден-июна ченли догупдыр, *кочкор* гочы аңладяр, гөвеге гыргызларда *белдик* (биллик, ягны биле даңылян) хем-де *кёёк* дийлипдир, соңкы *гөвек* сөзүниң фонетик вариантыдыр, 300 *гойна* 5 *гоч* *гойберилипдир*, *дакы* (=язкы) яз йүңүни, *күзем* гүйз йүңүни аңладыпдыр. Гыркылыга *шүүмаң* дийилйәр. Бу Кашгарының сөзлүгиндәки *чефшең* сөзүне габат гелйәр. *Эн* алык диймеги аңладяр.

С.М.Абрамзон бейлеки алымларың ишлерине салгыланып, монголларың яш аңлатмакда ики системадан: — а)санлары пейдаланмак, б) малың дишиниң чыкышыны хасаба алмак — пейдаланандыгыны, соңкы усулың гүндогар монголлара махсусдыгыны, *диши* *хасаба* *алмагың* болса түрки халкларда диңе якутларда душяндыгыны беллейәр [3а. 71]. Муңа гарамаздан, гыргызларда хем эки *тиштюү кой, тёрт тиштюү кой* ялы атларың, *күрек* сөзлериниң бардыгы белленйәр. Түркмен дилинде дишлер яшы кесгитлемегиң көмекчи серишдеси болуп, күреклер билен хасапланяр. Гыргыз тагмаларының атлары: *жагалмай, бёрю тамгасы, саяк тамгасы, кыпчак тамга, байсогур тамга, кайчы тамга, ай тамга//жаа тамга, наал тамга, керки тамга, босого тамга, бёлёк чал, ача (хачҗа - М.С.), тамга, кёёкёр тамга* ве ш.м.

Хайваның беден бөлегини аңладян сөзлер: *сан* - бут, *кол* - гол, *жиликтер* - бедениң бейлеки бөлеклери, *уча* - уҗа, *жамбаш* (подвздошная кость), *жото жилик* - (берцовая кость), *кабырга; карчыга* - гапыргадан буда ченли бөлек, *дөш; ботрак* - гойнуң гуйругы.

Ёкарда гөркезиленлерден башга-да русча-гыргызча сөзлүкден алнан ашакдакы лексик бирликлери гөркезмек болар: *мароо* - мәлемек (блеять), *эчки маарайт* - гечи чекрейәр; *маңрамаз* сөзүниң *мәлемез* билен этимологик дублетдиги шу ерден мәлим боляр; *кутуруу* - гудузлык, *ирик кой* - бичилен гоюн, *желин* - елин, *карышкыр, бөрц* - мөҗек, *тамга салуу* - тагма салмак, *бойдан түшүрүү* - ич ташламак (деңешд.: татарча бойлы), *бычмал* - бичилен, *улак* - овлак, *чебич* - чебиш, *дөбөт* - көлек, *тогуз кат* - кырккарын (деңешд.: гат-гат, кырккат), *сан* - бут, *урцц, арсылдоо* - үйрмек, *кодик* - күрре, *кык* - гыйк, *тушоо, тушамыш* - душак, *төн* - эшен, *мүйүз* - шах; *эркек*, ургачы, *көк боор* - далак, *чидерлөө* - көссеклемек, *цч эгиз* - үчем ве ш.м.

К.Сейдакметовың дүзен гыргыз дилиниң этимологик сөзлүгинде малдарчылыга дегишли сөзлериң хем энчемеси ерлешдирилип, оларың гелип чыкышы дереңелйәр: *ыңырчак* - чага эери, өкүз үчин эер, говшак 'эер' манылы сөз *эгирчек* - *иңирчек* - *ыңырчак* ялы дүшүндирилйәр. *Шишек* сөзи, бизиң пикиримизче, догры дүшүндирилйәр, сүйт дишине гыргызча *овуз тиши* дийилйәр, шол диш дүшенден соңра *«кайра тиши курагы»* чыкяр: тиш+е+к; *тубар* туу+ар ялы дүшүндирилйәр, *чабдар* монголча *чагаа(н)* «ак» ве+*втар* аффикси *чагаавтар— чавдар— чабдар* 'агымтыл' ялы этимологиялашдырыляр [183].

Лейлек геплешигини өвренмек боюнча язылан макалада *гәдик кой* узын гуйруклы гоюн тохумыны билдирйәр, *дәгәр* 4 айлыкдан улы гузыны аңладып, *токлы, токар* сөзлерине якынлыгыны йүзе чыкаряр.

Түркмен дилиниң материалларында душмаян, тапавутлары эмеле гетирйән сөзлер: *сарчы* - сүйт азалан махалы, бүтин сүрини гезеклешип сагмак дүзгүни; *«агыл-агыл»* - довары агыла салмак үчин айдылян үмлүк; *сары айак* - ир доглан овлак-гузы; *айдовчу* - сүрекчи; *аксыл* - мал кесели; *ак ашык; көк ашык* - ики яшындакы ит; *кой ашык* - үч яшы долан ит; *куу ашык* - дөрт яшы долан ит; *бавалак* - овлак теке; *көгөнчү бөри* - овлак-гуза дүшүнен мөҗек; *көк бөрц, карышкыр* - мөҗек; *чөв бөрц* - орда, гелегурт; *гөз:* - жалгыз *гөз* - ужы алык; *дөнөн, төрт тиш соолук кой* - маңрамаз; *дүмбүл* - малың гуйругы; *жалга* - гузыны башга бир гойна алдырмак; *жөлөк* - кесел ады ве ш.м.

Өзбек дилинден язылан ишлерде хем малдарчылык, доварларчылык лексикасы өзүне етеси орун алыпдыр.

К.Шаныязовың традицион өзбек малдарчылыгы барадакы макаласында хожалыгың бу угрунда гоюндарчылыгың (га-

ракөлчилигиң) эсасы орны эеләндиги гөркезилйәр, гаракөлчилик билен Кашгадеря велаятында яшаян түркменлер хем мешгулланыпдыр. Гоюн тохумларының ады хөкмүнде бу ишде ятланян *казакы* (=газакы), *җайдоры* (ерли гоюн билен газакы, гиссар тохумларының чакышдырылмагындан алнан тохум), *хисори* сөзлерини гетирмек болар [219. 188]. Шу авторың икинҗи макаласында хем дил материалы гетирилйәр [139. 87]. Яш-җынс айратынлыкларыны аңладян сөзлер; *барра//ширвоз* - эмйән гузы, *кузи* - бир яшың ичиндәки гоюн, *тукли* - 1-1,5 яшындакы гоюн, *шишак* - 1,5-2,5 яшындакы гоюн, *навчара* - 3 яшындакы гоюн, *чори, панжи, манг* - 4, 5, 6 яшындакы гоюн.

Марри - гузусы багана үчин сойлан гоюн, мерри гоюн, *кузили куй* К.Шаныязовың дүшүндирмегине гөрә гузусы тохумлык үчин галдырылан гоюн («овца, ягненка которой оставили на племя»), *шейле-де болса, ол дилимиздәки гузулы гоюн* аңлатмасына габат гелип, гузының тохумлык гоюлмагы билен гөнүден-гөни багланышыгы болмаса, дилимиздәки *гузулы гоюн* «мерри» сөзи билен дәл-де, ёз *гоюн* аңлатмасы билен коррелятив җүбүти эмеле гетирйәр, шол 'ёз гоюн' дүшүнҗеси гиң болуп, меррини-де өз ичине аляр; өзбек дилинде *сурук//кура* «сүри» манысында болуп, ол даглык ерде 500-600 башдан, чөлде 600-1000 башдан ыбарат боляр; чопана ярым отурымлы өзбеклер *сардор,* чолуга *чокар* дийипдирлер; чөл чарваларында соңкы *чулук* атландыряр, *киллик, кирклок* - гыркылык, *килликчи//киркувчы* - гыркымчы маныларында уланыляр.

'Малларың от ийән габы' манысында түркмен дилиндәки ялы охъыр (ахыр) сөзи ишледилйәр [203]. Хорезм диалектлеринде түркмен дилиниң материаллары билен якынлашян сөзлер көп душ гелйәр [3]:

Азман - бичилен хайван; *азу* - азы диши; *аңырмак* - аңңырмак; *аңламак* - агнамак; *əвəч* - өвеч; *əкиз* - экиз; *бәжък, бә:жък* (чагалар дилинде) - «мәҗик»; *бъгаз* - богаз, гузлаҗак; *бут* - бут; *гө:шəмəк* - гәвүшемек; *ичәйә* - ичеге; *ыхх* - хых (эшеги чусландырмакда уланылян үмлүк); *йът* - йит (ити ковмакда уланыляр); *кәләк* - келек (гечи); *кәтәв* - кетев (кесел ады); *канчьк* - ганҗык; *куррайт* - гуррайт; *маң* - маң; *овуз* - овуз; *палаң* - палан; *сәлкә* - серке; *тагма* - тагма.

Гойнуң яшыны, җынсыны, тохумыны аңладян сөзлерден:

Өрәби - арабы; *бәррә* - берре; *геччи* - гечи; *далак* - далак (тохум); *казакы* - газакы; *кара көл* - гаракөли; *тцркмәни* - түркмени; *харрәк* - эрек ве ш.м.

О.Мәтрахымовың шу территориядан йыгнан материаллары ёкаркы сөзлүгиң үстүни етирйәр [104].

Аяклашмак - аяклашмак; *бө:жи* (чагаларың дилинде) - бөже, бөҗек; *көкен* - көкен; *кцрре* - күрре; синир - сиңир; *сойыш* - союш; *суват* - суват; *сцри* - сүри; *тайхар* - тайхар; *хыла//хылав* - хыла; *туртоёкли хайван* - дөрдаяклы ('өй хайваны' манысында) [139. 97-99].

С.Ибрагимов билен М.Асамутдинованың макаласында эер, гаңңа барада гызыклы маглуматлар берилйәр.

XIX-XX асырда Орта Азияда, эерлериң бирнәче гөрнүши уланыляр; Өзбегистанда *аравакаш (арава) эгар* 'йүк эери', *салт эгар//мугар эгар//кызыл эгар* 'мүнги эери', *эшак эгар 'эшек эери'*; Газагыстанда *өзбек иер, гутас иер* 'битев эер', *өгиз иер* 'өкүз эери', *эшек иер//куранды иер* 'эшек эери': Түркменистанда *өзбек ияр* (?), *ховут* - ховут, *ыңгырчак* - ыңңырчак [77. 114-1225]. Макаланың авторлары өзбеклериң уланан салт эгар атлы эериниң 28 бөлегиниң боландыгыны белләп, олардан 14 санысының адыны гетирйәр: *нцкче, бале йелке, йелкепошек, бале пөшек, йансыл, перре, кашпеч, бцженек, быкынчөп, мердек, каптал, кошакын, кулак, дестек.* Авторлар XI асырдакы эериң газакларың куранды иер атлы эерине меңзеш болуп, йөнекей гурлушлыдыгыны беллейәрлер. Газак эериниң деталларының адыны аңладян сөзлериң бары-ёгы 4 саны сөзден ыбарат боландыгы (*алгы кас, арка кас, коска, каптал*) себәпли шу нетиҗә гелинйәр. Эериң, гаңңаның гашына XI асырда *йалык* ве *өмзик* дийлипдир, *өңдөнди йалык* «өң гүрлүк гаш», *кединги йалык* - арт гүрлүк, гаш.

XVII-XVIII асырларда хем түркменлер билен белли бир гатнашыклары болан халкларың бири болан башгыртларың дилинде малдарчылык лексикасына дегишли сөзлер өсен лексик подсистеманы эмеле гетирйәр. Башгырт дилиниң диалектологик сөзлүгинден алнан материаллар шу ашакдакылардан ыбаратдыр [33]: *багыу* - бакмак; *быгазлау* - богазламак, соймак; *йатак кулыу* - ятакламак; *кцшәм* - гәвүшеме; *катлыгарын//кыркмэтмас//кыркматмар//кырккарта//кырк-кат, кырккарын* - кыркгарын, кыркгат, кырксаканак, гатгат; *мох-мох* - мах-мах (ити чагырмакда); *ойотколок//ойотко//ойотмос* - уютгы; *әйленсек* - айланма; *жцп* - дөл (овлак-гузы); *тышамыш* - душак, душамыш.

Беллиге алнан сөзлериң аглабасы дилимизде өз эквивалентини тапмаяр. Олара *азбар* (=мал ятак), *арлан* (=көпек), *атлыкса* (=көрпеч), *бцлтерек* (=гүйземик (гу-

зы), *исендерц* (=согулмак), *йары* (=дери), *йелкәк* (=хоран), *калды* (=чепери, ятак), *кетец* (=сүри), *кәшән* (=көшек, душак), *кискес* (=гыркылык), *гузый* (=гоюн тохумы), *кцзгәнәк, тазгарын* (=маялык), *ката* (=тойнак), *кызылцмәс* (=гызылөдек), *лайылдау* (=мәлемек), *ожон, цндек* (=ичирги), *салыулатыу* (=бичдирмек, йөне эдеби дилде бестереү), *сыт* (=ахыр, нова), *тартыу* (=сагмак; эдеби дилде хауыу), *тилец* (=гузыны башга гойна дакмак), *төжөк, кинйә* (=эшен), *тукалак, тукал* (=келек), *тукыугыс, тукыгыс* (=пищек) ве ш.м.

Русча-башгыртча сөзлүкде: *йәкәл* - ашык, *тәкә, харык тәкәхе* - гоч, *бот* - бут, *котороу* - гудузлык, *елен* - елин, *бцре* - мөҗек, *тамга халыу* - тагма салмак, *колон халыу, бызау* - гулун, *гөле салмак* (=зыңмак, ташламак) модели дилимиздәки ялы *овлак атмак, гузы атмак* гөрнүшинде өли доган хайван чагасының адының гөркезилмеги билен ясаляр, *көтөц* - сүри, *хауын* - сагын; гечи билен баглы сөзлер: *кәзә* - гечи; *бәрән кәзә* сүйтден айрыланындан икинҗи гузлаянча аралыкдакы гечи; *шешәк кәзә* - икинҗи ве үчүнҗи гузламагының аралыгындакы гечи, *кәзә* - үч гузлан гечи, *тыу кәзә* гузламалы йылыны гузламан гечирен гечи; *шешәк кәзә* дилимизде гечиниң яш аңладылышына якынлыгы йүзе чыкаряр, түркмен дилинде диңе бичилмедик ве бичилен довар гөрнүши бабатында *ищек* уланылян (*ищек эркеч, ищек теке*) болса, башгыртча уркачы гечи бабатында хем шу сөз гетирилйәр; *кәзә бәрәсә* - яз болан овлак («гечи берреси») *әтәмбай//көзгө бәрәс* - гүйз болан овлак; *ылак* - томус болан овлак; *харык* - гоюн, бәрән *харык//бцлтерек* - сүйтден айрыландан икинҗи гузлаянча аралыкдакы гоюн, *шешәк харык* - икинҗи ве үчүнҗи гузлаянча аралыкдакы гоюн, *харык* - үч гузлан гоюн, *тыу харык* - гузламалы йылыны гузламан гечирен гоюн; *сарык, харык* татар, башгырт диллеринде гойнуң җынс ады болса, газак, гарагалпак диллеринде гойнуң бир тохумыны аңладып гелйәр, *ыңгарсак* - ганңа, *көтөцсе* - Чопан, *сыу* - эшен, *мал-тыуар* - өй хайванлары, *тарамыш* - синңир, *янбаш хөйәге* - янбаш, *өс игез* - үчем; *тыу, кысыр* - гысыр ве ш.м.

Татар дилиниң диалектологик сөзлүклериниң материаллары, эсасан, башгырт дилиниң фактлары билен габат гелйән-де болса, сөзлериң сес кешбинде ве кәбир бейлеки тапавутлар гөзе илйәр [198].

Авызлыкландыру сөзүниң аслы *агызландырмак* билен баглы болуп, соңра ол тәзе доган чаганың агзына яг салмак билен баглы уланылып башлаяр. Э.В.Севортян татар

дилиндәки *авызлан* - ишлигини «принимать первый раз пищу (о новорожденном)» ялы дүшүндирип, сөзүң ясалышыны *авыз* 'рот, уста, пасть, зев' сөзлери билен багланышдыряр [178. 110]. Бизиң пикиримизче, ол гадымы *агуж* сөзүниң фонетик өсүши нетижесинде эмеле гелен формадыр. Башгырт дилиндәки ялы, татарча хем гойна *сарык* дийлип, *гоюн-гечи* сөзи *сарык-кәҗәләр* ялы формада уланыляр; Д.Х.Базарованың ве К.А.Шарипованың ятланан ишинде *сарык* сөзүниң уланылыш герими ашакдакы ялы гөркезилйәр: *ана сарык* (=эне гоюн); *бәрән сарык* (=токлы); *ит сарыгы* (=этлик гоюн); *сарык тәкәси* (=гоч); *теше сарык* (=уркагы гоюн); *тукты сарык* (токлы) ве ш.м.

Сөзүң этимологиясыны авторлар рус дилиндәки *ярка* сөзи билен багланышдыряңлар, рус дилиндәки *ярка* болса түрки *йаз, йай* сөзлеринден хасап эдилйәр: *арты, соңгылык, чүп* диалектде ве эдеби дилде 'эшен' манысында гелйәр; *соңгылык* рус дилиндәки *послед* билен баглы болса, *чүп* 'жүбүт' маныларындан гайдяр. Эшениң түркмен дилинде кәте *ёлдаш* синоними хем уланыляр. *Арулату* (арассалатмак) 'бичдирмек' манысында гелйәр, *атавыч* эдеби дилдәки *пишкәк* билен бир хатарда пишеги аңладяр. Татар дилиндәки *бойлы* богаз диймек болуп, дилимиздәки «бойлы-богаз болмак» фразеологизмини илкинжи компонентиниң манысыны айдыңлашдыряр, *гузника, кузна* 'ашык' диймекдир; эдеби дилдәки тамга билен бир хатарда *дабра* хем уланылып, рус дилиндәки *тавро* сөзүниң тәсирини башдан гечирйәр, *ицелчәк, ыңгырчак* түркмен дилиндәки ялы манысыдадыр, *инце//инче* сөзи *инҗи* сөзүмизе габат гелйәр, ак түркмен дилиндәки ялы сүйт-гатык манысына-да эдир. *Азман* а) 'ары', б) 'бозук, ёлдан чыкан' маныларында уланылып, довардарчылык лексикамыздакы сөзүң семантик структурасыны хас айдыңлашдырмага хызмат эдйәр; *чебеч бала//чипи бала* жүйжәни аңладяр (деңң.: *чебиш*), *бүлтерек* ир болан гузы манысында гелйәр, *инәң* түрк, азербайжан, газак диллеринде болшы ялы, тагма салмагы аңладяр.

Орта Азия, Гүнорта Сибирь түрки диллериң лексикасындакы ареал меңзешликлере багышланан ишде зәхмет гуралларына, өй хожалыгына, азыга, өсүмлик дүнйәсине дегишли лексика-семантик топарлар гыргыз, алтай, хакас, тува, газак, уйгур, өзбек, түркмен диллериниң материалларыны чекмек аркалы деңешдирилип өвренилйәр. Шол ишден гөрнүши ялы, *ногта, уян, зер, гамчы, сүйт, гурт, эт* ялы сөзлер олар үчин умумыдыр. *Яг, сарган* сөзлери бол-

са оларың көпүсинде *май, быштак* ве ш.м. вариантларда душ гелйәр [194. 52-69].

К.С.Кадыраҗиев гумук дилиндәки хайван атларына багышланан макаласында гызыклы лексик хем-де этимологик маглуматлары хөдүрлейәр. Ол огуз ве гыпҗак диллерине дегишли материаллары хем уланяр. Макаланың авторы *чебиш* сөзүни түрки диллериң өз материалында этимологиялашдырып болҗакдыгыны азербайҗан дилиндәки *чөп* (көшек) сөзи билен делиллендирип, гадымы реконструкциялашдырылан форманы **тебит* гөрнүшинде хөдүрлейәр. К.С.Кадыраҗиев *кой* ве *коч* сөзлерини бир көкден хасап эдип, праформаны **къонч//къонт* ялы дикелдилйәр, онуң догрудыгыны болса дравид диллериндәки *кханд* 'гоюн' сөзи билен тассыкланяр; гечи **кентинг//кентиг* ялы реконструкциялашдырылып, хытайча *кэ* байтал, монголча *ге (гюн)* байтал, *кан+җык* сөзлериндәки ялы 'хайваның уркачысы' гөрнүшинде дүшүндирилйәр [138. 28-32].

Гарындаш болмадык диллериң материаллары методик тайдан догры уланыланда, оларың берйән материаллары хас ыгтыбарлы болуп билер. К.С.Кадыраҗиевиң макаласында довардарчылык, малдарчылык лексикасының ядросына гирйән сөзлери өрән гадымы дөвре экидйәндиги догрудыр, себәби малдарчылык Азияда өрән ирки заманларда дөрейәр; Орта Азияның көп бөлегиниң эйран ве түрки дилли тайпалардан хем өң дравид диллеринде геплейән халкларың яшан ерлеридиги тарыхдан мәлимдир. Бейлеки тарапдан, дүрли системалы диллерде шол бирмензеш объектиң дилдәки шөхлеленишини өвренмек хем пейда гетирип билер. Шу нукдайназардан түрки халклар билен азда-кәнде гатнашыкда болан, малдарчылык билен мешгулланян кәбир Кавказ халкларының дил материаллары гызыклыдыр.

Лезги дилинде довар *даппагар, хппер,* гоюн *хеб,* гоч *гьер,* гечи *улегъ,* теке *кьун,* мачы эшек *канджук* ялы сөзлер билен аңладыляр. Эсасы дүшүнҗелериң арасында гоңшы халкларың (түрки) дилиниң тәсири дуюлса-да, малдарчылык лексикасының өзбашдак кемала гелендиги барада айтмак болар. Яш-җынс аңладян сөзлер ашакдакы ялыдыр: *бацли* - овлак, *клел//ккел* - гузы. Шунуң билен бирликде азербайҗан, гумук диллеринде душян *келин* (шахлы гоюн), *суьруь* (=сүри), *диши, эркек, шек* (ищек), *гвеч* (өвеч), *сакъар карабашлы, карагъуз, кере, куьре, Дирибаш, Сарыбаш* (ит атлары) ялы түрки сөзлер хем белленйәр [138. 5-13].

Авар-анд топарчасына гирйән чамали дилиниң хем-де даргы дилиниң диалектлеринде *мас, босл* (гоюн) өз эсасы

манысындан башга-да бир махал *давар* сөзүниң башдан гечирен семантик өзгеришине сезевар болуп, ол-да «байлык, эмләк» маныларына ээ боляр [138. 75-82]. Даргы дилинде хем түркмен дилиндәки ялы, *эне гоюн, гоч, гузы, гыш болан гузы* (*гышлакы*), *яз болан гузы, 6 айдан 1 йыл аралыгындакы гузы* ялы дифференцирлешдирме бар.

Нешер//нешар, мешер 2 мана ээ: а) токлы гоч, б) 1-3 яш аралыгындакы гоюн; онуң гелип чыкышы макалада *неш* 'эне' сөзи билен дүшүндирилйәр хем-де шу яшда гойнуң эне болмага тайярдыгы белленйәр. Түркмен дилиндәкиден тапавут - токлы, ищек, өвеч *бир сөз билен берилйәр*, иймитлик гымматы, биологик өсүши, ищеклигине гоча гелип, өвечлигине гузлаяндыгы дифференцирлешдирилмейәр, йөне энелиге тайярлык принципи түрки (түркмен) ве кавказ (дарги) диллеринде хем әхмиетли аламат болуп чыкыш эдйәр; 'токлы гоч' манысында гелши хем несил өндүрижилик процесине гатнашмак принципинден гөзбаш аляр.

Түркмен дилинде *токлы, ищек, өвеч, маң* ялы сөзлер яш аңлатмак үчин уланыляр, ол уркачы, эркек, бичилен малларың яш-жынс айратынлыгыны аңлатмак үчин гыраден уланыляр. Даргы дилинде-де шуңа меңзеш системаны гөрмек боляр: Меселем: *нешер кива* 'яшы бир гузлан гойна дең болан гоч'; *клинеш, члунеш кива* 'яшы ики гузлан гойна дең болан гоч'; хлябнеш кива 'яшы үч гузлан гойна дең болан гоч' ве ш.м., ягны ищек гоюн - *ищек гоч, өвеч гоюн - өвеч гоч, маң гоюн - маң гоч* ялы гатнашык эмеле гелйәр.

Довар дашкы гөрнүши боюнча аламатландырыланда гуйругының барлыгы-ёклугы, формасы ве улулыгы, шахлылыгы, гулаклылыгы, реңки ве ш.м. хасаба алыняр.

Чамалы дилиниң довардарчылык лексикасында хем шу хили типологик умумылыклары хем тапавутлары гөрмек боляр: *йеълана* (=токлы), этимологиясы «энесинден айрылан», *йелъаб* (=ищек), этимологиясы «гысыр» (деңешдир: дог), Чамалыча 1,5 яшдан башлап гоюн, 1 яшдан башлап гечи яш-жынс тайдан тапавутландырыляр:

1) 1,5-2 яш аралыгындакы гузламага укыплы гоюн,
2) 2 ве шондан ёкары яшындакы гоюн,
1) 1-2 яш аралыгындакы гузламага укыплы гечи
2) 2 яшындакы гечи.

Шондан соңра доварың яшы нәче гузландыгы билен кесгитлейәр (*бир гузлан гоюн, гечи, ики гузлан гечи* ве *ш.м. ялы*).

4 яшындакы гоч-теке соймага дегишли хасап эдилйәр, оларың атландырылышы хем шунуң билен багланышыклыдыр, бу түркмен довардарларының «гоч-теке өз дөлүне гитмесин» дийип, олары сүрүден айрышы билен бирмеңзешдир.

Довар аламатландырыланда онун реңки, шахы, богазлыгы ялы ягдайлар хасаба алыняр.

Шейлеликде, түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының генетик тайдан бөлүниши оны, бир тарапдан, гадымы хинди-европа диллери билен якынлашдырса, икинжи тарапдан, алтай диллери билен өрән көп умумылашдыряр. Довардарчылык лексикасының өзенини дүзйән сөзлер умумытүрки, галыберсе-де, умумы түрки-монгол дүзүмини эмеле гетирйәр. Түркменлериң дилинден башга диллерде душмаян бирликлер оларың яшаян ер-юрды, шонуң билен баглылыкда йүзе чыкан мал идедиш айратынлыкларына баглыдыр.

Хинди-европа диллеринден түрки, түрки диллерден монгол диллерине гечен сөзлер барадакы пикир, шу гүнки ягдайдан угур алынса, болуп билмежек зат дәлдир. Эмма пугта ылмы эсаса, гечирилен объектив барлаглара даянмаян тассыкламалар мундан буянкы дерңевлери терс ёла гөнүкдирмегиниң мүмкиндиги үчин, бар болан пикирлери жемләп гөркезмек билен чәкленмекчидирис. Түрки-монгол умумылыкларының хронологиясыны, гички алынма сөзлериң хайсы дилден бейлекә гечендигини белли этмек меселеси белли дережеде анықланып, бу барада кесгитле нетижелере гелмек боляр. Шейле-де болса, түрки-монгол этник гатнашыкларында-да болшы ялы, дил гатнашыкларында-да анықламалы, себәбини йүзе чыкармалы меселелер бар. Иң бәркиси, ала-бөле *эйегц* сөзүниң монгол диллеринден хасапланян *гапырга* билен чалшылмагының себәби дүшнүксиздир.

Түрки диллериң өзара гатнашыклары бабатында айдыланда, оларың довардарчылык лексикасыны эмеле гетирйән термин бирликлериниң ирки дөврлерде кемала гелендиги үчин, оны түрки диллериң хәзирки заман классификациясының чәклерине сыгдырмак башартмаяр. Мунуң иң айдын мысалларының бири түркмен дилиниң довардарчылык лексикасында хәзир уланылмаян бирликлериң түрк ве газак диллеринде габат гелмегидир.

III БАП БОЮНЧА ГЫСГАЧА НЕТИЖЕЛЕР

Бапда гечирилен дерңеви гадымы дөврде (ортача мундан 1,5-3 мүң йыл озал) түркмен (түрки) дилиниң довардарчылык лексикасына хинди-европа диллеринден гечендиги анык факт материаллары эсасында субут болян бирликлериң тас ёкдугыны гөркезди.

Довардарчылык лексикасының дөрәп башлан вагты (ортача 8-10 мүң йыл озал) дегишли ылмы дерңевлерден белли болшы ялы, алтай дил умумылыгы дөврүни өз ичине аляндыгына серетмезден, ондакы иң дурнуклы тематик топарлара дегишли бирликлер (яш ве жынс, гөрнүш аңладян сөзлер ве ш.м.) түркмен (түрки) дилиниң материалы билен дурнуклы умумылыгы йүзе чыкарылмаяр. Малдарчылык угруның кәмиллешмә аз сезевар боляндыгыны, бу угруң Азия сәхраларында ызыгидерли алнып барлан хожалык ишидигини назара алмак шу хили нетиҗә гелмәге эсас дөредйәр.

Түрки, монгол ве тунгус-манжур диллеринде довардарчылык лексикасының умумылыкларының хәсиети барада айдылан пикирлериң эсассыз дәлдигини дерңев гөркезйәр, эмма олара гутарныклы нетиже хөкмүнде гарамаклыга даянч ёкдур [30]; Гүндогар Азия сәхраларының тарыхы, этник гатнашыклар ве хожалыгың өсүши барадакы ишлериң эсасында булар хас аныклашдырылып билнер; гелнен нетиҗәни тассыкламак үчин бапда умумы бирликлер билен тапавутланян сөзлер хем ерлешдирилди, соңкулар бу барада өзбашдак нетиҗә гелмәге мүмкинчилик бермелидир.

Түрки диллердәки умумылыклар ве тапавутлар оларың классификацион рамкаларындан чыкып, оларың иррәкки дөврлердәки гатнашыкларыны аламатландырьяр [29; 44; 45. 15-16].

ДӨРДҮНҖИ БАП. ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СЕМАНТИК, ЛЕКСИКА-СИСТЕМАТИК ВЕ НОМИНАТИВ АЙРАТЫНЛЫКЛАРЫ

§ 1. ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СЕМАНТИК ӨСҮШИ

Довардарчылык лексикасының лексика-тематик топарларына гирйән сөзлериң семантик өсүшини ызарламак шу ерде, эсасан, хронологик аспектде алнып барыляр. Олара бу топар сөзлериң айры-айры бирликлери дегишлидир. Кашга-

рының «Дивану лугат-ит түрк» атлы иши довардарчылык лексикасының өрән көп санлысыны өз ичине аляр [21; 53; 137]. XI асырдан өңки *ве ондан соңракы дөвре дегишли* язув ядыгәрликлеринде регистрирленен сөзлериң формал ве семантик айратынлыкларыны утгашдырып өвренмек билен сөзлериң маны гурлушыны ве өсүшини белли дережеде аныкламак мүмкин.

Түркменлер Кашгарының дөврүнде «Апам керегүдин ташыкып йигде [йийен] такукы карытлады» [«Эжем өйден чыкып, игдәни [иен] товуга гаргынды»] *ялы сөзлешипдирлер*. Бурчлы яйың дашындакы 6 сөз «Диванда...» түркменлериң дилиниң элементи хөкмүнде айры-айрылыкда гөркезилипдир [213. 93]. Ондакы 8 мүңден говрак сөзден [15. 62] бары-ёгы отуз чемеси сөз огузларың дилине махсус бирликлер дийлип йөрите белгиленипдир [213. 90]. Эдил шонуң ялы-да, онда 52 саны сөзүң гыпҗак диллерине дегишлидиги гөркезилйәр, шол санда 16 *лексик бирликден гала*ны умумы түрки, 16-сы болса огуз диллери билен умумыдыр [98. 59]. Сөзлүкде огуз ве гыпҗак диллериниң бирибирине көп бабатда габат гелйәндиги эңчеме гезек гөркезилйәр. Шейлеликде, түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының семантик өсүшини ызарламакда диңе бир язув ядыгәрликлериндәки түркменче дийип йөрите белгиленен сөзлери дәл-де, эйсем хәзире ченли дерңевде эдилип гелниши ялы, түрки диллериң язув ядыгәрликлериниң хеммесиниң маглуматларыны хасаба алмак догрудыр. Түркмен дилиниң Орта Азиядакы түрки дилли халкларың дили билен гатнашыкларының хич *бир дөвүрде кесилмәндиги*, Руссия империализминиң агзалан территорияда ишҗеңлиги артып башлан вагтындан өңки дөвүрде түркмен, газак, өзбек, башгырт, татар, ногай халкларының гөнүден-гөни гатнашыкда боландыгы тарыхдан беллидир.

Довардарчылык лексикасының эсасы бирликлериниң бири болан *гоюн* түрки диллерде гиңден яйрандыр. Ол огуз диллеринден бейлеки диллерде *кой* шекилинде йөргүнли [25. 115]. Түркмен дилинде *кой* дөрт ягдайда уланыляр:

1. Он ики йыллык цикл саналанда «Йылбашы сычан, сыгыр, барс, товшан, лув, йылан; йылкы, кой, бижиң, такык, ит, доңуз — болды *тамам*». Эмма «Йылың нәме?», «Шу йыл хайсы йыл?» сорагларына *гоюн, гоюн йылы* дийип җогап берилйәр.

2. Түркмен дилиниң түрки диллер билен контактлашян кәбир ерлеринде (човдур, кырач ве ш.м. диалектдир геплешиклеринде) гоюн сөзи билен бир хатарда душ гелйәр.

3. Ит атларында *(Гойчы)* анлаутдакы [к] сеси ачыклашан вариантда габат гелйәр.

4. Кәерлерде сейрек ягдайда адам ады хөкмүнде *(Кой)* уланыляр.

Шу фактлардан белли болшы ялы, түркмен дилинде белли бир дөврде бу сөз *кой* шекилинде ишледилендиги гөрүнйәр. Кашгарының сөзлүгинде довар манысында дине *кой* ве *кон* сөзлери белленипдир. Икинжи вариант аргувларың дил айратынлыгы хөкмүнде эсасландырыляр, сөзүң ортасында ве ахырында гелен [й] сеси аргувчада [н] сесине гечйәр: *кой-кон, чыгай* (ёксул) - *чыган, кайу* (хайсы — *кану*) [I т. 31].

Хәзирки заман түркмен дилиндәки *гоюн** ве *гоюн*** жүбүти иң гадымы омонимлердендир. Салгыланян сөзлүгимизде-де ол омонимик формалары эмеле гетирйәр: кой -кой [III т. 142]. *Гужак, голтук* манылы кой сөзүниң варианты хем бар. Ол *коюн* сөзүдир [II т. 339]. Бу ики сөзүң бири-бири билен омонимик гатнашыклары дүшүндириште мәтәчдир. Олар семантик омоним болсалар-да, дүрли генетик чешмелерден алнан халатында хем эййәм *шол* дөврде (XI асыр) әшгәр үзңелешипдирлер. Шоңа гөрә-,е оларың бириниң формал өсүши бейлекисиниң үйтгемегине себәп *болуп бил*мез.

Кой XI асырдан өңки ядыгәрликлерде *кон'* гөрнүшинде душяр:

Гүлтекиниң хатырасына язылан язгыда «Сүси бөри тег эрмис, ягысы кон тег эрмис» (Гошуны гурт дек эрмиш, ягысы гоюн дек эрмиш); «Күл текин кон йылка йити егирмика учды» (Гүлтекин он еди яшында гоюн йылы арадан чыкды); «Бей эр коны үркүпен бармыш бөрике», «токузон бош кон» [106. 29, 43, 82].

Бир ерде хайван атлары саналанда гүррүңини эдйән сөзүмизиң, ене бир варианты габат гелйәр: «уд, *коин*, тонуз, каз, өдирек, тагуку» [106. 145]. Диймек, *кой, кон'* шол бир формаңың дүзүминдәки фонетик үйтгешмелериң нетижесинде *койн, койун* гөрнүшлерини өсдүрйәр. Кашгарының айтмагына гөрә, огузлар билен аргувлар гоңшы отуруп, оларың диллери бири-бирине гатышяр [III т, 153]. А.М.Щербагың пикириче, иң ирки форма *конун* болуп, *-ун* кемлик аңладян морфологик элементдир, *-ун* куртун (гурчук), *ягырын* (пилче), *боюн* сөзлеринден хем бөлүнйәр [237. 110]. Э.В.Севортян *ялын, гулун, бурун, ёсун* ялы *сөзлерде* шу аффикси бөлмегиң кындыгыны язяр [179. 172]. А.М.Щербак *бу сөзүң бүтин тарыхы периодың* довамында дуярлыклы семантик өсүши башдан гечирмәндигини

беллэп, 'гоюн' *манысында татар дилинде* *сарык* *сөзүниң* уланыляндыгыны хем айдяр [237. 110]. Кашгара ченли дөвре дегишли ёкарда гетирилен мысалларда *коин, кон* сөзлери өй хайванының *гөрнүши манысында уланыляр.* «Диванда» онуң манысы синкретик хәсиете эедир. Мысал үчин, *кой өрди* (гоюн өрди) [I т., 173 сах], *ол кой ұркұтти* [I т., 263 сах.] ялы мысалларда *кой* сүрини аңладяр. *Эр кой сагды* [II т., 15 сах.], *кой ёзады* [II т., 88 сах.] ялы мысалларда уркачы жынслы довар гөз өңүнде тутуляр. «Бу чөрек *белалы* чөрек, *муны иен гойна гидер»* айтгысындакы сөз хем илкинжи топар мысаллар билен маныдашдыр. Эдил Махмыт Кашгарының дөврүндәки ялы, *гоюн сатмак, гоюн ёзады кимин мысалларда хем гоюн* умумы гөрнүш билдирйәр. Хәзирки заман түркмен дилинде гоюн сөзүне энциклопедик кесгитлеме берилмегиниң өзүне етеси себәби бар: «Гоша тойнаклылар отрядындан болуп, сүйт, йүң, эт үчин сакланян өй хайваны», чүнки *гоюн* сөзүниң жынс аңлатмага гатнашышы икинжи дережелидир. *Гоюн* лексик бирлигиниң семантик структурасы биздиң гүнлеримизде-де ёкарда агзалан манылары өз ичине аляр:

1) доварың бир гөрнүшиниң умумы ады (гоюн-гечи)
2) доварың бир гөрнүшиниң яшы (ищек гоюн)
3) доварың бир гөрнүшиниң жынсы (гойнумыз гузлады)
4) довар сүрүси (гоюн өрди).

Түрки диллериң бирнәчесинде душ гелйән *саглык* ве онуң вариантлары хем *гоюн* билен маныдаш уланыляр. Ол *саг-* көки билен баглы болуп, гоюн сүйдүниң иймитлик хызматының эсасы роль ойнамагы мынасыбетли эмеле гелйәр. Түркмен дилинде шу маныда *сагын* адъектив сөзи душ гелип, сүрүдәки сагылян маллары аңладяр: *сагын гоюн, сагын гечи; саглык* хем сыпат + ат конструкциясының илкинжи элементи болуп, шол конструкция хем *саглык кой* болмалы, ол «Мукаддимат ал-адабда» *саклык кой* гөрнүшинде душяр [319 сах.], чүнки -лык/-лик аффиксиниң гүндогар түрки диллерде сыпат манысы гүйчли дуюляр. Муңа түркмен дилинден хем мысаллар аз дәл [179. 47]. Түрки диллериң бирнәчесинде саглык маны өсүшинден соң 1) гузы, 2) токлы, 3) үч яшдан гечен гоюн, эне гоюн манысында душяр [25. 117]. Кашгары бу сөзи (саглык) [I т., 471] 'уркачы гоюн' *дийип тесвирлейәр. Соңундан хем* онуң аслында 'сагылян мал' манысының бардыгыны гөркезйәр. Мунуң шейледигини «бу кузу ол саглык бирле кошулган» («*сагылян гоюнлара гошулан гузы бу»*) аңлатмасындан гөрмек боляр [I т., 520].

Ищек сөзүниң *исек, ишек, сек* вариантлары, эсасан, газак, гыргыз, өзбек диллеринде *тцсак, шишек, шишак* ялы сөзлер билен бир хатарда габат гелип, кәхалатларда өзара тапавутландырыляндыгыны (*тцсак* - уркачы мал, *сек* - бичилен эркек гоюн) гөрмек боляр; бу ягдай малдарчылык лексикасының огуз ве гыпжак ареалларының галташмагы билен баглы болса герек. *Гоюн, маң, маңрамаз, гоч, гечи, эркеч* ялы сөзлериң огуз ареалыны эмеле гетирйәндиги белленйәр [25. 115]. Шу ареалың диңе яш ве жынс аңладян сөзлер билен чәкленмежекдигини беллемек болар.

Огуз диллерине якын «Мукаддимат ал-адабда» (XII асыр) 'мал' 'мал сүрүси' манысында *келе* (деңешдир: *гелегурт*; «Чох гезер сиз *гә:ле-гә:ле*» (Лейли-Межнун) өрән гиңден уланыляр: *келе йер от, келе кирген су, келени бак /к/учы* ве ш.м. «Мукаддиматда» XII асырың биринжи ярымында (1143 й.) гиризилен түрки сөзлериң арасында *гоюн* сөзүниң *кой* варианты ишжең уланыляр: *ала кой* (96 сах.), *богузлады койны* (120 сах.), *кулакы инеген кой* (134 сах.) ве ш.м. Мысалларда *кой* ёкарда гөркезилен дөрт манының биринжисинде гелйәр: кой - овца, коч - баран дийлип терҗиме эдилйәр. Йөне мунуң өзи түрки дилиң материалыны арап, парс диллериниң бирликлерине деңлешдирилмегидир. Шу пикириң ерликлидиги хронологик талаба лайык гелйәндиги билен тассыкланяр. Ёкарда гөрүп гечишимиз ялы, Кашгарының хем-де хәзирки заман түркмен дилиниң материаллары бири-бирине тас долы габат гелйәр. Шу аралыкда XII асырда *кой* сөзүниң өсүшинде аномал ягдайың болмаҗакдыгы икучсуздыр. Н.Н.Поппәниң *кой* сөзүни ики хили терҗиме эдйәндиги хем гызыклыдыр. Бирнәче ерде ол *овца* дийлип берилйән болса, *мүңүзи кейин толдаш кой; мүңүзи илгери толдаш кой* аңлатмалары «баран с назад закрученными рогами», «баран со вперед закрученными рогами» кимин алыняр. Бизиң пикиримизче, нәтакыклыга гетирен ягдай гойнуң шахлылыгы болса герек. Адатча, гочлар шахлы, уркачы гоюнлар шахсыз гөз өңүне гетирилйәр. Эмма гоюн тохумларының арасында эркеги-де, уркачысы-да шахлы болянлары бар, икисиниңем шахсыз болянлары-да душяр. Гоюн тохумларының суратландырмасы берленде, уркачы ве эркек гоюнларың шахлылыгының йөрите ятланмагы шундан гелип чыкяр [46. 59].

«Орта Азия тефсириниң лексикасында» [41] (XII-XIII асырлар) «агыл йа'ни мухтасир ол болур ким ол бирле койунга агыл кылса...» диен дүшүндиришде *койун* сөзүниң «довар» манысы-да душ гелйәр [91. 34]. Шол бир сахыпада онуң *кой* ве *койун* вариантлары габат гелйәр [211 сах.].

Кодекс Куманикусда *хой* латынча *крастон*, парсча *гуспонд* сөзлерине эквивалент хөкмүнде гөркезилйәр [94. 127].

XIII асырдан башлап түрк дилинде язылан эсерлерден сайланып («даралып») алнан бирликлерин дүшүндиришли сөзлүгинде XVII асыра дегишли материалларың арасында кой уланыляр: Хатта ханын пайы - семендине ики йүз адет *кой* курбан эдип...»

XIV асыр язув ядыгәрлиги болан, Шых Ыслам Шереф Хожа Хорезминиң «Муъину-л-мүрид» атлы эсеринде *кой* хас ишжең уланыляр. Бу сөз малдан төленйән зекат билен баглы көп душяр.

Бу кырк *койда* бир *кой* зекат кечсе йыл,
Такы йүз йигирми эгер болса, бил:
Такы артса, бир имди ики зекат,
Берур ики йүзге теги мунча, бил.

Такы артты бир, имди үч *кой* берур,
Бу - төрт йүзге тегру кифает эрур.
Билки болса төрт йүз - *зекат йүзде бир*
Түмен мүңе тегру - мунуң тек турур [235б. 48].

Дүеден төленйән зекат барада айдыланда, кәбир бейлеки контекстлерде *кой* ве *гоюн* биле уланыляр.

Теве бәшде бир *кой*, такы төрт мужап,
Такы онда ики *коюн*, раст хисап,
Такы болса он бәш зекат үч *коюн*
Йигирмиде төрт кой, жеза көп совап.

Теве йүз йигирмиге тегса качан,
Бәш артмышда *кой*, онда ики раван.
Эгер артса он бәш - зекат үч *коюн*
Йигирми төрт *кой, такы хыккатан* [235б. 45].

«Ровнакыл-ысламың» (XV а.) гоюндан зекат бермәге дегишли бөлүминде *кой* ве *гоюн* сөзлериң уланылышы белленмәге мынасыпдыр. Бөлүм «Бу пасыл гоюн зекаты беянында» *атландырыляр*. Поэтик сетирден *дашарда ол гоюн* формасында гелйәр.

Кырк *гоюндан* бир *гоюн* болур зекат,
Гечсе йыл ол мал үзе сахыб-хаят.

Болмышында йүз йигрими бир такы,
Ики *кой* барур зекат, эл муттакы.

Шейлеликде, *кой* богун саныны деңлемек үчин, окыжа дүшнүкли *вариант* хөкмүнде эсасы *вариантың синоними* эдилип уланыляр.

Салыр Бабаның терҗимесиндәки «Үч мүң *кой* бирле отуз кысрак той үчин өлдүрсинлер» җүмлесинде кой гетирилйәр.

Түркмен эдебиятында *кой, гоюн* сөзлериниң уланылышына стиль чәклендирмеси өз тәсирини етирйәр. Соңабака *кой* хас сейреклешйәр.

Кой сөзүниң уланылышы:

Гурт билен *кой* мыдар этмез бир ойда...
(Магтымгулы. Ел биле)
Ким гөрүпдир *кой* ичинден гурт дөрәр...
(Магтымгулы. Дерт олды)

Гурт дек гирип, ёвны *кой* дек дагылдан...
(Магтымгулы. Башы герекдир)

Мертлер җеңде - той ичинде
Ач бөрүдир - *кой* ичинде.
(Магтымгулы. Эмире дөнер)

Гочлары махмал гөвекли йүз мүң коюң болмаса.
(Нурныяз. Меле атың)

Ёкардакы мысалларда *кой* көпленч, гурт билен гелйәр, бу болса онуң дурнуклы дүзүмлери эмеле гетирйәндигини аңладяр. Эмма бу кануналайык хәсиете эе дәл. *Гурт гоюн* сөзи билен-де уланыляр. Ашакда *гоюн* лексик бирлигиниң уланылышына мысаллар гетирйәрис:

Инҗи алып гелди *гоюн* гүйденлер.
(Магтымгулы. Булар гелмеди)

Гаргыш гурдуң зүрядыны азалдыр,
Гоюн кимин чар тарапа ил болгул!
(Магтымгулы. Гул болгул)

Зор билен иберсең *гойна* бир ити...
(Магтымгулы. Үссеси болмаз)

Бакды *гойнун* Шуайбның еди йыл Муса келим...
(Магтымгулы. Шалык биле)

Гойна гардаш болмаз гуртдан...
(Магтымгулы. Гитмезмиш)

Иллер мeңзәп *гоюн* мала,
Оны ийжек гурт көпелди.
(Сейди. Харам ийжек дөрт көпелди)

Гоюн гуртдан гачар, байлар пакырдан.
(Молланепес. Гелмишем).

Чөле чыкарсыңыз *гоюн* гузланда...
(Кемине. Мәмелериң)

Гоюн сагмага чыканда...
(Кемине. Огулбег)

Гоюндан мөжек еңилсе,
Улы иле болар геңлик.
(Дован шахыр. Накыллар)

Эгер *гойна* чопан гойсаң бөрини...
(Аллахы. Ярашмаз)

Материалың азлыгы себәпли, *кой-гоюн* сөзлериниң уланылышындакы дифференциацияның гечишини анык беллемек кын. Хәзирки дөвүрде *гоюн* сөзи диңе огуз диллеринде уланыляр. *Гоюн* сөзүниң хәзирки дөвүрдәки маны структурасы *кой* ве *гойнуң* вариантларының өзара дифференциациялашмагының нетижесидир. Бу ики сөзүң уланылышына эден сынымызың нетижеси *кой* доварың гөрнүши манысында уланылып, гойун бейлеки маныларда чыкыш эдйәр. Вагтың гечмеги билен көп уланылян форма болан *гоюн кой* сөзүниң манысыны хем өз үстүне алып, *кой* вариантының уланылышыны фразеологик багланышыклы уланыша ченли чәклендирйәр дийменге азда-кәнде эсас берйәр.

Гечи Кашгарының сөзлүгинде, эсасан, 2 гөрнүшде душ гелйәр: кечи ве *эчкү*. Түрки диллериң мундан буянкы өсүшинде ол *эчки, өчки, өшки* ве ш.м. формалара ээ боляр [25. 123]. *Гечи* сөзи Кашгары заманында эййәм огуз диллериниң элементи хөкмүнде екеже ерде гелйәр [III т., 219 сах.]. Ол бир ерде айратынлыкда гелйәр: кечи-гечи [III, 219]. *Кой* сөзүне гаранда (77 гезек уланыляр), кечи, эчкү сөзлери бары-ёгы 6 гезек габат гелйәр:

1) «Эркеч эти эм болур, эчкү эти ел болур» [I, 95]
2) «Эчкү» [I, 128]
3) «Ол койка эчкү кошды» [II, 14]
4) «Эчкү тагыкты» [II, 117]
5) «Эчкү чүпүрленди» [II, 266]

Буларың хеммеси онуң хәзирки заман түркмен дилиндәки биринжи манысына габат гелйәр. Түркмен дилинде *шу сөзүң маны гурлушы ашакдакы ялыдыр:*

1) доварың бир гөрнүшининң умумы ады (гоюн-гечи),

2) доварың бир гөрнүшининң яшы (дог гечи),

3) доварың бир гөрнүшининң жынсы (гечимиз гузлады).

Шейлеликде, *гечи* билен *гоюн* сөзлерининң маны гурлушы бири-бирине өрән якындыр; башкының диңе сүри манысы ёкдур.

«Мукаддиматда» онуң өчкү [144 сах.] гөрнүшиндәки формасы габат гелйәр: *таг өчкүси* [372 сах.], *таг өчкүсиниң оглагы* [372 сах.].

Абу Хайяның «Китаб ал-идрак лилисан ал-атрак» (XIII а.) атлы ишинде *кечи* формасы гыпжаклара махсус *әчки* сөзүне гаршы гоюляр.

«Ровнакыл-ысламда» бу сөзүң уланылышыны богун галыпы билен багланышдырмак кын:

Гоюн-эчкү хем бу гурбанга ярар...

Гоюн-эчку хер бири бирге ярар

Теве-сыгыр еди кишиге ярар [47. 50].

Гоюн-эчку сөзүниң чәгинден дашарда хем ол шу хили шекилде гелйәр:

Алты айлык гузы гурбанга ярар,

Эчку болса яшга етмишдир карар [51 сах.].

XVIII-XIX асыр түркмен эдебиятында гечи сөзи уланыляр, эмма *гоюн, кой* сөзлерине гаранда, ол сейрек душ гелйәр.

«Кодекс Куманикусда» *эзхи* (гечи) сөзүниң латынча *бекус,* парсча *така* сөзлерине габат гелйәндиги гызыклыдыр. Шу сөзлүкде сөзлери гетирилйән куманларың дилинде традицион система сакланяр. XI асырда хожалык әхмиетли жынс аңладян *теке* сөзүниң манысы, хәзирки заман түркмен дилиндәкә якын:

1) доварың гечиден несил алмак үчин уланылян эркек *жынслы гөрнүши (теке)*

2) ябаны гоша тойнаклының гечә меңзеш гөрнүши (даг текеси) М.Кашгарыда

Гочнгар-теке сешилди,

Саглык сүрүг кошулды —

дийип башлаян сетирлердәки теке биринжи мана, «Шахындан яй эдилйән эркек кейик» дийлип дүшүндирилйән *теке* болса икинжи мана габат гелйәр. «Диванда» *эркек/тиши кой; эркек/тиши эчкү/кечи* ялы атлар ёк. Ондан бир асыр соңра язылан «Мукаддиматда» *тиши кой, тиши тавук, тиши өчкү, тиши кулан; эркек чеүртке,*

эркек кеклик, эркек байкуш, эр оглан ялы атлар гинден уланыляр [153, 158, 234 сах.]. Элбетде, бу аңлатмаларың ики-үч неслиң довамында дүйбүнден тәзеленмегине гетирен ички ве дашкы факторлар белли дәл. «Мукаддиматдакы» атларың Махмыт Кашгарының деврүнде-де боландыгына «Дивандакы» *такагу* (товук) сөзүне берилйән дүшүндиришден гөз етирмек боляр:

Такагу: Товук билен хораза берилйән ат; соңра хораза эркек такагу, товуга тиши такагу дийип, бири-бириңден тапавутландырыляр [I, 447 сах.].

Эркек сөзи айратын дүшүндирилйәр: хер бир хайваның эркеги [I, 111 сах.], йөне ол «эркек тышыка кавушды» жүмлесинде адам бабатын-да-да (эркек аяла говушды) уланыляр. Эркек дүшүндириленде, *эркек такагу* мысал гетирилйәр. *Эркек кой, эркек теве* ялы атлары уланмакдан гача дурлан ялы болуп гөрүнйәр. *Такагудан* мысал алсак, ашакдакы система эмеле гелмели:

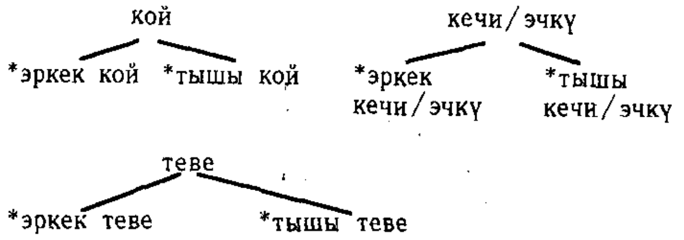

Эмма өңи йылдызжык билен белгиленен атлар «Диванда» ёк. Кашгарыда *эркеч* сөзи бар. Оны Б.Аталай түрк дилине *эркеч* гөрнүшинде терҗиме эдйәр. Түркчеде *эркеч эркек гечи* диймеги аңладяр. «Дүйәниң айгыры» манысында «Диванда» *богра* сөзи уланыляр [I т., 420]. *Кой, кечи* сөзлериниң көпманылылыгының эмеле гелйән деври оларың бири 'уркачы гоюн/гечи' манысына хем ээ боляр. Гоч, теке - эркек, тохумлык доварлары аңладян сөзлер болан болмалы. Дүйәни аңладян *теве, тевей, теви, деве, девей* сөзлериң энчеме гезек уланыляндыгына гарамаздан, эркек дүйәни аңладян сөз ёк. Хәзирки заман түркмен дилинде дүедарчылык лексикасында жынс аңлатмак үчин *эркек* ве *инен* сөзлери уланыляр. 'Инен дүе' манысында Кашгары *титир* сөзүни гөркезйәр: титир - уркачы дүе [217. 9]. Онда *инген* сөзи хем шу маныда гелйәр [I, 120]. *Кой, кечи* умумы ады аңлатмак билен, шол бир вагтың өзүнде уркачы гөрнүши билдирмәге хызмат эдйәр. Эркек гөрнүш үчин

бир манылы *гоч, теке* сөзлери уланыляр. Дүеде ягдай бейле дәл, мунда бир манылы сөз уркачы гөрнүши аңладяр. *Дце* сөзүниң бейлеки манылары кой, кечи сөзлерининкә якындыр: *тевей - дце*. Бир дүе манысында хем-де дүе сүрүси манысында уланыляр [III, 225 сах.]. «Мукаддиматда» велин *тиши теве* аңлатмасы бар: «кысыр калды тиши теве» [*312 сах.*] *«богузлады тиши тевени»* [*120 сах.*]; *«комла*ды тиши тевени» [301 сах.], «боталады тиши теве» [122 сах.]; «эки яшар тиши теве» [304 сах.].

Шунуң билен бир хатарда онда «инген[н]иң борбайыны кести» «сагар інген» [319 сах.] жүмлелеринде *инен* сөзиде душ гелйәр [197 сах.]. Шол бир эсерде бирмеңзеш маныда ики адың уланылмагы шу ишиң айратынлыгы билен баглыдыр, чүнки ол арапча-парсча сөзлүк болуп, оңа илки түркиче (XII а.), соңра монголча сөзлер гиризилипдир (XV а.). Шол себәпден терҗимелер сөзме-сөз эдилен болмагы мүмкин.

«Кодексде» *дце* сөзи хайванлар диен бөлүмде белленмейәр.

З.Б.Мухаммедова «Булгат ал-муштак фил-лугат ат-түрк ва-л-кыфҗак» (XIV а.) атлы эсерден *деве* формасыны хем йүзе чыкаряр [115а. 36, 165 сах.], *теве* сөзи *тцве* билен якынлашдырылып, умуман, уркачы гөрнүши аңладандыгы барада *пикир йөредйәр хем-де дце сөзүниң хәзирки заман* түркмен дилиндәки маныларыны гөркезйәр: 1) дүе (умуман); 2) инен дүе (шол ерде).

«Китабы дәдем «Горкутда» (XV а.) *дцве* умумы гөрнүш аңладян маныда уланыляр [19, 20 сах.].

Атдан айгырдан, *дцведен* бугра,

Гъойундан гъоч өлдүргил!

Ат, дүе, гоюн мал гөрнүшини аңладып гелйән болса, айгыр, бугра, гоч — оларың эркек жынслысыны гөркезйәр. Шейлеликде, бугра - эркек бактриан дүйәни аңладяр. Кашгарыда *бугра* ёк. Түркмен дилиниң дүедарчылык лексикасында *бугра* дийип, 4-5 яшлы тохумлык эркеге айдыляр. Хөвүрлик эркеклериң атландырылышы яшына гөрә үйтгейәр [217. 10]. *Бугра* XV асыра дегишли ядыгәрликде мая манысында гелип, уркачы бактрианы аңладяр [55 сах.], «Биң бугра нер сечди» жүмлесинде бугра ызындакы сөзүң айыклайжысы болуп гелйәр [56 сах.].

Кашгарының заманына ченли ат бабатында ёкардакы система гутарныклы эмеле гелйәр:

ат

айгыр гысрак//би [II т., 96].

Илки довар, соңабака дүе бабатында *хем шу система* дөрейәр.

Семантик өсүшини дернемели сөзлеримизиң бири хәзирки довардарчылык системасында 'бичилен' манысында уланылян *эркек* сөзүдир, онуң шу мана ээ болмагының соңкы дөвре дегишлидиги дүшнүклидир, чүнки эркегиң эсасы, хәзире-бу гүне ченли белли болан манысы җынс аңлатмак билен баглыдыр.

Кашгарыда «Ол кузу эритти» (Ол гузы бичди) җүмлесиндәки *эритти* бичмеги анладяр. Шу сөзүң сөзлүк макаласында «Оглан эретти» җүмлеси гетирилип, онуң 2 манысы гөркезилйәр: 1) оглан улалды, эркек адам болды; 2) оглан сүннет эдилди. Соңкы манының дөрән вагты огузларың мусулманлыга гирен вагтлары билен хронологиялашяр. Эмма 'бичмек' ве 'улалмак' манысының бир сөзде җемленмеги дүшнүксиз болуп галяр, *эрет* - сөзи арыт ве эрез - сөзлери билен вариант топарыны эмеле гетирйәр. Бизиң пикиримизче, эрит/эрет - сөзүниң бири-бири билен маны үзңелиги оларың этимологик омонимлер болмагының мүмкиндигини анладяр. Биринҗиден, *палта+ла, чекич+ле* сөзлерине якындыр. *Эрит - эрез* вариантлары *акыт - акыз* җүбүти билен грамматик умумылыга эедир. Шейлеликде, оларың дүйп сөзи *эр* - ишлиги боляр. Ол ишлик хем «Диванда» бар: «Ол там эрди» (Ол там йыкды). Мунуң өң янында «Эр эрди» (Адамың ичи гысды) диймеги аңладян сөзлем ерлешдирилипдир. Хәзирки заман түркмен дилинде бу сөзлемлер 1. Адам ирди, бизар болды. 2. Адам дивары йыкды - гөрнүшинде боляр, эмма *эрди* сөзи «Ол чекелешип баршына ёлдашының додагыны йирди» кимин җүмледе габат гелйәр. Семантик өсүш нетиҗесинде *йирмек* юмшак затлар билен баглы уланылып башлаяр. *Йирмек* түркмен дилиниң шивелеринде *ирмек* вариантында хем душ гелйәр. Кашгарыда эрмекден башга онуң гайдым дережедәки варианты хем белленйәр: Там эрилди, ай эрилди [I, 270 сах.]. *Эрит* - ишлиги, Э.Г.Севортяның язышы ялы, аслында буйрук формасының аффикси болан -ыт/-ит ясайҗы гошулмасындан [178. 338] эмеле гелйәр. «Диванда» ады гечйән, дилик дилмек үчин уланылян *эр* атлы гурал [I, 145 сах.] гузы бичмек үчин уланылан болса герек. Шейлеликде, эркек сөзи билен омонимик гатнашыкда болан *эрит* - **эритилген* сөзлери бичилен довары (малы) аңладяр.

Дүрли себәплер билен *эритмек* сөзи уланышдан галанда хем бу процесиң илкинжи этапындакы юмуртгалык халтаның дерисини дилип ачмак херекети шу денотаты аңлатмаклыга эсас болуп хызмат эдйәр.

Шу ерде *эркеч* сөзүниң довардарчылык лексикасында ики манында уланыляндыгыны мәлим этмек герекдир. Оларың эсасысы барада II бапда йөрите дурлуп гечилди; ол бичилен гечини аңладяр. Икинжи маны онуң сүрүде ерине етирйән хызматы билен баглыдыр. Адатча, олар сүрининг өңүни чекйәрлер. Эмма кәхалатларда бу хызматы теке хем битирйәр. Шонда жынс аңлатмак бабатда дуйбүнден бимаы болуп гөрүнйән *эркеч теке* аңлатмасы уланыляр, бу 'адатча эркежиң ерине етирйән хызматыны этмәге гатнашян теке' диймеги аңладяр. *Эркечлемек сөзи* 'эркежиң көмеги билен сүрини өңе әкитмек, белли бир угра йөнелдирмек' маныларында уланыляр. Муңа формал меңзешлиги болан *өвечлемек* сөзүниң манысы ве ясалышы башгачадыр: *өвечлемек* йөремеги кын гөрйән доварың арткы аякларындан галдырып, өңе итекләп йөретмек манысында болуп, *өң* (диалектал *өв)* сөзүне *-ач/-еч* аффикси *гошулып ясаляр; гермек, сермек* сөзлеринде болшы ялы, оңа *-аш/-еш* (-ас/-ес) аффикси гошулыпдыр (гереслемек, серешлемек, өвечлемек).

«Диванда» «Ол кузу арыглады» жүмлесиндәки *арыглады* сөзи-де бичмеги аңладяр. *Арыгламак* «Ол ярмакыг арыглады» [Ол пулуң говусыны топлады] мысалында гетирипдир. Орта асыр дилчиси бир задың ичинден говусыны сайламаклыга хем шейле дийнлйәр дийип, *арыгламак* ишлигиниң семантик структурасыны хас айдыңлашдыряр [I т., 303]. Ол сыпатдан (арыг [I т., 12]) ясалан сөздүр.

Мундан башга-да, бу сөзлүкде көп манылы *бечел* сөзи душ гелип, ол түркмен дилинде уланылян *бичилен* билен көңдешдир. Ол сүннет эдилен аялы, эркеги, аты ве башга хайванлары аңладяр [I т., 392].

Гуза тыг урмаздан, онуң тохум дамарыны үзмек аркалы бичмеклиге *салыр бичим* дийилйәр.

Өрклемек хәзирки заман түркмен дилинде «Малы отармак үчин отлук ере даңмак» дийип дүшүндирилйәр. Довардарчылык лексикасында чопаның улагы болан эшек агшам гачып гитмез ялы, отлук ерде даңып гоюляр. Шу сөз «Диванда» хем белленипдир. Онда *өрклемек* ат бабатында уланыляр [I, 43 сах.]. Бизиң гүнлеримизде онуң манысы гиңелип, гөчме маныда-да гелйәр: «өркүңи үзмек», «өерип өрклемек» ве ш.м.

XI асырда *өгүр* гоюн, кейик, багыртлак, дүе ялы хайванларың сүрүсини аңлатмак үчин уланылыпдыр. Шоңа гөрә өй хайванындан сүрүси болан адама *өгүрлүг эр* дийлипдир. Йылкы сүрүсиниң ичиндәки айгыр *өгүрлүг айгыр* атландырыляр, шу халда *айгыр өгүрленди* жүмлеси ерликли болжак. Эмма *йунд өгүрленди* дийилйәр [йылкы сүрүси хөвүрленди]; бейлеки хили сүрүлер бабатында хем шейле дийилйәр дийип, Кашгары шаятлык эдйәр [I т., 292]. Шол бир вагтың өзүнде 'сүри' манысында *сүрүг* хем айратын душ гелйәр:

Өгүр сүрүг кой теви йунды биле
Йумурлайу эркенин сүтин сагар [I, 384]

Саглык сүрүг кошулды [III, 102]

Хәзирки заман түркмен дилинде *хөвүр* сөзи өзбашдаклыкда 'ёлдаш, хемра' манысыны аңладяр. *Хөвүр эркек* ады несил алмак үчин уланылян эркек манысында уланыляр, шу адың дүзүминдәки *хөвүр* гадымы түрки *өгүр* билен гөнүденгөни баглыдыр. Шейлеликде, *өгүр* (*хөвүр*) сөзүниң гиң манысы даралып, эсасан, дүйә дегишлиликде уланыляр. Довардарчылыгың терминологиясында *хөвүр гоч* ады *хөвүр эркек* адының модели эсасында бизиң дөврүмизде ясаляр.

Ёкарда *агыл* сөзүниң Кашгарының сөзлүгинде ики маныда 1) гоюн ятагы, 2) гоюн гумалагы гелйәндигини белләпдик. *Агыл аг, ак* ялы вариантларда гелйән 'тор' манылы сөз билен баглыдыр. Онуң гумалак билен баглы манысы метонимик хәсиетли дөрейәр (гойнуң ятян ери - гойнуң ятян ериндәки гумалак). Шуны тассыклаян сөз довардарчылык лексикасында бар, ол *гараятак* сөзүдир. Ол гойнуң вагт көп болмагындан (өгумалакламагындан) шейле ада ээ боляр.

Маны үйтгешмесине сезевар болан сөзлериң бири-де *азмадыр*. Ол XI асырда юмуртгалыгының дашындакы дерисине зыян етмеги зерарлы несил өндүрмәге гатнашып билмейән г о ч манысында экен [I т., 130]. Онуң билен багланышыклы *азман* текелик эдйән эркеч бабатында уланыляр.

Гойнуң семремеги онуң гуйругының улалмагы билен кесгитленйәр. «Гойнуң гуйругы ичләпдир (ишләпдир)» дийленде, онуң семрейәндигини анладяр. XI асырда ол, эсасан, экеранчылыкда уланылыпдыр. *Тарыг ичленди* - экин дәнеленди. Кашгары ийилйән затларың ортасы бишенде шейле дийилйәр дийип, гошмача дүшүндириш берйәр [I т., 256].

Хәзирки заман түркмен дилиниң экеранчылык лексикасының сөзлүгинде ол белленмейәр. *Ичленмек* бейлеки сөзлүклерде-де гөркезилмәндир.

Чопаның агшам ятанда элине даңып ятян гойнуна *экди гоюн* хем дийилйәр. Ол «Диванда» «Ол кой иктүледи» [I т., 317] жүмлесинде габат гелйәр. Ол *йигит* сөзи билен көкдешдир. «Дивандакы» «Огул икдилди» (огул тербиеленди) жүмлесиндәки *икдилмек* гиң маныда уланыляр [I т., 246]. Ол өз гезегинде *икитмек* - 'тербие бермек' сөзүндендир [I т., 213]. Шу көкден -ы/-и аффиксиниң гатнашмагында **икити* сөзи хасыл боляр. Түркмен дилиндәки йигит сөзи шу сөзүң фонетик вариантыдыр.

Түркмен дилиниң довардарчылык лексикасына дегишли болан *сөвүш* сөзи хәзирки вагтда гелен мыхманың хатырасына сойлан довары аңладяр. Онуң «Дивандакы» манысы башгарачак болуп, (*сөгүш*) кебаба яран овлак я-да гузыны аңладыпдыр. «Китабы дәдем Горкутда«

Ага:йылдан түмен гъойун вергил бу оглана!
Ши:шлик олсун — эрдемлидир — дийилйәр [21 сах.].

Сөзүң хәзирки манысы башкы манысының өсүшиниң нетижесидир: — сөвүш этмек — овлак-гузы союп кебап этмек — мыхман хорматы үчин овлак-гузы союп, кебап этмек — мыхман хорматы үчин овлак-гузы//довар союп, кебап этмек — мыхман хорматы үчин довар союп, кебап//нахар этмек — мыхман хорматы үчин довар союп, нахар этмек.

Манысы даралан сөзлериң хатарына гыртыч гирйәр. Түркмен дилинде ол яз айлары гөгерйән гөкже оты аңладяр. Кашгарының вагтында онуң манысы хас гиңрәк болупдыр. Орта асыр алымы оны ики саны мысалда гетирйәр: «көрклүг кыртышлыг киши» — йүзүниң реңки овадан адам ве «ер кыртышы» — ер йүзи [I, 460]. Оты аңладян сөзүң манысының кемала гелмегинде *ер кыртышы* ады улы роль ойнаяр: ер кыртышындакы, йүзүндәки от. Метонимик хәсиетли маны гечиши болуп гечйәр.

Маны өсүши ызарланмалы сөзлериң бири-де *гузламак* сөзүдир. Ол хәзирки заман түркмен дилинден довардан башга хайванлар бабатында-да гинден уланыляр. «Диванда» *гузламак* манысында бирнәче сөз ишледилйәр. Эдил хәзирки заман түркмен дилинде болшы ялы, хер бир хайваның көпелмек процеси айры-айры сөз билен атландырылмага башлаяр.

«Пал китабында» «өрүң ингени бутулады» мысалында *ботламак* сөзүниң хас гадымы формасы берилйәр. Эдил шол ерде «Бег эр йонтунар бармыш, ак биси гулунламыш» жүмлесинде *гулунламак* сөзи *гелйәр, боту* [*I т., 120*], *ботук* [III т., 218] сөзлери «Диванда» берилйәр. «Мукаддиматдан» *тиши теве боталады* диен мысалы ёкарда гетирипдик.

«Инек бузагулады» [III, 91], «Кулначы кысрак» ('гуланлажак байтал') аңлатмасындан *кулнамак* сөзүни аңмак боляр, ол, догруданам, бирнәче гезек уланыляр [III т., 92, 302, 319 ве бейлекилер].

«Ыт энүкледи» (ит гүжүкледи) жүмлесинде *энүклемек* сөзи белли боляр. Ол арсланың, сыртланың, мөжегиң, итиң чагасыны аңладяр [I т., 72].

Тогурды сөзи барада сөзлүк макаласында шейле маглумат берилйәр: урагут огул тогурды. Шу ерде «Хайван чагаласа хем шейле дийилйәр» дийип, үсти етирилйәр [II т., 80]. Эмма тутуш «Диванда» бу сөзүң хайван бабатында уланылян ери ёк.

«Кой кузулады», «Кечи оглаклады» ялы мысаллар «Диванда» душ гелмейәр.

З.Б.Мухаммедованың XI-XIV асырларда язылан ишлериң дилиндәки огуз-түркмен сөзлерине багышланан ишинде хем *гузламак я-да овлакламак (оглакламак)* сөзлери гөркезилмейәр.

«Китабы дедем Горкутда«

...Гьарагьоч атлар,
Эсен олса, гъулан (гулун) тогар
Гъайтаба:нда гъызыл дүве,
Эсен *олса, то:рум верер.*
Ага:йылда а:гжа гъойун,
Эсен олса, гъузы верүр... — диен сетирлер бар.

гулан догмак; торум бермек, гузы вермек аңлатмаларында-да бизиң агтарян бирликлеримиз уланылмаяр. Эмма Кашгары ашакдакы ялы өрән гызыклы маглуматы берйәр: «Урагут йениди» (аял чага догурды). Бу сөз дине аял чага *догранда уланыляр. Хайван* чагаласа, доглан чаганың ады алнып, ызына *-лады* гошулмасы *гошулып, ишлик ясаляр.* Мысал үчин, сыгыр несил өндүрсе, «Ингек бузагулады» дийилйәр, «Инек бузав догурды» диймекдир... Гуш несил өндүрсе, «Куш балалады» дийилйәр, гуш чагасына бала ады берилйәр. Байтал чагаласа, шунуң ялы дүзгүн уланылмаяр. Байтал чагасына кулун дийилйәр, эмма байталың чагаландыгыны аңлатмак үчин, «Кысрак кулнады» дийилйәр.

Болмалысы гулунлады сөзүдир, йөне *н* билен *л* икисиниң эмеле гелйән ери бирмеңзеш боландыгы үчин, олар үйтгейәр. Шейдип ол сөз еңиллешипдир. Мундан башга-да, арслан энүкледи дийилйәр» [III т., 92].

Гулунламак сөзүниң орфоэпиясы, *гулнамак* сөзүнден башга-да, гулламак вариантыны хем берип билйәр: гулунламак - гулулламак (- улул - гаплологиясы) — гулламак. Biзиң агтарян *гузламак* сөзүмиз хем шунуң билен баглы болмагы мүмкин. Түркмен дилиниң кәбир геплешиклеринде гузламак сөзи *гулламак* ялы хем айдыляр.

«Диванда» *сыгыр* ве *бока (буга)* сөзлериниң болмагына гарамаздан, сыгрың чагаламагыны аңладян сөз гөркезилмейәр. Диймек, бу ики сөз инек билен билеликде үчлүги эмеле гетирйәр:

сыгыр

инек бока

Бузагу хәзирки заман түркмен дилине ченли етип гелседе (бузав), *бузавламак* сөзүне дерек, эсасан, *гузламак* сөзи уланыляр. Умумы ады анладян *сыгыр* болса *инек* сөзүни гысып чыкаряр;

сыгыр

сыгыр буга

Мунуң себәби *гоюн, гечи, дүе* сөзлери, эсасан, ики манысда уланыляр; булар хем умумы ады хем-де малың дегишли гөрнүшиниң уркачысыны анладярлар. Он ики йыллык циклиң адында душ гелйән *уд (уд йылы)* хем-де чигилче дийип белленйән *уд* (сыгыр) билен синонимик хатары гетирйәр [I т., 45 сах].

«Әр оглы муңазмаз, ит оглы гөлермез» диен накылда [II, 84] габат гелйән сөз XI асырда *күлермек* гөрнүшинде болупдыр. Ол түркмен дилиндәки *гө:лермек* сөзүне габат гелйәр: «Аякларыны узын салып, чәшерилип, чишип ятмак (хайван барада)» [ТДС, 53]. «Диванда» «Ат күлерди» мысалы гетирилйәр ве атың гарны чишдиги себәпли бүдремеги дийлип дүшүндирилйәр.

Довардарчылык лексикасының дүзүминде довара семизлик дережеси билен баглылыкда баха берленде уланылян, бирнәче сөзден ыбарат топар бар. Оларың ичинде *аррык-дуррук* сөзи душ гелйәр: «Гойнуң аррык-дуррыгы гыркым-

дан соң алнып галынып, бирнеме бакылмаса хорланар». Ирки эатпларда *турук* айратын уланыпдыр [I т., 380]. Онуң дегишли дили белленмейәр. Шу маныда синхрон уланылян *арык* огузларың ве гыпҗакларың дил элементи хөкмүнде гөркезилйәр [I т., 66]. Тиркеш сөз огузлар билен гыпҗакларың якын гатнашыкда болан түрки тайпасының галташян еринде эмеле гелйәр.

«Диванда» ашакдакы бент ерлешдирилипдир:

Куш курт камуг тирилди,
Эркек - тышы терилди,
ˆгүр алып тарылды
Йынка яна киргүсүз

(Гуш-гуртларың хеммеси [яз геленде] дирелди, эркек-ургачы йыгнанды, хөврүн алып дагады, [Гайдып] хине гирмесизден) [III т., 6]. Хәзирки заман түркмен дилинде башда гелйән тиркеш сөзүң компонентлериниң ери, көпленч, чалшылып уланыляр (гурт-гуш). Тиркеш сөзүң компонентлери гадымы дөвүрден бәри өзбашдак уланыляр.

Курт гадымы түрки дилде согулҗан тохумындан болан мөр-мөҗеги аңладыпдыр. Ол диңе огузларың дилинде мөҗеги билдирипдир [I, 342]. Мөҗек XI асырда, ондан өңки заманда *бөри* сөзи билен аңладылыпдыр. Хәзирки заман түркмен дилинде *бөри, гурт, мөҗек* сөзлери синонимлер хөкмүнде гөркезилйәр. Орталык эдеби норма хөкмүнде *мөҗек* уланыляр.

Ёкарда Күлтегине багышланан язгыдан гетирилен «Сүси бөри тег...» җүмләмизде, башга-да «Пал китабында» «Бей эр коны үркүпен бармыш бөрике» [107. 29, 82]; «Кул - ягы, ыт - бөри» [I т., 336], «Бөри тышы карышды» (Мөҗегиң диши гамашды) [II т., 97], «Бөри кошнысын йемез» [III т., 220], «Бөри улыды» [III т., 255] ялы аңлатмалар душяр. Малдарчылык билен гиңден мешгулланан огузлар *бөри* сөзүни табувлашдырып, оңа дерек гурт сөзүни уланып башлаярлар [19. 21]. Гурт хем, бөри хем гойнуң ягысыдыр. «Диванда» *куртанмак* (гурт гөзлемек) [II т., 248], *куртламак* (гурдуны айырмак) [III т., 447] ялы сөзлерден белли болшуна гөрә, гоюнлара гурт дүшмеги адаты болупдыр. түркмен дилинде *гурт I* ве *гурт II* семантик омоними эмеле гетирйәр. Эмма гурт эвфемизминиң вагтың гечмеги билен гүйҗи гачып (деэвфемизация), ол *мөҗек* диймек билен барабар болуп башлаяр. Шейлеликде, бир эвфемизм бейлекиси билен чалшыляр. *Мөҗек* язув ядыгәрликлеринде аз душяр. «Дивандан» өңки ве соңкы ядыгәрликлерде ол

белленмейәр. Түркмен дилинде *мөжек* сөзи гурт ялы овнук җандарлары аңладяр (мөр-мөжек, мөжежик). «Түрк дилиниң сөзлүгинде» онуң 3 манысы белленип, олар овунжак гуры ер ве деңиз җандарлары билен баглыдыр. *Гурт* сөзи билен болуп гечен хадысаны мөжек сөзүнде хем гөрмек боляр [9.9]. *Довардарлар малын* ягысының адыны тутмазлык үчин инди башга сөзлери *уланярлар: мейданың ити, гоюнларың дайысы, хак хоссары* ве ш.м. Илкинжи эвфемизм (мейданың ити) ёкарда гетирилен «Кул - ягы, ыт - бөри» накылы билен гатнашыга гирйәр.

Сөзлери душүндиренде, Кашгары өрән көп тарыхы ве этнографик маглуматлары берйәр. *Даг* сөзи түркмен дилиндәки ялы, гадымы түрки дилде хем бирмеңзеш маныда уланылыпдыр; ол атлара ве бейлеки хайванлара уруляи дагы, дагламагы анладяр [III т., 153]. Бу сөзүң парсларда хем бардыгыны билен алым онуң түркилерден алынма сөздүгини *айдып, муны медени* тайдан эсасландыряр: парсларда түркилердәки ялы мал сүрүлери ёк, шонуң үчинем оларда бу хили сөз болуп билмейәр. «Диваның» авторы дагламаның, тагманың сүрүдәки мала салыняндыгыны айтмакчы боляр. Үстесине-де, ол бу сөзи ысламың серхетлеринде-де (парслар билен гатнашыкларың ёк еринде - М.С.) эшидендигини беллейәр. Шу айдылан практика билен баглылыкда түрки диллерде *тагма//тамга* сөзлери уланыляр. Буларың шол бир сөзүң вариантлары *болмагы* мүмкин — гм - сеслериниң метатезасы билен - мг - сес утгашмасы эмеле гелип, ики вариант гелип билер. Оларың дүрли көклерден ясалан паронимлер болмагы хем әхтимал. *Даг (таг)* ишлик-исим көкүне *-ма* аффикси гошулып, *тагма* сөзи эмеле гелйәр (деңешдир: ойма — оюнчы [179. 139]; тамга *тамы (тамуг)* (довзах) сөзүндәки көкден *-га/-ге* аффиксиниң гошулмагы билен дөрәп *билер* [179. 234].

Гысыр сөзи «Дивандака» гаранда маны гиңелмесини башдан гечирйәр, чүнки ол XI асырда диңе ат бабатында *уланылыпдыр*. Кашгары бу барада шейле маглумат берйәр: Хөвүр вагтында хөвүр мал билен гатнашыкда болса-да, богаз болман галан хайван (байталдан башга) бабатында ЁЗАДЫ сөзи уланыляр. Байтал үчин «Би кысыр болды» *дийилйәр [III, 88 сах.]*. Хәзирки заман түркмен дилинде ёз сөзи гысыр ве эркек доварлар, маллар манысында уланыляр [ТДС, 87]. Иллюстрация хөкмүнде гетирилйән мысал хем Кашгарының мысалы билен белли дережеде баглыдыр. Сай атлы, ябзал атлы, ёз атлы — хемме җемленди (А.Говшудов). Диймек, *ёз* ат барада-да уланыляр.

Довардарчылык лексикасының эсасы уланылян бирликлериниң *бири болан довар* сөзүниң маны өсүши барада хем дуруп гечмек мөхүмдир. Ол «Диванда» өрән көп гезек гетирилйәр, ол, эсасан, *тавар* шекилинде душяр. Ол 'мал, мүлк; гош' дийип дүшүндирилйәр:

«Тавар. Җанлы, җансыз мал» [I т., 362].

«Тавар учун Теңри озламазын
Уйа кадаш оглыны чынла богар» [I т., 86]

«Артут алып анунгыл
Эзгү тавар өгурлук» [I т., 114]

«Изу берүн бошуттум,
Тавар йолуг ташаттым [I т., 40]

«Өңдин нелек ялвармады, кач ката бердиң тавар» [I т., 498]

«Бу эр ол эвинге телим тавар *ташытган»* [I т., 514]

«Олар икки тавар сатышган алышганлар ол» [I т., 519].

Җанлы мал боланда оңа гоюндыр гечиден бейлеки [өй] хайванлары хем гирйәр. Хәзирки заман түркмен дилинде довар (диал. давар) җанлы малың хем хеммесини өз ичине алмаяр. Ол диңе овнук шахлы малы — гойны ве гечини аңладяр. Онуң манысы даралыпдыр диен нетиҗә гелмек мүмкин. Огузларың чарвачылык билен мешгулланланларының эсасы малы, мүлки, эмләги гоюн-гечи болaндыгы үчин шу хили йөрителешме болуп гечйәр. Гадымы рус текстлеринде *скот* сөзүниң 'эмләк (имущество)' манысыны аңладяндыгы гызыклыдыр. Эгер соңкы асырларда *довар* маны даралмасыны башдан гечирен болса, ол илкибада эмеле гелен дөврлери маны гиңелмесине хем сезевар боляр: *тцб-дцб-доб* көкүне (сер: түбше-түбше; дүбҗүк-дүбҗүк) җем аңладян -р аффикси гошулып хасыл болан сөз илки йүңли малы — гойны аңладан болса, гоюн-гечи бир сүрә бирикдириленсоң, оларың икисиниңем умумы ады хөкмүнде уланыляр. Йөне, бизиң пикиримизче, *довар* сөзүниң манылары овнук шахлы малы аңладян сөзден шахаланан болмалы, чүнки ирки орта асырларда огуз чарвaларының эсасы байлыгы (=эмләги, харыды) гоюн сүрүлери болупдыр.

Довардан бейлеки өй хайванлары (дүе, сыгыр, ат) кәерлерде традицион экеранчылыгың өсен, отурымлылыгың ир дөрән ерлеринде *мал* атландырыляр. Чарвалар үчин болса, мунуң ялы дифференциация ёк. Шоңа гөрә-де, кәте бу сөзлериң уланылышы медени шок дөредйәр. *Довар* ве *мал* сөзлериниң дифференциациясы түрк дилинде язылан ишлерде-де гөрүнйәр: «Түркменлериң пек чок *давар* ве *малларыны* ягмаладылар».

§ 2. ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНДА ГИПОНИМИК ГАТНАШЫКЛАР

Довар гоюн хем-де гечини аңладян умумы термин болуп, хәзирки вагта ченли малдарчылыкда гиңден уланыляр. Мары, Лебап этрапларында бу терминиң сакланмандыгыны экеранчылыгың өсмеги билен дүшүндирмек болар, себәби бу ерлерде XVII-XIX асырың орталарында гелип орнашан илатың гүнбатарда галан бөлегиниң дилинде ол уланыляр.

Шунуң билен маны тайдан якын болан *дөрт аяклы (дөрдаяклы)* сөзи душ гелйәр. Довара гаранда, онуң уланылышында профессионал маны агдыклык этмейәр. \стесине-де, ол *өй хайваны* ялы хас умумылашан мана эедир (Давам ёк, бир *дөрдаяклы* берсең боляр; Баллы молла: Дөрдаяклыданам-а маңа бир етени гуйругы күле эшек болды). *Җанлы сөзүниң маны структурасы дөрдаяклы* терминине якындыр. Ол хем, эсасан, «довар» манысында гелип, аслында әхли җанлы-дандарлары аңладяр (Айдылан җанлы; Бир җанлы байрагы бар ве ш.м.). *Довар - дөрдаяклы — җанлы* үчүси бир синонимик хатары эмеле гетирсе, ашакдакы терминлер икинҗи тертипдәки гипонимлери эмеле гетирйәр. Олар *йүң түйли* ве *гыл түйли* сөзлеридир. *Йүң түйли* гузудан башлап, гоюн угруны, *гыл түйли* болса овлакдан башлап, гечи угруны аңладяр. *Гоюн* ве *йүң түйли, гечи* ве *гыл түйли* хем җүбүт синонимик хатары хасыл эдйәр. Эмма оларың арасындакы семантик гатнашыклар ёкардакы үч сөзден дөрән хатарыңкыдан чылшырымлыракдыр.

Йүң түйли ишеклиге, *гыл түйли* хем доглуга етенде, олар гоюн ве гечи хатарына гечирилип, олар бабатында *гоюн* ве *гечи* терминлери уланыляр. Шейлеликде, *йүң түйли* ве *гыл түйли* атларының манысы *гоюн, гечи* сөзлериниң манысыны өз ичине аляр, оларың дашындан *гузы* ве *toклы; овлак* ве *чебиш* сөзлериниң аңладян дүшүнҗеси-де олара гирйәр. *Гоюн* хем-де *гечи* терминлериниң семантик структурасының гиңдиги үчин, *йүң түйли, гыл түйли терминлериниң позициясы беркдир.* Түркмен довардарлары доварың ики гөрнүшиниң бири-бириңден дүйпли пархланандыгыны билип, олары турувбашдан тапавутландыряр (*Гыл түйлини* көпелдиберсең, азарың артар; *Йүң түйлини* нәче көпелтсең көпелдибер).

Магтымгулының «Ярашмаз» атлы гошгусында

Учарда, гачарда гарга, гулана
Еди йүз яшаман өлмек ярашмаз —

диен сетирлер болуп, *учар* сөзи гарга, *гачар* сөзи-де гулана дегишлидир. *Учар, гачар* сөзлери хайванат дүнйәсини классификация эдип, *довар (догар)* сөзи билен формал меңзешлиги йүзе чыкаряр.

Довардарчылык лексикасында уланылян аглаба термин гипонимик мана эедир. Биз оларың эсасыларыны дернемек билен чәкленип, шоларың өсүшини ызарламагы макул билйәрис.

Довар түрки диллерде гинден яйран бирликдир, түрк, азербайжан, чагатай, уйгур, башгырт, гыргыз, гарагалпак, гумук, татар, газак диллеринде *давар, тавар, тава:р, дәбар, табар, тувар, тывар, тубар, тугар, тугар, догар* гөрнүшлеринде душ гелип, ашакдакы маныларда уланыляр: 1. мал (эсасан, гоюн); 2. мал (мал-гара); 3. ири шахлы мал; 4. сыгыр эти; 5. эмләк; 6. харыт; 7. мата ве ш.м. [181. 114].

Э.В.Севортян булардан эмләк ве харыт маныларыны илкинҗи манылар дийип беллейәр, мал семантемасының уланылышы Кашгарың сөзлүгинден өң душмаяр [181. 115], йөне оны тарыхы-ыкдысады тайдан дүшүндирмек мүмкин дәл, илки харыт, эмләк болуп билйән задың, соңра олары аңладян сөзүң йүзе чыкмагы кануналайыкдыр. Биринҗи богнунда о чекимлиси болан вариант ядыгәрликлерде душмаяр, шонуң еринде у чекимлиси болан сөзлер XIV асырдан пейда болуп башлаяр [181. 114]. З.Б.Мухаммедованың ишинде *давар* түрк дили боюнча язув ядыгәрликлеринде (XIV а.) 1) улаг, 2) дөрт аяклы овнук мал маныларында гелйәндигини языляр. Түрк дилиниң диалектлеринде-де бу сөз 1) эмләк, 2) гоюн, гечи, сыгыр, эшек, ат [умуман, өй хайванлары — М.С.] маныларында уланыляр. Радловың сөзлүгинде *давар* шахлы мал, көне өзбек, түрк диллеринде умуман мал, *кара давар* (көне өзб.) шахлы мал; Азербайҗанда *тавар* (Шуша, Газах, Шамахы) лачыны, (Губа) яш гәвмиши аңладяр. Түркмен дилинде *довар* 'гоюн' ве 'гузы' маныларыны аңладяндыгы хем белленйәр, йөне биз онуң 'гузы' манысына түркмен доварларының дилинде душ гелмедик. Алым «Товар овлагы ёк» аңлатмасыны *тошаар овлагъы йоокъ* гөрнүшинде язып, *товар* сөзүни 'овлак' дийип дүшүндирйәр. Бизиң пикиримизче, бу ердәки *товар довар* сөзи билен дәл-де, *тов* сөзи билен баглыдыр. Гечилерде душ гелйән чүршүк гулаклылык халанмаяр. Довардарчылык лексикасында онуң «Тов овлагы ёк» варианты хем

душяр. Ондакы *тов товар* вариантына эедир («Бир гөрсем, гулагыны *товардып* хәлки гечи экине тарап баряр«). Енеде «Халамарсың товыны, тапмарсың - товудан говыны» накылы бу сөзүң манысыны аныклашдырмага ярдам эдйәр.

Җанлы сөзи тебигатың бөлүнишиниң иң гадымы классификацияларында өз аналогияларыны тапяр. *Җан* сөзи алынма бирликдир. Ол эйран диллери билен баглыдыр. Хинди-европа диллеринде хайванат ве өсүмлик дүнйәси җанлы хөкмүнде кабул эдилип, дегишли көк *k' i, *k' ei- гөрнүшинде дикелдилйәр. Җанлы дүнйә өз гезегинде җандарлар дүнйәсине (гиң маныда адамы хем өз ичине аляр) хем-де өсүмлик дүнйәсине бөлүнйәр [48а. 465]. Эйран түркменлериниң геплешиклеринде *җанлы* сөзүниң эдеби дилдәки *җанлы-җандар* сөзүниңки *ялы* манысы хем душяр.

Дөрдаяклы термини адам ве өй хайванлары оппозициясы нетиҗесинде эмеле гелйәр. Мундан башга-да, җанлы тебигат ябаны ве ябаны дәл ялы бөлүнйәр. Шунда ябаны дәл дүшүнҗесиниң астында адам ве өй хайванлары бирлешйәр, шонда олар геплейән-геплемейән оппозициясы билен тапавутландырыляр. Диңе шундан соң ики аяклы — дөрт аяклы гаршы гоймасы йүзе чыкяр. Классификация аңлы-аңсыз оппозициясының аңлы компонентиниң өлүмли — бакы ялы бөлүнмеги билен довам эдйәр [48а. 466]. Хинди-европа халкларының өй хайванлары болан доварың гоюн ве гечи гаршы гоймасы барада айдылмаяр. Мундан доварың бу гөрнүшлериниң хоҗалык өзлешдирилиши барада нетиҗә гелмек мүмкин. Шунуң билен бирликде, *р ek u - көкүниң йүң гырк-мак, йүң дарамак билен баглыдыгы барада ёкарда ятланан маглумат гызыклыдыр. Йөне онуң оппозитив тайының ёкдугы я-да белли дәлдиги үчин, йүң түйли - гыл түйли оппозициясыны хинди-европа системасы билен багланышдырмага долы эсас ёк.

Овлак-гузы мөвсуминден соңра гоюн сүрүси икә бөлүнйәр. Оларың бирине *гузулы гоюн//гузлан гоюн//гузы энеси гоюн*, бейлекисине *ёз гоюн* дийилйәр, оңа гарры гоюнлар, яш гысыр гоюнлар, гоч-теке гирйәр. Гузламалы вагтыны гысыр гечирен довара хем ёз дийилйәр. Шу маныда гарагалпагыстанлы түркменлериң дилинде *бойдак гоюн* ады уланыляр.

Түркмен дилиндәки *чарва, чомур (чомры)* сөзлери-де гипонимлериң хатарына гирйәр. Түркмен малдарлары чарвалары өз араларында бирнәче топара бөлүпдирлер. Шу хили тәсин галдырыҗы классификация Ахал чарваларының дилинден алныпдыр: *гум чарвасы, дүз чарвасы, даг чарвасы, келте чарва, түм чарвасы, гыр чарвасы* [135. 206].

Олардакы *гум, даг, гыр, тцм* ялы сөзлерден гөрнүши ялы, бу бөлме малдарчылык территориялары билен баглыдыр.

§ 3. ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ МАЛДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНА ГАТНАШЫГЫ

П.Ашыровың ишинде өй хайванлары 10 топара бөлүнйәр: 1) доварлар (гоюнлар ве гечилер); 2) гара маллар; 3) дүелер; 4) гыляллар; 5) эшеклер ве гатырлар; 6) доңузлар; 7) гушлар (товуклар, өрдеклер, газлар); 8) товшанлар; 9) итлер; 10) пишиклер.

7-10 пунктлардакы гөркезилен өй хайванларына дегишли терминлер хем йөрите өвренилмегине мәтәчдир. 5 пунктдакы өй хайванларың илкинжиси барада ёкарда йөрите дурлуп гечилди. Он саны өй хайванларындан диңе илкинжи дөрдүси малдарчылык объектини эмеле гетирйәр, шунуң билен бирликде, 5, 7, 9-нжы пунктлардакы өй хайванлары хем түркмен хожалыгында улы көмекчи роль ойнаяр.

Шейлеликде, сөзбашыда белленен меселәниң ачылмагы үчин өңи билен башдакы дөрт топары, шейле-де өй хайванлары билен баглы сөзлериң үстүнде дурмак ерликлидир.

Малдарчылык лексикасыны эмеле гетирйән лексика-семантик топарлары деңешдирмезден өңүрти оларың деңешдирип болжак топарчаларыны аныкламак герек, себәби довар гыркыланда галдырылян чокул билен атың безег шайыны аңладян тематик топарчаны, довар бакмак ве бедев беслемек ве ш.м.-лери өзара деңешдирмек методик тайдан өзүни өдемейәр. Малдарчылык лексикасының топарларында деңешдирип болян хем-де умумылыклара эе болан лексика-семантик сериялар ашакдакылардыр.

Анализден гөрнүши ялы, малдарчылыгың бейлеки эсасы угурларындакы яш-жынс терминлери довардарчылыкдакы терминлере гарашлыдыр. Дерңеви өвренйән угрумыза хас якын болан дүедарчылыкдан башлалың. *Көшек* — дүйәниң тәзе болан неслиниң умумы ады, доглан пурсатындан алты айлык болянча дөврүрде атландырылышы. *Торум* — алты айдан бир йыл аралыгындакы дүе несли. *Огшук* — бирики яшындакы яш дүе. Бу терминлериң үчүсиниң-де айратынлыкда уланылышы жынса баглы дәлдир, жынс аңлатмак үчин олара *инен* ве *эркек* сөзлери гошулмалыдыр: эркек көшек, эркек торум, эркек огшук, эркек дүе; инен көшеш, инен торум, инен огшук. Үч яшандан соңра берилйән атлар бир вагтда яшы хем-де жынсы аңладярлар: *дулуч* ве *бугурчы* 5 яшындакы инен дүе//эркек дүе [217.

10]. Салгыланылан ишде *көшек* парсча *кучек* сөзи билен багланышдырыляр.

Ёкарда белленилиши ялы, 0-6 ай, 6-12 ай, 12-24 ай яшан маллары атландырмак дүедарчылык лексикасына хем махсусдыр. П.Ашыров шу лексикадакы *кешер, үчешер, дөрдешер, бәшешер* сөзлеринин-де уланыляндыгыны (гб/ём) беллейәр. Оларың хәзирки заман эдеби дилимиздәки атчылык терминологиясындакы *икияшар, үчяшар, дөртяшар, бәшяшар* сөзлерине габат гелйәндигини гөрмек кын дәл.

Түркмен хожалыгында гадым вагтлардан бәри идедилйән гыляларың яш-жынс аңладылышы хем шунуң ялыдыр: *гулун* - алты ая ченли болан ат несли, *тай* - алты айдан бир яша ченли болан ат несли, *гунан* - ики яшының ичиндәки аты, *дөнен* - үч яшлы гыялы аңладяр.

Уркачы жынсы аңлатмак үчин тайчанак, гунажын, дөнежин сөзлери ишледилип, бу система монгол дили үчин махсусдыр. Ахал себитлеринде *гулун, тай, гысрак, гунан; биряшар, икияшар, үчяшар* ялы терминлер йөргүнли болуп, ёкардакы система орнашмаяр.

Идедилмеги отурымлы илат үчин аматлы болан сыгыр бабатында хем шонуң ялы ягдайы айтмак болар: *гөле* - бир яшының ичиндәки яш сыгыр, *гулаҗын* - ики яшының ичиндәки уркачы гөле, *гачар* - үч яшының ичиндәки яш уркачы сыгыр; эркегине бойнатма дийилйәр.

Гөле, тана, хөҗек, бузав гарындаш ве гарындаш дәл диллерде өз параллеллерини тапян болса, *гачар, бойнатма* ялы терминлер соңкы асырларың өнүмидир; *гулаҗын* болса *гунаҗын* сөзүниң вариантыдыр, *түве* дүе билен баглы сөздүр, *бойнатма* өкүзчәниң оба хожалык ишинде уланылышы билен баглыдыр.

Довардарчылык лексикасында яш-жынс аңладян лексиканың түрки диллерден башга диллерде параллеллерине душмак кын, оларың гелип чыкышы малдарчылыгың бейлеки угурларына-да баглы дәл (сер.: гулажын-гунажын ве ш.м.). Көшек алынма сөз болса, огшукдан *ог* - бөлеги, торумдан *то* - бөлеги үнси чекип, *оглак, токлы* сөзлерине якынлыгы йүзе чыкаряр. Геплешикде уланылян *токлы - торам, токлы-тором* хем шу бабатда гызыклыдыр.

Малы аламатландырмакда уланылян сөзлерден реңк хемде алык-тагмаларың атларыны деңешдирмек боляр. *Ак, боз, гоңур, гызыл, гөк, гара* сөзлери довар билен дүйәниң реңки анлатмакда уланыляр, шунуң билен бирликде *ала, бөври чакмаклы* ялы бирликлер диңе довар, *губа* ялы сөзлер болса диңе дүйәни аламатландырмак үчин уланыляр.

Алык-тагма Ахал себитлеринде довар хем-де дүе бабатында дифференцирлешййәр.

Тохум аңладян сөзлерден *эрек, эрек мая* атлары дерңелйән угурдакы билен габат гелип, бу сөзүң дүедарчылык лексикасында хем, эсасан, Меркези ве Гүнбатар Түркменистан билен чәкленмеги үнси чекижидир.

Хамрак, хакына ботлан, харамлыгына ботлан, неррик ялы бирликлер довардарчылык лексикасы билен умумылыгы йүзе чыкаряр.

Асылаган, сүрегчи ялы сөзлер өвренилйән угруң лексикасында дүйбүнден башга мана эедирлер: оларың биринжиси сүриниң ызында сүйренип йөрен довары аңлатса, икинжиси сатмак үчин ниетленилен бөлек сүрини белли бир ере ковуп, сүрүп әкидйән адамы билдирйәр. Дүедарчылык лексикасында *асылаган* кервенде бири-бирине бағланан дүелериң бириниң йүпден аслышмак, асылмак (ялталык) хәсиетинин боляндыгы билен баглы болса, *сүрегчи* эркеги аңладып, ол мал довар сүрүсиндәки эркежиң ерине етирйән хызматына чалымдаш иши амала ашыряр.

§ 4. ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЭКЕРАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНА ГАТНАШЫГЫ

Түркмен традицион хожалыгының комплекслейин хәсиете эедиги барада айдыланлардан угур алсаң, онуң эсасы ики пудагы болан малдарчылыгың (довардарчылыгың) хемде экеранчылыгың арасында лексики умумылыкларың болмагы канунылыр. Мунуң лингвистик эсасы хожалыгың ики угруна-да гирйән профессионал-лексиканың умумыхалк лексикасындан гөзбаш аляндыгындадыр. Шунуң билен бирликде профессионал лексика билен умумыхалк лексикасынын арасында бирмеңзеш гатнашык йүзе чыкмаяр. Дегишли профессионал лексиканың дүзүминде уланылян сөзлериң бир бөлеги онуң өзенини хасыл этсе, бейлеки бөлеклери онуң даш-төверегини (периферияcыны) эмеле гетирйәр. Соңкы умумы лексикадан дүйпли ара ачмаяр, дифференцирлешиш дережеси пес боляр. Шу себәпден белли дережеде аралык хәсиетли сөзлер бейлеки профессионал-лексик топарлара хем гирип билер. Малдарчылык хем-де экеранчылык лексикасының умумылыклары дерңеленде шу ягдайы назара алмагы догры хасапладык.

Хер бир угруң өзүне махсус реалияларының, процеслериниң, предметлериниң бардыгы беллидир. Экеранчылык иши малдарчылык билен несле, хасыла идег этмек, бак-

мак, бежермек ялы энчеме угурларда умумылыклара эедир. Умумы лексики бирликлер диңе бир габатлашян ягдайларда дәл-де, бейлеки угурларда хем йүзе чыкяр, чүнки экеранчылык билен малдарчылыгы утгашдырянларың, вагтал-вагтал экеранчылыга йүз урян малдарларың хем-де кәхалатларда малдарчылык билен мешгулланян экеранчыларын хемише бир гапдалында малдарчылык лексикасы хем боляр. Шоңа гөрә-де, умумылыкларың аз болмажагы дүшнүклидир. Малдарчылык лексикасы билен экеранчылык лексикасыны деңешдирмекде соңкының материаллары М.Пенжиевиң ишлеринден алынды [148; 149; 150]. Мысал үчин, *ала* - «хер еринде ойтак-ойтак, чәгели участогы болан текиз дүзлүк» хем-де *ала гоюн* аңлатмасындакы сөзлер умумылыга мысал болуп билмейәр. Эмма оларың икиси хем умумы лексикадакы ала сөзүнден гайдяр.

Аррык дүшмек ики лексик система үчин хем умумыдыр. Ол, көпленч, жанлы организмиң гуратлыгы билен баглы уланылып (аррык адам, ат, дүе, токлы), экеранчылык лексикасына малдарчылык лексикасындан гечипдир. *Ериң семремеги* хем малдарчылык лексикасы билен яңкы ялы гатнашыкдадыр. *Жайда:ры* ики угурда хем ерли тохумың адыны аңладяр. *Некирт этмек* чарвачылыкда тәзе ере гөчүлжек боланда, сәхетли гүнде гөчүлжек угра дуз торбаны әкитмек билен баглы уланыляр, экеранчылыкда болса сүрүми, экиши, орагы башлап бермек билен баглыдыр.

Тохум экеранчылыкдан малдарчылыга гечен сөздүр, ол бу пудакда өсүмлигиң өсүп етишмеги үчин зерур болан жансыз жисими аңладяр; малдарчылыкда тохум метафорик маныда чыкыш эдйәр. Тохум малдарчылыкда а) рус дилиндәки *порода* билен маныдаш гелйәр, б) *дөл* сөзүниң манысында уланыляр. *Я:нав ер* аңлатмасындакы *янав* сөзи «чолук» манысындакы янав билен габат гелйәр, ол даг этеклеринде экилйән япгыт ери аңладяр. *Гайтарым* ер сүрленде, бөлүнип алнан участогың улулыгыны өлчемекде уланылян (бир гайтарым, ики гайтарым, үч гайтарым...) сөз *гайтармак* (гоюн гайтармак) билен баглыдыр.

Баяр экеранчылыкда-да, малдарчылыкда-да 'ишгәр тутужы' манысында уланыляр. *Баяр* сөзи шу маныда түркменлериң хакына тутма ишгәр болуп ишләп башлан дөврлеринде (эсасанам, Түркменистан Руссия билен бирикдириленден соңра) уланылып башлаяр. Ол рус дилиндәки *боярин* сөзүнден гайдян алынма сөз дәлдир. *Баяр* түркмен җемгыетинде белли бир дөврде социал гатнашыклары аңлатмакда (иг-гул гатнашыгында) уланылыпдыр. «Гуллар» хер бир «иге» дәл-де, оларың ичинде бир аксак-

галына, ёлбашчысына «боюн болупдырлар», шол яшула хем *«иг ба:яр»* дийлипдир. Бу хили гатнашыкларын чыгрының гыз алып-беришмек меселесине ченли эййәм ирки дөврлерден башлап дараландыгына семантик филиация, көпманылыга ёл беренинден белли боляр. Ондан өсен икинжи маны ашакдакы жүмледен гөрүнйәр: «Гараголлук эдибер, ынха *ба:ярың* гелер, сениң теммиңи берер». *Ба:яр* түркмен антропономиясында хас ат хөкмүнде хем габат гелйәр. Довардарчылык лексикасында бу сөзүң биринжи богнундакы чекимли гысга айдыляр.

Ялчы өйденичер манысында болуп, бу сөз батракчылык эдйәнлериң социал ягдайыны ачып гөркезйәр. Сувуң өркүчленип акян ерини аңладян *барга* билен гузуларың бейлекилерден месе-мәлим сайланян ирисини аңладян *барга* бири-бири билен баглыдыр. *Етим арык* аңлатмасындакы *етим* билен *етим овлак*//*гузы* аңлатмаларындакы гарашлы сөз өзара баглыдыр. *Өтүк* сөзи-де хожалыгың ики угрунда-да уланыляр, малдарчылыкда ол довар сагмак тәрини аңлатса *(өтүк, өтүкләп сагмак)*, экеранчылыкда ол кәриз гуюсының гечелгесини билдирйәр. *Сув ятак* адындакы *ятак* хем малдарчылыга хас якындыр. *Ахыр* галла сакламак үчин шу аммарларың ичиндәки палчык хаятжыклар билен бөлүнен ерлер (экер.), мала ийм берилйән нова (малд.) хем өзара гатнашыкда болан бирликлердир.

Келекбаш, келек бугдай шахсыз гечини аңладян келек билен габат гелйәр. Экеранчылыкда ол гылчыксыз бугдайы билдирйәр. *Сүйт* болмак хем малдарчылык билен баглы дөрән терминдир. Жөвениң өсүш этаплары билен баглы *кичи гочгар болмак, улы гочгар болмак, гочанакламак* сөзлериниң чешмесиниң малдарчылык лексикасына дегишлидиги дүшнүклидир. Ганракжөвен адындакы гаңрак сөзи довары тутмак үчин уланылян ужы тойнуклы таягың адындандыр. Әрсары диалектинде гыш сувуна *гара якым* дийилйәр. Ол (малы) *сува якмак* аңлатмасы билен баглыдыр. *Габап сувармак, гандырып сувармак, гаңтарып сувармак, ялак, улы гөтлүк, кичи гөтлүк* хем шунуң ялы хәсиете эедир. Сарык диалектинде 180 дайхан хожалыгына ёлбашчылык эдйән уссат дайхана *сало:р*, онуң көмекчисине болса *чолук* дийлипдир. Соңкы малдарчылык лексикасында хас йөргүнлидир. Эдеби дилдәки *бокурдамаклык* сөзүне нохур, гүнбатар ёмут диалектинде *богаз болмак* аңлатмасы габат гелйәр, бу малдарчылык лексикасының тәсириндендир.

Ашакдакы сөзлер деңешдирилйән ики угруң арасында омонимик гатнашыклары хасыл эдйәр.

Гошчы экеранчылык лексикасында гош сүрйән (мал билен ер сүрмек, мала басмак) дайханы аңлатса, малдарчылыкда чопанларың (дүшелгесини) саклаян, чай-нахар, одун-сув билен мешгулланян адамың адыдыр. *Гошдаш* әнев диалектинде хер хожалыкдан бир өкүз гошуп, ер сүрйән дайханларың умумылыгыны билдирсе, гоюн бакмакда ики чопаның гошуның бир ерде болмагыны аңладяр. *Сүрмек* гочуң несил өндүрмек ишине гатнашмак процесини атландырян сөзлериң бири болуп, экеранчылыкда ер агдармак процесини билдирйәр. *Газаяк, яйлым, гошант, гурак* ялы сөзлер-де шуларың хатарына гирйәр.

Анализден гөрнүши ялы, умумы лексика бу угра дегишли сөзлериң ужызсызжа бөлегини өз ичине аляр, гарашылышы ялы, малдарчылык хем-де экеранчылык лексикасы бири-бириниң ичинден эриш-аргач болуп гечмейәр. Түркмен дилиндәки профессионал лексикасының умумыхалк лексикасындан дүйпли дифференциациялашмадыгындан угур алып, бар болан умумылыклары хем, эсасан, шонуң билен багланышдырмак боляр, мунуң шейледигине хожалыгың ики угруның сөзлериниң омонимик гатнашыклара гирйәндиги хем шаятлык эдйәр. Умумыхалк, малдарчылык ве экеранчылык лексикасының өзара гатнашыкларыны схематик гөрнүшде ашакдакы ялы бермек болар.

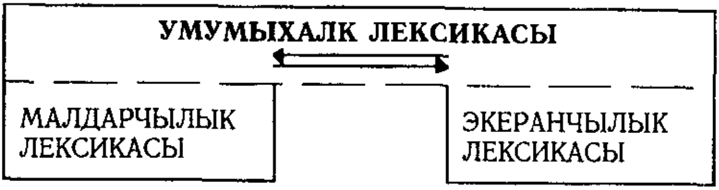

Өзүниң мундан буянкы лексики өсүшинде хожалыгың бу ики угры, эсасан, баш чешмә йүзленипдир; өз гезегинде, олар умумыхалк лексикасына өз тәсирини етирип, шонуң үсти биленем бири-бирине тәсир эдипдир. Шунда эсасы ролуң малдарчылык лексикасына дегишли боландыгы ёкарда дернелен сөзлерден белли боляр. Ики угруң лексикасыны бири-биринден пархландырян бейлеки ягдайлар хем бар. Оларың эсасыларындан бири хем экеранчылык лексикасына гирйән сөзлериң арасында дүрли дөвүрлерде эйран диллеринден алнан бирликлериң малдарчылык лексикасындака гаранда хас көпдүгидир. Икинжиден, экеранчылык лексикасында диалектал-территориал айратынлыклар нетижесинде дөрән номинатив дублетлер-де агдыклык эдйәр, довардарчылык лексикасында ягдай башгачадыр. Онда номинатив вариантлар аз болуп, боланлары-да малдарчылыгың

типологиясы билен баглылыкда йүзе чыкяр. Мысал үчин, *гоюнбаг* хем-де *чилбир* сөзлери чопан ятҗак боланда чөрекчи гойны дакынып ятмагы үчин уланылян багы аңладяр. Оларың соңкусы экеранчылык лексикасында танапы аңладяр.

Экеранчылык ве малдарчылык профессионал лексикасының өсүшиниң түркмен дилиниң умумы лексик горуна йүзленмек аркалы өсйәндигини ашакдакылардан гөрмек боляр. Гавун тохумыны аңладян *азгын* хем-де ёкарда дерңелен *азман* сөзи умумы семалара эедир. *Тохум алмак* малдарчылыкда говы гочуң я-да текәниң сүрә гойберилмеги билен баглы болса, экеранчылыкда бу экилен тохумың гөгерип чыкмагыны билдирйәр.

Агдармак: а) сүрини белли бир угра өвүрмек, б) ери экише тайярламак. *Кесек өлдүрмек* ири кесеклери майдаламагы аңладяр. *Айлав* довардарчылыкда гечиниң шахыны, экеранчылыкда сув нобатыны аңладяр. *Гарын болмак* ябың дүйби оюлып, сув гечирмезлигини билдирйәр.

Гүрлүк дегирмени айламак үчин гуралың гирйән дешиги гаңңаның гүрлүги билен габат гелйәр. *Унахыр* сөзүнде *ахыр* унуң дөкүлйән ерини аңладып, мала ийм берилйән ахыр билен багланышяр. *Еклемек* сөзи-де, ёкарда гөркезиленлер ялы, омонимик хәсиетли болуп, довардарчылыкда гыркылан гузының аркасында бир тутам йүң галдырмагы, экеранчылыкда болса җөвениң дашыны арассаламагы аңладяр. Гамыш, бейлеки өсүмликлериң *эркек, уркачы* ялы бөлүнмеги-де умумыхалк, малдарчылык лексики системаларындан гайдяр. *Шах* сөзүниң шаха билен бир болуп, илкинҗиде чекимлиниң дүшүп галандыгыны 'пудак' манысының азербайҗанча, уйгурча *шах*, өзбекче *шох* ялы айдыляндыгындан белли боляр.

Экеранчылыкда хем-де малдарчылыкда уланылян гураллар, улаглар билен баглы сөзлер бу икисиниң арасындакы умумы лексиканы дәл-де, хер хайсының өзбашдак топарыны эмеле гетирйәр. Гуйы, ондан сув чыкармак, галла өнүмлерини ишләп бежермекде уланылян дүе, эшек билен баглы сөзлер муңа мысал болуп билер.

Шу гелнен нетиҗелер гүррүңи эдилен ики угур боюнча XX асырың ахырларында йыгналан материаллардан алнып, оларың дегширилмеси өзүне дегишли дөвүр билен багланышыклыдыр. Гечен асырларда түркменлериң миграциялары билен баглылыкда хоҗалыгың структурасының шол бир дуршуна галмандыгы дүшнүклидир. Шонуң билен бирликде, лексиканың өсүшиниң җемгыетиң өсүшине хемме вагтда шол бада «сесленмейәндигини» хем ятламак болар.

§ 5. ТҮРКМЕН ДИЛИНИҢ ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТҮРКМЕН ДИАЛЕКТЛЕРИНЕ ГАТНАШЫГЫ (ФОНЕТИК, МОРФОЛОГИК ВЕ НОМИНАТИВ ВАРИАНТЛАР)

Түркмен дилиниң малдарчылык (довардарчылык) лексикасы әхли түркмен диалектдир геплешиклери үчин, эсасан, умумыдыр. Шунуң билен бирликде дүрли географик, этнотерриториал, хожалык йөредиш шертлери билен баглылыкда, оңда кәбир ерли айратынлыклар хем бар. Бу айратынлыклары *II бапдакы лексик-тематик топарлар боюнча* гарап гечмек максада лайыкдыр.

Гоюн тохумларының атларындан *түркмени гоюн, газакы гоюн, пенди гоюн, эрек гоюн,* гаракөли гоюн ялы атлар түркмен чарваларының диңе *бир топарының* чәгинде дурмаяр. Бу тохумларың атландырылышында кәбир *ерли* айратынлыклар ашакдакылардыр. Әрсары диалектинде түркмени гаракөлини, *газакы* түркменини хем аңладяр. Гүнбатар Түркменистанда *болса шу ики ат түркмен гоюн, газак гоюн* ялы уланыляр, бу ягдай диалектиң өз умумы айратынлыгы билен баглыдыр. Мысал үчин, эдеби дилдәки *эрмени, үсташыры, чөзи* ялы сөзлер бу ерде эрмен, үсташыр, *чөз шекилинде йөргүнлидир. Гаракөли гоюн* ады-да *гаракөл гоюн* ялы ишледилйәр. *Эрек гоюн* Ахал довардарларының дилинде *херек гоюн* ады билен беллидир. *Эрек мая//херек мая* атлары теке, ёмут, алили диалектлеринде уланыляр [10. 272]. Бирнәче диалект-геплешиклерде *инек* ялы уланылян сөзүң агзалан территорияда *хинек* гөрнүшинде габат гелмеги хем ёкардакы ялыдыр. Ставрополь түркменлериниң дилиндәки *ирге* эрек, херек сөзлериниң бир вариантыдыр [97а. 240]. Душак төверееклеринде пенди гойнуна *гоңурбаш гоюн* хем дийилйәр. Дүедәки ялы *гошмак* термини довар бабатында уланылып, ол кәерлерде *сарыҗа гойнуны* аңладяр.

II *бапда байыр* тохумларының *атлары* хөкмүнде гөркезилен сөзлериң көп бөлеги Эйран түркменлериниң, гүнорта-гүнбатар Түркменистаның малдарларының дилине махсусдыр. Шонуң ялы-да *досбайы, хорчы* атлары дегишлиликде Лебап ве Теҗен себитлеринде яйрандыр. Кака, Душак хемде Мары төверееклеринде горчы//хорчы гоюн тохумыны бизиң сораг-идег эден чопанларымыз билмедилер. Бу тохум ады сакар диалектинде, мары геплешигинде язылыпдыр. Шейлеликде, ол адың яйравы А.Гулмухаммедовың гаракөли малдарчылыгының алнып барылян ерлери дийип гөркезен

ерлери (Теженден гүндогара) билен чәкленйәр. Лебап бойларының малдарларының арасында *аймакы гоюн, оганы (овганы) гоюн, келеди гоюн* ялы тохум атлары душ гелйәр [111. 270]. Салыр диалекти боюнча материалларда *дүрек* сөзи тохум аңладян сөз хатарында гетирилйәр, бу сөз дүедарчылык лексикасында арвана билен ики өркүчли дүеден эмеле гелен неслиң адыдыр [217. 12]. *Ак гечи, шемпа гечи* ялы атландырылян ангор гечисине Мары төверереклеринде *йүпек гечи* дийилйәр, шу ерлерде *аңңар гечи* ады-да душяр.

З.Б.Мухаммедованың агзалан макаласында доварың яш ве жынс аңладян сөзлериниң арасындакы тапавут барада айдыляр. Мысал үчин, ищек Газанжыкда ики яшындакы гоюн, әрсары диалектинде ики яшлы ве шондан ёкары гоюн, Теженде 6 айдан 1 яша ченли гоюн.

Ставрополь түркменлериниң дилинде ищеге дерек *тув гоюн* аңлатмасы уланыляр [97а. 104]. Ол бейлеки түрки диллериң тәсири билен йүзе чыкан болмалы. Газак дилинде гечи бабатында шейле сөз душяр. Керки топар диалектлеринде, сакар диалектинде онуң огуз ве бейлеки түрки диллердәки формаларына габат гелйән *шишек, шишәг* шекиллери уланыляр [111; 227].

Маң — Теженде үч *яшындакы гоюн* (баран), Газанжыкда 4 яшындакы гоюн (баран); *овлак* — бир яшындакы овлак (годовалый козленок), Газанжыкда *овлак ве чебиш* бир маңыда, шол бир зат — 1 яшындакы довар; *өвеч* сөзүни Керки төверереклеринде уланмаян болмасалар, Теженде бу 1 яшдан 2 яша ченли гоюн (баран), Газанжыкда болса 3 яшындакы ве шондан хем ёкары яшдакы гоюн. Халач этрапларында *өвеч* ики яшдан гечен бичилен гочы аңладяр. Шу ерде *өвеч* монгол дилиндәки *өвч* долы, битин, битеви маңылы сөзи билен якынлашдырыляр; *toклы* Газанжыкда ве Гызыларбатда 6 айлыкдан 2 яша ченли гузы, Теженде 6-9 айлык гузы [118, № 2. 81-84]. Бизиң йыгнан материалларымыз ёкарда гетирилен маглуматлары тассыкламаяр. Дүрли территориялардакы яш-жынс атларының тапавуды диңе овлак-гузы мөвсүминиң бираз тапавутланмагы билен багланышыклыдыр. Муны З.Б.Мухаммедова хем макаланың гиришинде беллейәр [118. № 2, 76]. Лебап, белли дережеде Мары төверереклеринде *гузы* сөзи доварың бир гөрнүшиниң чагасының бир яшаянчакы адыны билдирип гелйәр; йөне ол бу ерлерде *toклы* сөзүниң уланылмаяндыгыны аңлатмаяр. Мары геплешигинде *гузы* ве *toклы* сөзлери бири-бирине дерек чалшырылып уланыляр [228. 229].

Гүнбатар ёмут геплешиклеринде *алагар чебиш* аңлатмасына салыр диалектиндәки *токар овлак* аңлатмасы габат гелйәр; З.Б.Мухаммедова өз макаласында *токар овлак* аңлатмасы барада оригинал пикир йөредйәр. Ол меркези геплешиклердәки *токаржа* сөзүни «большенький» - о подросшем ребенке» дийип, адалатлы беллейәр. Ёмут диалектиниң гүнорта ве гүнбатар диалектлеринде 'жерен овлагы' манысында гелйән токар сөзүни бирмеңзеш хасап эдип, оны тиркеш дүзүм (парное *сочетание*) *хөкмүнде гөркезйәр*. Ол сөз *довар, док, дой* - сөзлери, '*товаар овлагы йоок*' аңлатмасы билен якынлашдырыляр [120. 63]. Токар овлак өз гезегинде Ахалда душян *токалак* (барга, улалышан гузы) билен якынлашяр. Сарахс чарваларының дилинде токлының *токгул* ялы атландырылышына габат гелинйәр [ТМГИ, н/р 252].

Гойнуң яшыны аңладян сөзлериң арасында маңдан соңра гелйән атлардакы (маңрамаз, ыңрамаз, чәремез, мәлемез ве ш.м.) тапавутлар оларың а) гелиш тертиби, б) дүзүми билен йүзе чыкяр. Мысал үчин, емрели диалектинде: *маңрамаз, ыңрамаз* [220. 103], ахал геплешигинде нохур диалектинде: *маңрамаз, мәлемез* [25а. 209-212], Бухара түркменлериниң геплешигинде: *маңрамаз, мәлемез* [235а. 4-26], гүнбатар ёмут геплешиклеринде: *маңрамаз, ыңрамаз* [231, 200], салыр диалектинде: *маңрамаз, ыңрамаз, гара ди:ш, гыран, гарры* [17а. 312]. Диалектологик ишлериң шу маглуматлары билен бир хатарда, Түркменистаның дүрли ерлеринде маңдан соңкы яш диңе ики сөз билен аңладылман, эйсем *маңрамаз, ыңрамаз, чәремез, мәлемез* ялы хем айдыляр. Кәбир яш аңладян шу хили сөзлериң фонетик ве морфологик вариантлары хем габат гелйәр: маңрамаз: *аңрамаз* [18. 312], *маңламаз* [25а. 209-212], нохур диалектинде теке диалектиниң Мары геплешигинде *чәремез; чәлемез* [235а. 4-26; 231. 200], *маңрамаз* (*алнли диалекти*). Шу сөзлериң аңладян яшы ве жынсы хем бири-бириңден бирнәче халатларда тапавутланяр; бу тапавут ёкарда беллейшимиз ялы, токлудан гайдяр, эмма маңдан соңра хас әшгәр йүзе чыкяр:

а) яш аңладанда

маңрамаз - 1) дөрт-бәш яшлы гоюн [220. 103],

2) 5 яшлы гоюн [118. № 2, 82; 25а. 209-212, 22.66, 321, 222].

3) 6 яшлы гоюн [235а. 4-26],

ыңрамаз - 1) гарры гоюн [220. 103],

2) 7-8 яшлы гоюн [118. № 2, 81],

чәремез//чәлемез - 1) гарры гоюн [231.222],

2) 10-12 яшлы гоюн [235а. 4,26]
мәлемез - 1) 10-12 яшлы гоюн [235а. 4-26]
2) 6 яшлы гоюн [25а. 209-212].
б) жынс аңладанда
маңрамаз - 1) 5 яшан гоч [231. 222]
2) 5 яшан эне гоюн ве гоч [118. № 2, 82].

Маңдан соң уланылян эсасы сөзлер *маңрамаз, гарры гоюн* сөзлеридир, бейлеки сөзлериң хожалык әхмиети билен баглы йүзе чыкмандыгы себәпли, гөс-гөни коррелятив гатнашыгы дурнуклашмандыр. Маңрамаз, мәлемез, ыңрамаз, аңрамаз сөзлери шол бир денотатың дүрлүче атландырышы болуп, оларда атландырыш принципи, атландырма эсасы бирмеңзешдир, булардакы тапавут 'мәлемек' манылы дүрли сөзлериң уланылмагыдыр. Атландырмагың дил серищдеси сайлананда хем шол бир галып уланыляр; маңра - , мәле - , ыңра - , аңра - + маз/мез. Салыр диалектиндәки *гарадиш* сөзи *гыран* сөзүнден өң гелйәр. Онуң *дишини гыран* варианты-да язылып алныпдыр [ТМГИ, н/р 252]. Сакар диалектинде *гарадиш* билен бир хатарда *яшы гайдан* аңлатмасы хем уланыляр [111. 270]. О.Чөрлиев *гарадиш,* гыран, гарры сөзлерини беллӘп алса-да, ишинде «Умуман, 4-5 яшдан соң Мары геплешигиниң векиллери, көпленч, «гарры гоюн» диййәрлер» [228. 230] дийип, өрән адалатлы язяр.

Гыран дишиң заяланып, гырлып башламагы билен баглы болуп, гарадишлик ягдайы шондан соң гелип етйәр — дишлериң ерлери гаралып, көклери галяр. *Гарры* сөзи-де шонуң ялыдыр. Маңдан соң гоюн гарры гоюн хатарына гирйәр. И.А.Беляевиң сөзлүгинде хатда маң («ман» гөрнүшинде язылыпдыр) *гарры гоюн* дийлип гөркезилипдир [35а]. Шейлеликде, бизиң йыгнан материалларымыз эсасында гойнуң яшының маңдан соң ики хили аңладылышыны беллемек болар:

I. а) гузы, токлы, ищек, маң
б) гарры гоюн

II а) гузы, токлы, ищек, өвеч, маң
б) маңрамаз, гарадиш.

Яш ве жынс аңладян сөзлериң арасында өрән гызыклы сөзлериң бири ата диалектинде белленипдир. Ол *таң* сөзүдир [226], манысы - маңдан бир яш улы гоч. Ёкарда беллейшимиз ялы, маңдан соң, гоч хөвре гойберилмейәр, шондан соң хөвре гиден гочуң шунуң ялы атландырылмагы кануналайыкдыр, *таң* гең-таң тиркеш сөзүниң ахыркы компоненти билен маныдашдыр. Гүндогар Түркменистанда,

Өзбегистанда яшаян түркменлериң геплешигинде гоч билен бирликде *гочгар, гочкар* сөзлери-де гиңден уланыляр.

Эсасан, *догча* формасында уланылян сөз Астрахан геплешигинде *тцвче* гөрнүшиндедир [115. 122].

Эркеч ве *серке* сөзлери емрели, сарык, теке диалектиниң Мары геплешигинде ве бейлеки диалектлерде габат гелйәр, биринҗиден, ол бичилен улы текәни аңладяр дийип белленйәр [220.103]. Б.Байрамдурдыев онуң ахал геплешигинде уланылышыны дифференцирлемәге сынанышяр: *эркеч* - бичилен эркек гечи; *серке* - сүриниң өңүни чекйән бичилен теке, *ык* сөзи дүшүндириленде *серке* сөзүне салгыланма берилйәр [25а. 351.355]. Ата диалектинде *серке, ык, эркеч* сөзлери бирмеңзеш манда гелйәр [226]. Ахал геплешигинде *азман, эркеч, ык* шу хили гатнашыкда дийлип хасапланяр [25а]. Мары төверереклеринде *эркеч, серке, азман* сөзлериниң бичилен овлагың яш өсүши ялы гөз өңүне гетирилйән ерлери хем бар, йөне бу пикир соңракы дөврүң өнүмидир. Мары геплешигинде *ык* «ийк» гөрнүшинде язылып алныпдыр [228. 229]. Ата диалектинде *азман* сөзи 'еке инек теке' манысында гелйәр, бейлеки ерлерде ол, эсасан, бичилсе-де текелик этмәге ымтылян малы билдирйәр [226а.]. Нохур диалектинде азман 'бичилен гоч-теке' манысында гелйәр. Бухара түркменлериниң геплешигинде бичилен гоча *багта* дийилйәр [235а.]. Ахал геплешигинде *азман* сөзүниң 4-5 яшлы теке дийлип дүшүндирилйән ери хем бар [25а]. Ата диалектинде *хамшак* 'бир яшар овлак' манысында белленйәр [226а]; *хемшек, хәмшек* маңкалама кесели ялы бир кесели билдирип, *хемшек* диен мөжеҗик билен баглыдыр. Нохур диалектинде *җулк* манысында *чишли* сөзи уланыляр.

Довары хәсиетлендирмек билен баглы сөзлериң арасында белли дереҗеде тапавутлар сүриниң четинде, ызында гезйән маллар билен багланышыклы көпрәк душ гелйәр. Ёкарда гөркезилен *четчи, четчил, четнев, гыракчы, гыракчыл сөзлери билен бирликде баграв, өкҗекеш* [235а. 4-26], *асылаган* сөзлери уланыляр.

Гиң яйран *байзы* сөзи бир хатарда *гочгачан* сөзи-де душяр. Онуң дүзүминиң *гоч* ве *гачмак* сөзлеринден болмагы әхтимал. Эмма шунда онуң ички формасы белли болман галяр. Гочуң нирә гачяндыгы дүшнүксиздир. Бизиң пикиримизче, ол **гочы гатышан* дүзүминден эмеле гелендир. Хөвүр мөвсүмине ченли гоч-текәни айрып я-да гөвеклэп бакмак практикасының боландыгы ёкарда ятланылды; айры бакылян гочуң сүрә гатышмагы гүйземигиң, гышлакының догмагына гетирип билйәр. Нохур диалектинде ир болан

овлак-гуза *өтүрим* дийилйәр. Шу диалектде *экиз, үчем, дөрдем* сөзлерине гаранда *ики гузламак, үч гузламак* ялы аңлатмалар актив ишледилйәр.

Довары аламатландырмаклыга дегишли бирликлериң арасында *машал* сөзи, көпленч, Балкан ве Ахал велаятларында габат гелип, *сакар* сөзи билен гарышдырылян ерлери бар, иш йүзүнде булар бири-биринден тапавутлыдыр. Бу барада *II бапда* йөрите дурлуп гечилди. Ата диалектинде *машал гоюн* депесинде, гулагының дүйбүнде, тумшугында ак ери көпрәк болан гоюн манысында уланыляр [226а. 125-148], шол диалектде душян *машалак гоюн* аңлатмасындакы илкинжи компонент хем *машал гойна* якын маныда уланыляр. Гөклең диалектинде *секил сөзи секкил* гөрнүшинде белленипдир [99. 127]. *Депел* сөзүниң Мары төвереклеринде *депели* варианты душяр. Сувсуз гезип йөрен, ягны гүн ашып йөрен гоюн *чекгин* гоюн атландырылса, оңа кәерлерде *кейик гарын* хем дийилйәр. Нохур диалектиндәки *яңал//яңңал* машал, депел, секил сөзлериниң хатарына гирйәр. Ол ёкарда гөркезилен аляңак сөзүниң номинатив вариантыдыр. *Яңал* сөзүниң дүзүминдәки *яң* - оны 'яңак' билен якынлашдыряр, ол хем яңак+лы, яңакгыл, ...янгыл - яңңыл - яңңал ялы өсүши башдан гечирипдир.

А:кгә:р, ә:кгә:р, экгер теке, ёмут, нохур диалектлеринде гечиниң шол бир аламатыны билдирмек үчин уланылян дүрли диалектал формалы сөзлердир.

Довар бакмак ве оңа эчилик этмек угруна дегишли ягдайлары аңладян сөзлериң арасында *тагма, алык, и:м, и:н* сөзлери дүрли ерлерде уланыляр. Ставрополь түркменлериниң арасында *и:м* гадымы түрки дилдәки им 'белги, беллик' билен арабагланышыгыны саклап, соңабака йөрите мана ээ боляр, ол довардарчылык лексикасындакы *алык* билен синонимдир. Човдур диалектинде душ гелйән *тамга* түркмен дили үчин, умуман, хәсиетли дәлдир. Гөклең диалектинде, Керки топар диалектлеринде *и:н*, онуң варианты *ы:н* уланылып, булар умумытүрки *им//ин* сөзлериниң хатарына гирйәр [227]. Гөклең диалектинде 'алык алмак' манысында *и:н чалмак* аңлатмасы уланыляр.

Бо:рдек, бо:рдеки эрсары, Керки топар, ата диалектинде душ гелйәр. З.Б.Мухаммедованың макаласында ол *бо:рдек* гөрнүшинде гетирилип, даг гойны ялы дүшүндирилйәр. Шуңа якын маныда түркмен дилинде *айран* уланыляр. Бейлеки диалектлерде ол 'өң аррык дүшүп, семрәп башлан мал'; 'семрәп башлан мал' ялы манылара эедир [226а. 227]. З.Б.Мухаммедова оны тәҗик дилиндәки *бурдоки* - се-

мредилен, бакылан, эсасан, гоюн барада (откормленный, выкормленный, преимущественно о баране) уланылян сөз хөкмүнде дүшүндирйәр [118, № 2. 78]. Онуң әрсары, арабачы диалектиндәки варианты баггоюн дийип дүшүндирилйәр [227, 101].

Баггоюн сөзи *багөкүз, багдовар* [25а.], *багчебиш, багтоклы* ялы сөзлер билен өзболушлы бир хатары эмеле гетирйәр. Ол Ахал, Балкан ве бейлеки велаятларда көпленч, *ба:гоюн* гөрнүшинде душ гелйәр.

Мала берилмекчи болунян ийми ичине салмага хызмат эдйән дашдан я-да агачдан ясалан энҗама *ахыр* дийилйәр. Онуң бирнәче ерлерде *нова* атландырылышы дүшяр. *Нова* Ахал, Балкан, Мары этрапларында малы сува якмак үчин уланылян габы аңладяр.

Агыл, теген, таша, чепери ялы гинден уланылян сөзлер билен бирликде ахал геплешигинде *айманча, гоюнчукур* [25а.], гөклең диалектинде *арам* [99], нохур диалектинде *ы:г, па:на//пана,* човдур диалектинде *ахтыхана* [110], Ставрополь түркменлериниң геплешигинде *эдек, баз, хотан* [97а.] гарадашлы, ата диалектинде *гора* [220; 226а], Бухара түркменлериниң, эсги геплешигинде *чалы* [235а] сөзлери душ гелйәр. *Теген* нохур диалектинде *дәгән* ялы айдыляр [120]. Ахал геплешигинде агыл *а:хыл* гөрнүшинде, гүнбатар ёмут геплешиклеринде *чепери чефер* шекилинде дүшяр. Ата диалектинде *теген отуган овлак-гузулар* салынян агылҗыгы аңладяр [226а], Гызыларбат, Лебап төвереклеринде ол сүрини салып гоймак үчин агачдан эдилен ер манысында гелйәр: Гойны тегене салып гайдыбердим (Гызыларбат), Гойны Гыркымтегениң янында гойдук (Лебап). *Арам* арамгәх сөзи билен баглыдыр. *Ахтыхана* ат ятагы манысында гелйән сөзүң маны гиңелмесиниң нетиҗесидир. *Баз, хотан, гора* гарындаш түрки диллерде хем дүшяр.

Түркмен диалектлериниң өзболушлылыга эе болан материаллары кәхалатларда оны бейлеки түрки диллер билен якынлашдыряр. Мысал үчин, *тибит* ата диалектинде [226] гечиниң сүтүгини аңладяр, *тибит* шу маныда, ёкарда гөркезилиши ялы, түрк дилинде дүшяр. Газак, гыргыз диллеринде *каскыр, карышкыр* сөзлериниң хатарына Ставрополь түркменлериниң геплешигиндәки *га:ршан* гирйәр [97а], шу геплешикдәки *буйнуз, кишен, песлев* (беслемек; сер. түркче), *марка* (сер: газакча), *элтери* (багана; сер. түркче), ата диалектиндәки *сувлат* (дең.: түркче), Бухара түркменлериниң геплешигиндәки *айыл*, Керки топар диалектлериндәки [227], *эшек эгер,* нохур диалектинде *кәлләпәчче* (дең.: азерб. кәлләпәчә) [120], Керки топар диалект-

леринде *дамызлык* (сер. түркче), нохур диалектиндәки *субай* (салт; ёз мал), *сагмал* (сагын), *алабаш, гарабаш, гоңурбаш* (алакелле, гаракелле, гоңуркелле) сөзлери түрк дилиндәки материаллара габат гелйәр.

Чопан сөзүниң манысы түркмен диалектлеринде кәбир айратынлыклара эедир. Ахал геплешигинде, эдеби дилде *чопан*, эсасан, гоюн бакян чопаны аңладяр; гүнбатар ёмут геплешиклеринде *гоюн чопан*, сарык диалектинде *гоюн бакан*, Ставрополь түркменлериниң геплешиклеринде *гоюнчы* (ене-де *сыгырчы* - сыгыр чопан) сөзлери уланыляр. Гөклең диалектинде башдакы сөз *чо:пан, чо:фан* ялы айдыляр. Астрахан геплешигинде *чопан* гойны өрүден гетирмән бакян адамы аңладяр, малы ир билен өрә экидип, икиндинара оба гетирйән чопана *бакдаҗы* дийилйәр, *ол*, эсасан, 'сыгыр чопан' манысында гелйәр [115. 163, 141]. *Чолук* сөзүнин-де ерли айратынлыклары бардыр: эсасан, гиң яйран чолук билен бирликде Лебап төверереклеринде *янав*, Ставрополь түркменлериниң геплешигинде *арбачы* (арабачы — М.С.) сөзлери шу маныны аңладяр. Чопан гошларына дегишли сөзлерден *серкеч* сарык диалектинде *теркеч*, ёмут диалектинде *гобзы*, човдур диалектинде *гобды* ялы уланыляр. *Янлык* Ставрополь түркменлериниң дилинде ве Сарахсда *тулум*, ата, ёмут диалектлеринде *яйык*, Керки топар диалектлеринде *гүпи* гөрнүшинде уланыляр.

О.Чоммадов ата диалектиндәки *яйык* сөзи билен эдеби дилдәки *янлык* сөзлерини деңешдиренде, оларын илкинҗисиниң *яймак* ишлигине *-ык* гошулып ясаландыгыны язяр. Ол *янлык* ве *яйык* сөзлериниң аслында башга-башга сөзлердигини беллейәр; *янлык* азык-сувы яныңа алмак үчин хызмат эден гап болуп, соңабака *яйык* сөзүниң манысыны-да *өз ичине аляр.* Бу сөзүң Мары, Теҗен төверереклеринде яшаян диалект векиллериниң дилинде *янныык*, Саргтда *янлык*, Сакарчәгеде *яйык* гөрнүшинде душяндыгы гөркезилйәр [226. 68].

Сүриниң эмеле гетирйән «геометрик фигурасының» дүрли ерлериниң атларында азда-кәнде тапавутлар дуюляр: *сүриниң өңи — сүри-ниң ортасы — агсак-тогсагың ери*; диалектлерде *сүриниң өви — сүриниң ызы//арды* ялы атлар душяр. Ёкардакы алты адың ичинде *агсак-тогсагың* ери ады гызыклыдыр, сүриниң сагындан барып агдармак дүзгүни берк сакланансоң, яравсыз маллар сүри агдарыланда, онуң аз херекетли бөлегинде болмагы эндик эдинйәрлер, шоңа гөрә-де тежрибели чопанлар яравсыз, аг-

сак-тогсак малы болса, сүриниң шол бөлегине барып гөзлейәр.

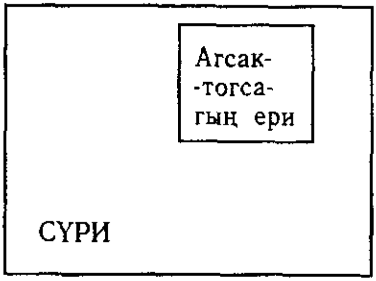

агдарыш угры - сагдан чепе

Бу пикириң адалатлыдыгыны бейлеки ерлерде *яйык яймак* формасында гелйән дүзүмиң эдеби дилде *янлык яймак* гөрнүшинде уланыляндыгы тассыклаяр. З.Б.Мухаммедова *янлык* сөзүни соң дөрәп, икинжи формадыгыны (вторичная форма) чак эдйәр [118. 77]. Шунуң билен баглылыкда бу сөзүң *яй* - ве - *лык* бөлеклеринден эмеле гелендигини чак этмек болар (сат - + - лык, тут - + - лук ялы). *Яйлык* сөзүнден *янлык* шекилиниң эмеле гелмеги мүмкиндир, йөне *яйык* сөзүнден *янлык* сөзүни гетирип чыкармак кындыр. Шунуң билен бирликде *яйык* ве *янлык* өзара маны тапавудына эедир; оларың бири чопан чалының габы болса, бейлекиси яг алмак үчин гуралдыр.

Товха сөзүниң манысы *везир* сөзи билен аңладыляр, ол чага ойны билен баглы йүзе чыкяр. Оюн башланманка, «везипе пайлашыланда» ашыгы алчы гопан патыша, товха гопан - везир, түкге гопан - сопы, жикге ятан - огры боляр [102. 57]. «Ашыгы алчы гопмак» фразеологизмиң манысы — багты чүвмек, шовламак — шу ерден, шейле хем бир *ойнам* (дөрт) ашык билен ойналып, *чала* атландырылян хумар ойны билен дүшүндирилйәр. Ашыклар сүлненде, алчы гопан ашык утуш гетирйәр. Ашыгың сүлненде эелейән гөрнүшинде-де кәбир өзболушлылыклар бар: гүнбатар ёмут геплешиклеринде, эсасан, *гонмак*, Ахал, Мары геплешиклеринде *гопмак*, Ставрополь түркменлериниң геплешигинде *турмак* ишликлери уланыляр.

Гузыны бичмек түркмен диалектлеринде, эсасан, умумы болуп, диңе *салыр бичим* (ахал геплешиги), *охаламак* (нохур диалекти) ялы сөзлер билен тапавутланяр. *Салыр бичим* ве *охаламак* шол бир усулың дүрлүче атландыры-

лышыдыр. Алили, нохур диалектлеринде *бичмек* сөзүне дерек *бұчмек*, 'ичеге' манысында *ұчеге*, 'чебиш' манысында *чөвұш* ялы сөзлер габат гелйәр.

Алили диалектинде эркек toклы, эркек ищек я-да бичилен toклы, бичилен ищек манысында *бұчұкли мерре, бұчұкли ищек* атлары йөргүнли.

Доварың ички органларының атландырылышында габат гелйән тапавутлар аз дәлдир. Союлжак малың йүзи кыбла бакдырыляр. Ахал геплешигинде *намаз ұгра гаршы ятырмак* аңлатмасы шу маныда гелйәр.

Дамак чалмак әхли ерде бирмензеш уланыляр, шондан соңра онуң чалнан ери ювуляр. Муңа *бокұрдагыны ювмак, дамагың чалнан ерини ювмак, богазыны ювмак* дийилйәр. *Йұзмек* гиң яйран сөз болуп, Мары төверееклеринде шу маныда *тирсемек* сөзи душяр. Алили диалектинде *голма-бұт эдип соймак, ичи-багрыны чекип алмак* ялы аңлатмалар душяр. Демиргазык ёмут геплешиклеринде *гарын-ичегесини алмак*, меркези диалектлерде *гол-бұт этмек, багрөйкенини алмак* ялы аңлатмалар йөргүнли уланыляр. *Пұдарламак ве шакгаламак* сөзлери синоним болуп, ахал ве алили диалектлеринде уланыляр. Нохур диалектинде *гол-гапыргасыны алмак* аңлатмасы уланылып, ол бу диалектиң векиллериниң мал союш айратынлыкларына баглыдыр.

Кыркгарын гүнбатар ёмут геплешиклеринде *кырксаканак*, кәерлерде *гат-гат* уланыляр.

Гоюн сойланда, *дөш ачмак* ахал геплешигинде *петекесини дешмек* гөрнүшинде аңладыляр. Эрсары диалектинде *сатан* манысында *чатан* уланыляр (дең.: чүйше - сүйше, чүлмек - сүлмек...).

Агач пайы гүнбатар ёмут, ахал геплешигинде *сефирҗек*, демиргазык ёмут геплешигинде *кефирҗек, семирчек* ялы атландырыляр, нохур диалектинде *харам ичеге* (ажы ичеге), *халал ичеге* (сүйҗи ичеге), *говұк* (сийдиклик), *хұлұк* (йилик) сөзлери душяр.

Чопансөер, огұлболды ялы ички органларың атлары теке диалектине, *энембилмез, кыкыртмак, гызылұзек* ёмут диалектине махсус бирликлердир. Ёкарда *мәләр, чәләр, дөрт дикрар* сөзлери гетирилипди. Мары төвереклеринде олара дерек *ики бакрар, дөрт дикрар, бир чекрәр, ики тыйкырар* сөзлери уланыляр (2 гөз, 4 аяк, 1 дил, 2 гулак); келлебашаяк агзаларыны аңладян сөзлериң структурасының бу ерде *дикрар* сөзүниң тәсиринден гелип чыкяндыгыны гөрмек боляр.

Гаңңа, палан, палаң, ыңңырҗак сөзлери бири-бирине якын манында гелип, оларың деталларынын атларында кәбир тапавутлары белленйәр: өңи билен *гүрлүк* ве *гаш* сөзлерини гөркезмек боляр. *Өң гүрлүк - ыз гүрлүк* коррелятив җүбүти билен бир хатарда *өң гүрлүк - арт гүрлүк* җүбүти-де уланыляр. Әрсары диалектиниң векиллериниң дилинден язылып алнан материалларда *ыңңырҗак* атландырылян эсбабың соңрак йүзе чыкандыгы, оңа дерек *палаң* атлы эсбабың уланыландыгы барада маглумат бар [ТМГИ, н/р 255]; шунуң билен бирликде, Гүнбатар Түркменистанда хем гаңнаның соң дөрәп, паланың озалдан уланылып йөрлендиги белленйәр.

Гушгун ве *гөтлүк* сөзлериниң уланылышы түркмен дилиниң Гүндогар Түркменистандакы диалектлерини меркези диалектлерден тапавутландыряр. *Гөтлүк* сөзүниң гатнашмагында *гандыз гөтлүк* ады хем душ гелйәр, ол гаңна өңе сүйшмез ялы дакыляр, нохур диалектинде оңа *өңүлдирик//өңүндурлук* дийилйәр. Душагың бир, көссегиң ики уҗунда *билексе* боляр. Ол *боюнса, елинсе* ялы малдарчылык лексикасында душян сөзлер билен бирмеңзеш галыпда ясалыпдыр. Ата диалектинде овлак-гузы сагылян энелери билен эмишмез ялы, доварың елниниң дашына гейдирилйән габа *эмҗексе* хем дийилйәр. Елин сөзи эсасы сөз болса-да, доварың сүйт мәзини аңлатмакда *эмҗек* сөзи ишҗең уланыляр (*чирт эмҗек, бөвен эмҗек, гечи эмҗек* (*гечемҗек*) ве ш.м.).

Бөри, гурт, мөҗек сөзлери билен бир хатарда эвфемистик атларың бирнәчеси ёкарда гөркезилипди. Олардан башга-да, дагетек этрапларында, гүнбатар ёмут геплешигинде шу манында *җа:навер, а:шык*, ахал геплешигинде *дайысы* сөзлери уланыляр.

Алык-тагмаларың атларында душян тапавутлар бирнәче халатларда *өң - ыз, өв - ыз, өң - сырт, өң - арт, өң - еңсе* ялы җүбүтлериң өзара айратынлыгы, башга ягдайларда болса оларың (алыгың ве тагманың) алныш ве салныш тайдан өзболушлылыгы билен баглыдыр. Шол бир хили алнан алыкларың атлары хем дүрли-дүрли сөзлер болуп билйәр.

Гүнбатар ёмут геплешиклеринде *уҗы кесик* дийлип уланылян алык ады бирнәче ерде *уҗы чырпык* (демиргазык ёмут геплешиклери, алили диалекти), *чыртах* (нохур диалекти) ады гелйәр, башкы диалектлерде *арды оюк* аңлатмасы *сырты оюк* сөзлери билен берилйәр. Дашховуз велаятының чарваларынын дилинде *догры кесик* ады уланыляр; ёкарда гетирилен *уҗы кесик* гулагың уҗы онуң угруна

перпендикуляр кесилйәр; догры кесик болса, гулагың ужундан онуң өз угруна параллел чәк эдилйәр. Гүнбатар ёмут, ахал геплешиклеринде шу манында *ужы чәкли* аңлатмасы ишледилйәр, нохур диалектинде муңа *батырык* сөзи габат гелйәр. Гулагың уч тарапының хайсы хем болса бир еринден эдилен кичиҗик алыҗыга *чиртик* дийлип, ол *чырпык* билен якынлашяр. *Ужы алык* алыгына нохур диалектинде *хәчҗе//хачҗа* дийилйәр, шу диалектде 'даш гулак' манысында *саг гулак* душ гелйәр. Шейле хем онда 'алык' манысында *тагма*, 'тагма' манысында *да:г* сөзи уланыляр. Эсги ве кәбир бейлеки геплешиклерде хем *тагма* алыгы аңладяр.

Көпленч, *еке элип, гоша элип* гөрнүшинде душ гелйән тагма атлары Саят, Сакар этрапларында *хаса тагма, ики хаса* ялы шекилде ишледилйәр.

Довардарчылык лексикамызын дүзүминде шунуң ялы ерли территориал, диалектал хәсиетли тапавутлар бар. Оларың белли бир бөлегиниң терминлик хәсиети говшап, дүрли формалара ээ болан болса, галанлары гоңшы түрки ве бейлеки халклар билен алнып барлан гатнашыкларың нетиҗесидир. Даг этеклеринде гадымдан отуран түркмен илатының дилиндәки довардарчылык лексикасы огуз дилиндәкә якынлык нукдайназарындан барланылды. Оларың түрк, гагауз, азербайҗан диллери билен йүзе чыкарян умумылыгы отурымлылыга гиҗрәк гечен этник топарларының диалектлериндәкиден белли дереҗеде артыкдыгы йүзе чыкарылды.

§6. ДОВАРДАРЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТҮРКМЕН ЭДЕБИ ДИЛИНИ БАЙЛАШДЫРМАКДАКЫ ӨХМИЕТИ

Аглаба экеранчылык билен малдарчылыгы утгашдырып алып баран түркменлериң дурмушында ве дилинде бу лексика өрән йити ыз галдырыпдыр. Шу пикири эсасландырмак үчин биз ТДС-дәки ве II бапдакы малдарчылыга дегишли сөзлериң семантик мейданыны белли дереҗеде ачып гөркезмеги, түркмен шахырларының эсерлеринде довардарчылык лексикасының уланылышыны шөхлелендирмеги максада лайык тапярыс.

«Түркмен дилиниң сөзлүгинден» (1962) алнан сөзлериң арасында бейлеки лексика-семантик топарлар билен ортаклары хем бар. *Агмак* ишлиги довардарчылык лексикасында ики манында уланыляр: а) сүриниң ызына дөнмеги, б) улага йүкленен йүкүң бир тайының агыр болуп, бейлеки

тарапына сүйшүп гечмеги. *Агсак* сөзи-де, умуман, йөрейән ири җанлы организмлер билен баглы болуп, хайван хем ынсан бабатында уланыляр, ол өлчег атларының эмеле гелмегине гатнашяр (агсак сере); онуң эмеле гелши ёкардакы агмак ишлиги билен баглы болса герек. Онуң билен тиркеш сөз хөкмүнде билеликде уланылян товсак-тогусак-товусмак ишлигиндендир. Аягы кем тапып, аягыны басып билмейән хайван шол аягыны галдырып, товсуп йөрейәр, бейлекилери агырылы аягыны басанда, шол яна агып-агып гидйәр. «Ики аягы билен агсамак» аңлатмасы агсак сөзүниң гатнашмагында эдеби дилимизде эмеле гелен бирликдир. *Сцри* сөзүнден эмеле гелен *сцрреклемек* (геминирленен *рр* чекимсизиң эмфатик узынлыгы) түрк дилинде хем уланыляр (сүрүклемек).

Агталамак практикасы көшклер ве ш.м. ерлер үчин махсус болуп, түркилериң арасында яйрамаяр, шонуң үчинем *агта гул, агта хызматкәр* аңлатмасы малдарчылык лексикасындакы бирликден гөзбаш аляр; юваш адамы хәсиетлендирмекде уланылян *агта* ялы хем шунуң ялыдыр.

Агызланмак хем семантик өсүш нетиҗесинде «өзүни тутмак, өзүни ынамлы алып бармак» ялы маныларың өсдүрилип, дилиң аңладыҗылык мүмкинчиликлерини гиңелдйәр. ТДС-де онуң соңкы манысы батыргай болмак, перт-перт гүрләп башламак; угра, ёла дүшмек. Агыззырык, агыззырыкламак хем боюн эгмеги, боюн болмагы аңладяр. Агнамак хайванларың өз җанына якан еринде ятып, эйләкбейләк агдарылмасы билен баглы болуп, дилимизде «доңуз агнан ялы этмек» аңлатмасында гелйәр; шонуң ялы-да эртир билен укудан туруп билмән ятан адам бабатында-да хем шу сөз уланыляр («Тур, бейдип, агнап ятма!»). *Алчы* ашык сүлненде, онуң гоншуның бир гөрнүши болуп, «ашыгың алчы гопмак» аңлатмасында ишиң шовламагыны аңладяр.

Ашык өлчег аңладян *ашык ялы* (яг) фразеологизминде габат гелип, 'өрән кичиҗик зат, аз мукдар' манысыны берйәр.

Молланепесиң «Нер гезгин» гошгусындакы «Догмаз тогсан дөрт йылда богаз болса әр-әрден» сетириндәки *богаз* адам бабатында уланылмаздан өң «(бириниң) ичине догмаз оглан салмак» фразеологизми билен багланышыкда боляр, шундан хем экспрессивлигиң хас йити йүзе чыкмасы хөкмүнде ол аңлатма башгача формада гетирилйәр. *Бөвен* малың иймит сиңдириш ёлундакы бир агзасыны аңладып, гөчме маныда 'чишик, гарынлак' маныларында гелйәр (деӊ.: Бөвенҗик). *Бөврек* сөзи хем белли дереҗеде манысыны

гиңелдйәр, дилимизде *агзы бөврекли* аңлатмасы уланылып, ол семиз, логур-логур эдип геплейән адам хакында айдыляр. *Буйнуз, гаңрак* нагыш атларыны эмеле гетирмәге гатнашярлар, *гоч буйнуз, буйнузлы гаңрак* ве ш.м.

Гачак тутдурмазакдан башга, 'гачак мал' аңлатмасында 'контрабанда' манысыны хем өсдүрйәр. *Гечи* сөзүниң геплешикде душ гелйән манылары ТДС-де шөхлеленмейәр, онуң гатнашмагында эмеле гелен аңлатмаларың энчемеси сөзлүкде ерлешдирилйәр. Гечә жан гайгы, гассаба яг; Гечиң йүз - сөзүң дүз; Гечиң үч - сөзүң пуч; гечи сакгал; гечиниң өң аягы ялы; гечиси яйрамак, гечигулак, гечигуш ве ш.м.

Говка йүңи ёлнуп, отда чавланан довар дерисини аңлатса, «Ак говка ялы этмек» аңлатмасында говканың тәмизлиги бу сөзүң фразеологизми эмеле гетирмәге гатнашмагына эсас боляр. *Говурдак* эсасы манысындан башгада, кечәниң нагышсыз тарапына салмак үчин уланылян реңкли тогалажык-тогалажык йүңи билдирйәр.

Гоюн сөзи *гоюн гөзли, гоюнгуш, гоюнчы* ялы сөзлери эмеле гетирмегинден башга-да, «Гойны ел алса, гечини асмандан гөзле», «Меслиги гоюн гөтерер» ялы накылларды р аталар сөзүниң хасыл болмагына гатнашяр. ТДС-дәки «Гоюн йүзе етйәнчә, дериси мүңе етер» накыл нәтакыкдыр, «Гечи йүзе етйәнчә, дериси мүңе етер» аталар сөзи хас йөргүнлидир, себәби гечиниң гойна гөрә хожалык әхмиети пес болуп, гурбан, ораза ялы байрамлар болаймаса, көпленч, гечи союляр. «Гойнуң бири ялы болуп йөрмек» ыхласлы, сүрини өзүнден даша гойбермейән чопана айдыляр. Чарваларың арасында «көпүң бири боларсың, иле гошуларсың» диен маныда «Өлмесең, гоюн эшеги боларсың» диен аңлатма уланыляр. Бу *сөз гузы, овлак гузугулак, овлакгапды* сөзлерини эмеле гетирмәге гатнашяр; олар «балам, оглум, жаным» ялы сөйгүлик маныда хем гелйәр. Лебапда *toклы* сөзүниң хем 13-14 яшлы гыз-огланлар бабатында уланылышына габат гелинйәр. *Гысыр гысырбоссан* нагыш адыны хасыл эдйән компонентлериң бири болуп гелйәр. *Гәвүшемек* гәвүш гайтарян хайванлар бабатында уланыляр, шонуң билен бирликде *а) иймек, гарбанмак, б)* мыдама бир зат ийип йөрмек маныларыны хем аңладяр. *Душак, душакламак* етишен оглы өермек билен баглы «аягыны душамак» аңлатмасында гиңден уланыляр. *Ёзулмак* 'гузламакдан галмак' манысында болса, онуң соңкы өсен манысы «гаррамак, ишден чыкышмак» диймек билен баглыдыр. *Ногта, көссәк, өрк, өрклемек* сөзлериниң уланылышы-да шуңа мензешдир. «Эшекден палан алан ялы»

аңлатмасы паланың беркидилиш айратынлыгы билен баглы дөрейәр. *Ищек* сөзүнден «ищекчер жахыл» аңлатмасының биринжи компоненти хасыл боляр, өзи-де *ищекчер* сөзи довардарчылык лексикасында уланылмаяр, оңа дерек *ищек чыкма//яз ищеги* атлары ишледилйәр. *Көкенли йүзүк* адының эмеле гелмеги *көкен* сөзи билен баглы болуп дуряр. *Көпек гарры көпек* ялы аңлатмаларда габат гелйәр, *үйрмек, ганжык, хыңранмак, эсремек, эшек, күрре* сөзлери-де адамы хәсиетлендирмекде уланыляр. Хамрак, эсасан, хайван бабатында уланылса-да, адам догрусында хем айдыляр.

Довардарчылык лексикасына гирйән сөзлериң агдыклык эдйән бөлеги хәзирки заман эдеби дилимизде гиңден орун тапяр. Онуң өсүшиниң адаты темпиниң XX асырда үйтгемеги билен хем дилимиздәки тутян орны үйтгемеди. Түркмен чарвасының дилиниң чеперлиги онуң малдарчылык лексикасы билен айрылмаз багланышыгындадыр.

Биз бу ерде чарваларың дилинде уланылян, эдеби этикет нукдайназарындан гөдегрәк болуп эшидилйән сөзлердир аңлатмалары гетирмекден сакландык. Ол хили сөзлериң ве аңлатмаларың эсасы айратынлыгы довара махсус хәсиетлериң, аламатларың адам бабатда хем метафора аркалы батыргай уланылмагыдыр.

Эпосларымызда, дессанларымызда, XVIII-XIX асырларда яшан классык шахырларымызың эсерлериниң дилинде өвренйән угрумыза дегишли кәбир сөзлере гарап гечмек оларың семантик ве функционал айратынлыкларыны ачып гөркезйәр. Оларың арасында хәзирки дөврүрде сейрек уланылянлары-да, тас унудыланкырланлары-да бар.

Гүйтмек сөзи түрки диллерде бизиң хәзирки *гоюн бакмак* аңлатмасында уланян *бакмак* сөзүмиз билен маныдаш уланыляр. Чопан манысында хем *гүйдежи* ялы сөзлер уланыляр. Бу сөзүң көки *гүймемек* ве ондан ясалан сөзлерде сакланып галыпдыр. Магтымгулының «Булар гелмеди» гошгусындакы «Гөчи-гоны билен гитди; Мәмметсапа гитди көмек бермәге; Хиндистана безиргенлик кыланлар, Малың сатып гелди» ялы сетирлер Абдылланың мал-гара билен мешгулланып йөркә, йитен болмагының мүмкиндигини оюңа гетирйәр. Ёкарда гетирилен сетирлерде габат гелен *инжи* сөзүнин-де уланылышында өзболушлылык дуюляр. Инжи, адатча, гарындаш тарапындан берилйән мала айдыляр. Гоюн бакана чопан хакы хөкмүнде мал берлени мәлим, йөне оңа Магтымгулының дөврүнде *инжи* дийилдимикә? Шейле болса, бу сөз маны даралмасыны башдан гечирипдир диен нетижә гетирйәр.

Гelджекки гелнини сынагдан гечирйән Ашык Айдының
Мени кытмыр эдип, гойнуңа салгыл,
Кейге ёлдаш эдип, гойнуңа салгыл,
Гоша нарың киби гойнуңа салгыл,
Гөтер сен гойнуңа пудагы алма -

бендиндәки гоюнларың хайсы бириниң малы, хайсы бириниң гуҗагы аңладяндыгыны бирбада айыл-сайыл этмек еңил дүшмейәр. Мунуң үчин *Кытмыр* сөзүниң роваятда агзалян итиң адыдыгыны ятламалы болярыс. Ене-де *гойна салмак* аңлатмасының *гоюн бакдырмак* манысында уланыляныны назарда тутуп, башкы ики сетирде гойнуң 'мал' манысында, соңкы ики сетирде хем 'гүҗүк' манысында гетирилендигини аныклаярыс. «Шасенем-Гарыпдакы»

Гойнумдан айрылып, гузым гидипдир,
Гузыма меңзетдим мәлейшиң сениң -

диен сетирлердәки *гоюн* хем уссатлык билен уланылыпдыр. *Гоюн* дилимизде *гоюн сүрүси* манысында хем белли болансоң, бирингҗи сетире 'гузым сүримден айрылып гидипдир' дийип дүшүнсең-де, 'балам гуҗагымдан согрулып гидипдир' дийип-де дүшүнсең боляр.

Кәбир неширлерде «гоч-гузы гурбан менем» гөрнүшинде дефисли, «гоч, гузы гурбан менем» ялы отурлы язылышының-да кабул эдерликли вариантының «гоч гузы» болмалыдыгы дилимизде душян гоч токлы, ищек гоч кимин аңлатмалардан белли боляр.

Классыкы эдебиятда *гурт, бөри* хем-де *мөҗек* сөзлеринең уланылышындакы айратынлыгы ятлалың. Буларың соңкусы сейрек уланылып, оңа дерек *гурт* хас йөргүнли.

Молланепес:
Гоюн гуртдан гачар, байлар гарыпдан
(Гелмишем)

Сейди:
Иллер меңзәп гоюн мала,
Оны ийҗек гурт көпелди
(Харам ийҗек дөрт көпелди)

Магрупы:
Ач гурт идим, ниче гуйруклар гапдым...
(Ишаным)

Магтымгулы:
Ышка дүшсе, гушлар эңрәр, гурт аглар...
(Бу дерди)

Ит хем арыклыгын гурда билдирмез...
(Делалат ягшы)

Зор билен иберсең гойна бир ити,
Гойна гурт геленде, ит сеси болмаз.
(Түссеси болмаз)

Бөри, көпленч, *ач бөри* аңлатмасында габат гелйәр. Заманамыза якынлашдыгыча, *мөҗек* хем шахырана сетирлерде орун алып башлаяр.

Дован:

Гоюндан мөжек еңилсе,
Улы иле болар гeнлик.
(Накыллар)

Усса Кәсип:

Мөжек кимин ёртуп чөлде...
(Жожак залым)

Молладурды:

Соңра бир гүн мөжеклер гойна этди аламан...
(Хожагулы)

Магтымгулының галамының астында бу сөзлер өчмежек мана эе боляр:

Гаргыш гурдуң зүрядыны азалдар,
Гоюн кимин чар тарапа ил болгул.
(Гул болгул)

Магтымгулының «Баш болмаң» атлы гошгусында
Деңңене эйлеме, салышма кылмаң,
Арасса сөвда эт, *чалышма кылмаң*...

Мен айдайын, диңлемесең, өзүң бил,
Аяклашма эденлерге баш болмаң

диен сетирлердәки *деңңене, салышма, аяклашма* сөзлери якын манáдадыр, *салышма* болса гезеклешиги аңладяр.

«Идетмек, бакмак» манысында огуз диллериндәки ялы, түркмен дилинде *беслемек* сөзи ишледилипдир. Магтымгулының гошгуларының икисинде шу сөзе габат гелинди:

Бедевни танымаз хар бакан - беслән...
(Даш дөкер)

Хар беслән тәжиге дүшсе шалык ат...
(Гадрын нәбилсин)

Шунуң билен *бирликде хар* (эшек) *сөзүниң хем ишжең* уланыляндыгыны гөрмек боляр. Халк дилинде *эшек* билен *бир хатарда хар* сөзүниң хем уланыландыгыны чак этмек кын.

Бир геданың мүнен хары...
(Бибат гөрүнер)

Харың иши хардыр, достлар...
(Атча болмаз)

Ыса мыдар бердиң еке хар биле...
(Ар биле)
Эшек айдар аслым даш...
(Ичинде)
Йүпе верзишкәр боз эшек...
(Өйленгин)
Күрреси элинден гитсе эшегин
(Гөзлемеен *болармы?*)
Эшек мүнүп Иса дек, елдирдигим билмезмиң?..
(Билмезмиң?)
Еке эшекли: «Ат бер, эсрик нер» диер...
(Чатып болмайыр)

Эшек күрресини күле гетирмиш...
(Ләле гетирмиш)
Бир мада эшек дек, гелип сен деме...
(*Салы дүнйә, хей*)
Хич качан дең болмагай эшек бедев шалык билен...
(Шалык биле)
Ашакдакы сетирлер чопан билен баглыдыр:
Чопан адам чока болмаз...
(Көймән йигиде)
Эшек монжугна бийр я-да акыга,
Бичәре чопанлар якут-лагл тапса...
(Шал тапса)
Агыр межлислере чопан ярамаз...
(Дон тапылмаса)
Ол чопандыр еди үлкә*ни* эзйән...
(Хабар бер - Шейледир)
Гетирилен сетирлерде чопан сада, көп ерлери гезйән адам хөкмүнде гөркезилйәр. Чопан билен бирликде *гоюн гүйденлер* синоними хем уланыляр.
Ит, сег сөзлериниң илкинжиси хас йөргүнлидир.
Ит хем арыклыгын гурда билдирмез...
(Делалат *ягшы*)
Ит ялын топрага дөксең хошланар...
(Нәбилсин)
Огры әрден бир догры ит ягшыдыр...
(Сөхбет ягшыдыр)
Ит эериң миннетин чекмез...
(Карарсыз әрден)

Ит гөзлемез, пишик бакмаз...
(Гөрүм гөрүлмеген ерде)

Зор билен иберсең гойна бир ити...
(Үссеси болмаз)
Агылында ыссы берен ит ягшы...
(Ят ягшы)

«Ак ит» поэмасында *акҗа ит, ак ит, ит* ялы ялы сөзлер өрән көп уланыляр.

Айдарлар: «Йыртык дон гөрсе, ит гапар» - диен сетирде («Гидижи болма») *гапмак* сөзи өзи үчин адаты болмадык утгашмада гелйәр, себәби ол, эсасан, ат, дүе бабатында уланылян сөздүр.

«Гүргенин» шыгрында
Боз гүсбент, гыр йылкы, гара гәвмишли,
Аргалы, гәв болар малы Гүргениң —

сетирлеринде *гүсбент* 'боз гоюн' аңлатмасының эсасы сөзүне дерек гелсе, *аргалы* гадымы ябаны гойнуң ады болуп, хәзирки вагтда көнелишен сөзлериң биридир.

Итниң баласыны тула аздырар...
(Гидижи болма)

Бу сетирдәки *тула* 'ганжык' манысында гелйәр.

Сег ашакдакы ялы аз санлы ягдайларда габат гелйәр:
Тилки өзүн гурт билер,
Гарсак өзүн сег саяр.
(Даг саяр)
Хош тәмизли бег оглуның наштесин
Сыгыр ятагында кылмак ярашмаз.
(Ярашмаз)

сетирлериндәки *сыгыр ятак* ады ат ятак, гоюн ятак, ит ятак ялы атларың эмеле гелши ялы дөрейәр.

Рабгузының «Касасыл энбия» атлы эсерини беян эденде, Магтымгулы «Атлы, яранлар» шыгрында оригиналың дилиниң тәсирине дүшйәр (*бөри* сөзи бабатында):
«Юсуп жаны бөри ийди» дийдилер...
Бир бөрини тутуп, баглап гелдилер...
Хазрети Якуп бир дога кылдылар,
Бөри өз халыны айтды, яранлар!

Эмма Магтымгулының шу тема багышлап язан бейлеки гошгуларында *бөри уланылмаяр:*
Горка-горка сәхраларың гурдундан...;
Горкусындан гуртлар гелди йүгүршип..
(Арап тилли, сөвдүгим)

Гурт аглар Якуп янында...
(Пелегидир)

Якуп оглы ол Юсупның кәкилинден тутдулар,
Урдулар, аглатдылар, «Гурт ийди» дийип сатдылар.
(Шалык биле)

«Гөроглы» эпосында *иерменлик бөри билен* деңешдирилйәр:

Шу келләни ашак басып, *бөри ялы,* хайсы ери яглырак болса, гулкулдадып отыр». Муңа *бөри* сөзүниң хемишелик эпитети болан *ач* сөзүниң тәсири етйәр.

Кеминәниң:

*Яшым*ың соңунда ташладым гурра,
Несип болса, гарры гурда яш берре
(Мәмелериң)

сетирлеринде *гурт, берре* сөзлери чепер ишледилйәр. «Гызларың» гошгусындакы

Чөле чыкарсыңыз гоюн гузланда... -

диен сетирлери болса малдарларың дурмушыны гөркезйәр, чүнки гоюн гузлансоң, сүйт сагмак башланяр. Мешхур «Огулбегде»

Гоюн сагмага чыканда
Чөр басан аяҗыкларындан...

Эртир туруп овлак-гуза эседер
Эседенде саг ужусы сес эдер -

ялы сетирлер чарва дурмушыны жанландыряр, сүйт сагмак, овлак-гуза серетмек, эсасан, етгинжеклериң, гыз-гелинлериң үстүне дүшйәндиги беллидир.

Ит тохумыны аңладян *гүрҗи* сөзи XIX асырда-да уланылыпдыр.

Он бәш көпек биле, отуз *гүржүли* -
Гыкувлап ызымдан етер гарыплык.
(Гарыплык)

«Саятлы-Хемра» дессанында

Шасыпалар мензил-мензил җайлары,
Чөле чыкар чарвалары, байлары

диен сетирлер хем Кеминеден гетирилен гошгы билен маңыдашдыр.

«Зөхре-Тахырда» хем шунуң ялы мазмунлы сетирлер бар:

Чарвалары сәхраларда гезерлер...
Хөврүнден айырып, кылмагыл перваз...
Гоч гузы мен, гурбан үчин гелмишем.

«Шасенем-Гарыпда» *мал бакмак, чопанчылыга бермек, чопанлыкдан чыкмак, келлә гарын геймек* ялы аңлатмалар душ гелйәр.

Милли халк пәхимлеринин-де өвренилйән лексика гирйән сөзлере даяныльп дөредиленлери аз дәл [13; 125]; олардан хас әхмиетлилери хөкмүнде ашакдакылары гөркезмек болар.

Айда келле ий, йылда бир балык.

Ат тапылянча эшек сакла, дүе тапылянча көшек.

Ач-да болсаң, ашык этини иймегин.

Байы мал басар, гарыбы - гам.

Баша гелен мала гелсин.

Белгили чопаның болмаса, билиң бог-да, мала бар.

Бу дамак белалы дамак, муны иен гойна гидер.

Аррыклыкдан семрән ат өңүне токлы алдырмаз.

Готур гойнуңда болмасын, яман - яныңда.

Гочум атасыны танар.

Гоюн бир дериде хем аррык, хем семиз.

Етим овлак сакласаң, агзың бурнуң май эдер, етим оглан сакласаң, йүрек-багрың ган эдер.

Етим оглан йүрексиз, етим гузы гуйруксыз.

Йүз гоюн түкенер, йүзүгаралык түкенмез.

Малы газанана бакдыр, одуны йыгана якдыр.

Малыңы түкедейин дийсең, пул эт.

Овлак-гузының өрүси боландан, огланымың өрүси болсун.

Оглан аглар - гүн гечер,
Гузы мәләр - йыл гечер,
Оглуң болса, гоюн бакдыр - адам болар,
Көп бакдырма, аз бакдыр - надан болар.

Сув берсен, акары билен,
Мал берсен, бакары билен.

Сүйтли сүрүден чыкмаз.

Сүрйәни дөрт токлы, зыйкылыгы [сыкылыгы] ер яряр.

Етим овлак, етим оглан билен баглы накыл овлак сөзүниң оглак гөрнүшинде айдылян вагтында я-да еринде эмеле гелендир. Бакар сөз ясалыш окказионализми болуп, 'чопан' манысында өзбашдак уланылмаяр. Шунуң билен бирликде Магтымгулының «Тумар гөрдүм» атлы шыгрындакы

Етмиш ики сүри довар,
Чопаны бир бакар гөрдүм

диен сетирлери онуң диңе бир гезек уланылмандыгыны гөркезйәр.

IV БАП БОЮНЧА ГЫСГАЧА НЕТИЖЕЛЕР

Гечирилен дерңевден гөрнүши ялы, довардарчылык лексикасының өзенини эмеле гетирйән бирликлериң эсасы көплүги язув ядыгәрликлеринде душян сөзлерден семантик тайдан аз тапавутланярлар. Сөзлериң семантик өсүшине оларың фонетик вариантларының тәсири кой, кон' сөзлериниң мысалында гөрүнйәр. Хронологияда довардарчылык лексикасының бирликлери, умуман, малдарчылык угруна дегишли сөзлер билен утгашып гидйәр, онуң белли бир угра йөрителешмеси хер бир дилиң чәгинде айратынлыкда болуп гечйәр. Довардарчылык лексикасының доминирлейжи ролы хожалыкда идедилйән бейлеки жандарларың гөрнүшини ве жынсыны аңладян системаның гойна гөрә хатара дүзүлйәндигинден ачык гөрүнйәр. Язув ядыгәрликлеринин материалларының гиңден уланылмагы сөзлериң гелип чыкышыны, семантик өсүшиниң ёлларыны кесгитлемәге мүмкинчилик берйәр.

Ишиң шу бабының дегишли параграфларындан белли болшы ялы, довардарчылык лексикасы дилимизиң малдарчылык лексикасында өзбашдак орна ээ болуп, бейлеки угурлара өз тәсирини етирйәр; комплекслейин хожалыгың бир ганаты болан экеранчылык билен баглы лексика өвренйән угрумызың тәсирини башдан гечирипдир. Шу лексиканың түркмен диалектдир геплешиклеринде яйрайшы, умуман, бирмеңзеш болуп, тапавутлар ужыпсыздыр я-да олар бу угур билен баглы улы әхмиети болмадык сөзлериң арасында душ гелйәр. Түркмен дилиниң лексики битевилигини эмеле гетирмәге довардарчылык лексикасының әхмиетиниң өрән ёкарыдыгы шундан белли боляр.

Довардарчылык лексикасына дегишли сөзлериң, экеранчылык лексикасы ялы, эдеби дили байлашдырмакдакы, онуң аңладыжылык укыбыны ёкарландырмакдакы әхмиети улудыр. Хатда классыкы дөвүрдәки шахырларың эсерлеринде-де оңа дегишли лексика гиң орун аляр, ол ягдай, эсасанам, соңкы ики асырың эдеби эсерлерине хас махсусдыр.

НЕТИЖЕ

Гечирилен дерңевден мәлим болшы ялы, түркмен *дилиниң* довардарчылык лексикасы онуң иң гадымы гатлакларының бирини эмеле гетирйәр. Азия регионында малдарчылыгың *дөрейши барада археологик маглуматларың* болмагына гарамаздан, шол дөвре дегишли хич хили лингвистик факт ёкдур. Лингвистик маглуматлар кем-кемден язув ядыгәрликлериниң тапылмагы билен пейда болярлар, эмма оларың гадымылыгы 1,5 мүң йылдан аңры гечмейәр. Шоңа гөрә-де, түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының кемала гелип башлан дөври барада анык маглуматлар ёк. Маҳмыт Кашгарының «Дивану лугат-ит-түрк» атлы ишиниң материалларындан белли болшы ялы, эййәм мүң йыла голай озал түрки (түркмен) диллерде малдарчылык (довардарчылык) лексикасы өзбашдак системаны эмеле гетирипдир. Ондан соңракы дөврүң ве хәзирки заманың материаллары бу лексики системаның, эсасан, шондан буянкы өсүшини ве кәмиллешишини ызарламага мүмкинчилик берйәр.

Довардарчылык лексикасының эсасы өзенини дүзйән, бири-бири билен системалайын гатнашыгы болан сөзлериң мукдары бу угруң иң гадымы, ызыгидерли ве милли хоҗалык иши боландыгына гөрә, дилимизиң бай профессионал лексик гатлакларының бирини эмеле гетирйәр. Довар тохумларының атлары, оларың анализинден белли болшы ялы, соңкы 1-3 йүзйылың өнүмидир, гадымы дөвре дегишли язув ядыгәрликлеринде тохум аңладян сөзлер душ гелмейәр. *Сарыҗа гойны* тохум ады гечен асырда яшан малдарың, *пенди гоюн* онуң етишдирилен ери, *гоңурбаш гоюн* шу тохумың хәсиетли физики аламаты билен *баглыдыр*. дүрли ерлерде душян *саранҗы, сарыҗалык* ялы атлар бу тохумың Түркменистанда гиң яйрандыгыны аңладяр.

Ахалда, Балканда *пенчи гоч, пенди гоюн* атларының гиң яйрандыгы бу тохумың адының башкы вариантының илки-илкилер *пенди* боландыгына гүвә гечйәр. Балыкчылык лексикасының дерңевинден хем гөрнүши ялы, шол бир предметиң дурнуклашан ады эмеле гелйәнчә, онуң дүрли вариантларының болуп билйәндиги юрдумызың деңиз сувларына бирнәче онйыллык мундан өң гетирилен кефаль атлы балыгың атларының мысалында айдың боляр (орсбалык, гатыкелле, чонталы, йыланбаш, кефаль). Тохум атларының яйрав чәгиниң дарлыгы диңе Теҗен себитлеринде душян *горчы* сөзүнден мәлим боляр. Бир ерде бир хили атланды-

рылян тохумың башга ерде башгача атландырылышының екеже мысалы *далак* тохумы билен баглы болуп, оңа Ахалда *кәтменгүйрук* гоюн дийилйәр. II бапда ады гетирилен довар тохумларындан диңе *түркмени, газакы, күрди, гаракөли* ве *эрек* белли дережеде яйравлыдыр. *Мүжүли, акгулак, эшекгулак, түркмениң чәкяка гойны* ялы атлар локал тохум атларыдыр.

Довардарчылык лексикасында форма ве мазмун тайындан узак дөврүң довамында дуярлыклы үйтгешмелере сезевар болмадык лексики топар яш ве жынс аңладян сөзлердир. Дерңевден гөрнүши ялы, бу лексика ябаны гоша тойнаклы, довара физики якынлыгы болан хайванларың (даг гочы, даг текеси...) ве олардан элдекилешдирилип башланан малларың атландырылышындакы умумылыкдан өсүп гайдяр. Өңи билен, бу гечи доварына дегишли сөзлер болан болса герек (сер.: *дог* - формалашмадык ат; *овлак* - гечи овлагы ве кейик овлагы). Гоюн доварының элдекилешдирилмеги ве өсдүрилмеги гечиден бираз соңра болуп, соңабака гойнуң йүңүниң, ягының, этиниң, дерисиниң гымматының артмагы нетижесинде эмеле гелен лексики топар гоюн билен баглылыкда өсмегини довам этдирйәр ве шондан соң гечиниң яш-жынс атландырылышы гойнуң ызына дүшйәр. Ери геленде айтсак, *гузы, токлы, ишек, маң* сөзлериниң маны структурасы Кашгарының дөврүнден бәри, эсасан, түркмен дилинде хич хили үйтгешмә сезевар болмандыр ве бу атлар гойнуң биологик өсүши ве уланылыш гымматы билен баглыдыр. Шу ерде бир мөхүм ягдайы хем белләп гечмек хөкманыдыр. Гечирилен дерңевде хөдүрленилен этимологик маглуматларың аглаба көпүси ясайжы дүйп сөз хөкмүнде Кашгарының сөзлүгиндәки сөзлери аляр. Эмма малдарчылыгың дөрән дөври Кашгарының дөврүнден хас ирдир.

Яш-жынс аңладылышында *эркек гечи - теке, эркек гоюн - гоч* атларының гатнашыгы жүбүтлериң икинжи компонентлериниң дөрейши ве өсүши билен баглылыкда гызыклыдыр. *Гоюн* ве *гечи* сөзлериниң эсасы манысында жынса дегишлиликде уланылмаяндыгыны биз дерңевде гөрүпдик, ол ики жынс үчинем орталыкдыр; шоңа гөрә-де гоюн - эркек гоюн ве уркачы гоюн; гечи - эркек гечи ве уркачы гечи атлары тебигыдыр. Шунлукда гоч ве теке сөзлериниң шу система гирмеги бирнәче себәбе гөрә болуп билер. Оларың түрки диллериң (диалектлериң) бири-биринден гечен алынма элементлер болмагы мүмкин; «Кодексде» *эр кечи* аңлатмасының сакланып галмагы ялы ягдайлар түрки диллериң (диалектлериң) өзара лексики тапавутла-

рының бардыгы барада Кашгарының маглуматларына хем лайык гелйәр. Довардарчылыгың өсмеги билен эркек жынслы доварларың бичилмек практикасының уланылмагы мунуң экстралингвистик эсасы болуп билер: шондан өң диңе эркек гоюн - уркачы гоюн, эркек гечи - уркачы гечи дийлип уланылаан бинар оппозиция үч элементли система өврүлйәр. Эркек гоюн ве эркек гечи (эркеч) соң бичилен эркек жынслы малы аңладяр. Кашгарыда эркеч сөзүниң бардыгы себәпли, *эркек гоюн* аңлатмасының хем XI асырда боландыгыны билмек боляр (деңң.: монг.: *эр хонь)*. Шейлеликде, бу система хем ирки дөвүрде эмеле гелипдир.

Малы аламатландырмагың эсасы принциплериниң бири болуп, онуң эндамының, келлесиниң реңки хызмат эдипдир. Шонда гадымы дөвүрде малың айратын аламатлы беден агзасының адына -лы/-ли ясайжы гошулмасы гошулыпдыр; соңра ол фонетик үйтгешмә сезевар болуп, -ыл/-ил шекилине гечипдир. Шол системадан түркмен дилинде *машал, депел, яңңал, секил* сөзлери сакланып галыпдыр: *богрул, бөгрүл* ялы сөзлер болса сакланмандыр. Хәзирки заман довардарчылык лексикасында аламатландырмак үчин көп халатларда беян эдижи атлар уланыляр (бөври ала гечи, бөври чакмаклы гечи, аягы секилли гоюн ве ш.м.) Хәсиетлендирме билен баглы сөзлериң структурасының гадымылыгына серетмезден, оларың язув ядыгәрликлеринде орун аланы аздыр.

Довары соймак, онуң этини, пайламак угруна дегишли сөзлер халкымызың дурмушында ыслам дининиң орнашышының ызларыны әшгәр саклаяр. Дүрли огузнамаларда, тарыхы эсерлерде малың этиниң пайланышы барадакы маглуматлар идеологик хәсиетли болуп, олар огуз илиниң агзыбирлигини ве кувватыны горап сакламага багышланыпдыр. Бозоклара ве үчоклара пайланян эт 12 бөлеге бөлүнипдир ве олар бири-бирине гарашлы болшы ялы ягдайда параллель бөлеклере (мүчелере) ээ болупдырлар. 24 агтыга мал бөлегиниң етмеги үчин 2 ат өлдүрилип, олар 12 бөлеге бөлүнсе, соңкы дөвүрлерде 1 гойнуң беден агзаларының пайланышы барада айдыляр. Беден агзаларының дүрли диллерде, хатда шол бир дилиң чәгинде хем вариантлылыга эдиги үчин, хатда Абылгаза-да оларың саныны 16-дан ёкары гечирмәге мүмкинчилик бермәндир. Диңе огузларың несли түркменлериң өзлери довар этиниң 24-е бөлүниши барадакы эндиклерини саклап галыпдыр. Ысламың харам ве мекрув хасап эден агзаларындан түркменлериң гоюнда иймейән затларының санының көпдүги үнси чекижидир.

Гечирилен дерңевден белли болшы ялы, түркменлериң чарвачылык дәплери өз гөзбашыны ирки дөвүрлерден алып гайдяр. Гоч-теке чөзүлип, сагын сүриниң гошулып, сүйтлериң соглушып, овлак-гузының лерзана гетирижи мәлемелери түркменлере XI асырда-да, ондан өңки дөвүрде-де мәлим болупдыр. Эдил шонуң ялы-да, сүйтден алынян өнүмлер хем XX асыр түркмен чарваларыныңкы ялы болупдыр: *эприк, гурт сөзлери* Кашгарының сөзлүгинде орун алыпдыр, оларың атлары-да хәзиркисинден даш дәл: ибрук, курут.

Түркменлериң өз малларыны белгилемек билен баглы уланян *тагма* сөзи V асырдан бәри мәлимдир, *ин* XI асырдан белли сөздүр. Бу сөзлер хәзир-де уланыляр. Диалектлериң көпсанлыларында и:н сөзүне дерек *алык* уланыляр. Алык - и:н сөзлери түркмен диалектлерини бири-биринден белли дережеде тапавутландырян жүбүтдир. Отурымлы экеранчылык билен мешгулланан илатың дилинде *ин* көпрәк уланылса, чарвачылыга йыкгын эденлериң дилинде *алык* гиңден душяр.

Түркменлериң соңкы асырларда уланан тагмалары гадымы тагмалардан дүйпли суратда тапавутланяр, олар иркилере гөрә хас йөнекейлешип, ысламың тәсири астында тагма атларына алынма сөзлер аралашыпдыр (элип, еке элип, гоша мим ве ш.м.).

Довара идег ве эчилик этмек айратынлыклары отурымлы ве гөчме чарвалары бири-бириндeн белли дережеде дифференцирлейәр; гойна тагма салмак, баггоюн идетмек, гоюн ятак гурмак ялы фактлар отурымлы довардарчылыга дегишлидир; *чекене, мүшдек* сөзлери-де шунуң билен баглыдыр.

Хожалыкда көмекчи хызматы ерине етирен сүри горагчысы итиң ве аяк улагы эшегиң йөрите иделилмәндиги, тебигы сечги эсасында оңат хилли хайванларың сакланып галяндыгы тохум аңладян сөзлериң ужыпсыздыгы билен дүшүндирилйәр.

Палан, гаңна, ыңңыржак ялы эсбаплардан *палан* соңкы дөвүрлерде гиңден уланылып, соңкы икиси дүрли территориялара баглыдыр.

Итлериң көмекчи хызматда ир дөвүрден бәри уланыляндыгы онуң яшыны йөретмегиң специфик системасындан гөрүнйәр.

Довардарчылыкда уланылян хайкылыклар, оларың өзболушлы фонетик деформациясы, гелип чыкышы өрән гызыклы маглуматлары өзүнде жемлейәр. *Довар* сөзүниң түрки диллере алынма сөз дәлдигине түбше-түбше, дүбжүк-дүбжүк үмлүклери шаятлык эдйәр (деңң.: теге-теге) Агзалан

деформациялар сөзүң бир зарбада айдылмагы билен баглыдыгы үчин, ондакы фонетик вариантлылыгы айдылышың еңиллигиниң хатырасына бейлеки системаларда хем герек болан еринде уланылып билнер (меселем, харбы командалар ве ш.м. системалар).

Довардарчылык билен баглы накыллар ве айтгылар халкымызың бу угурдакы тежрибесиниң чепер тесвирлемеси болуп, чеперчилик ве практики гыммата эедир.

Довардарчылык лексикасының генетик гатлаклашдырылмасы дерңеленде онуң хинди-европа, алтай дил машгаласына, түрки диллер топарындакы диллере гатнашыгы меселелериниң йүзе чыкмагы түркменлериң ата-бабаларының гатнашык эден халклары, яшан территориялары, башдан гечирен гөчүш-гонушлары себәплидир.

Хинди-европа диллериниң бизиң гүнлеримизе етип гелен язув ядыгәрликлериниң түрки, алтай диллериниңкиден бир-ики мүң йыл иррәк боландыгы себәпли, бар болан хем-де реконструирленен гипотетик формаларың хем гадымылыгыны кесгитлейәр. Мунуң өзи диңе шу себәпден алынма сөзлериң угруны кесгитләп билмез. Малдарчылык билен багланышыклы өзен сөзлериң (гоюн, гечи, сыгыр ве ш.м.) дикелдилйән көклериниң бирден көп болмагы хинди-европа диллериниң *бивариант битевилик болмандыгыны* ене бир гезек гөркезйәр. Синонимик номинатив вариантларың болмагы болса, терсине, ол диллерде алынма сөзлериң боландыгыны чак этмәге мүмкинчилик берйәр. Этимологик, деңешдирме-тарыхы дерңевлерде эсасы орунларың бири ызыгидерли фонетик габатлашмалара дегишлидир ве ол дикелдилен фонологик системаларың маглуматларына даяняр. Шу угурда башга дил машгалаларындан хас гиңден ишленен хинди-европа дил машгаласының фонологиясының дурнуклашан ве традицион кабул эдилйән системасы В.В.Ивановың ве Т.В.Гамкрелидзәниң ишлеринде дүйпли өзгеришлере сезевар боляр. Шоңа гөрә-де, бизиң гүнлеримизде этник ве дил контактлары барада анык тарыхы маглуматлар ёк халатында, довардарчылык лексикасының дүзүминдәки чак эдилйән умумылыклар ве алынмалар барадакы маглуматлар челгиленип, жемләп гечмек билен чәкленилди. Шунуң билен бирликде, гадымы дөвүрде малларың атландырылышы, атландырылыш аламатының сайланып алнышы боюнча фактлар дерңев үчин мөхүм маглуматлары берди (йүңлүлик; дөрдаяклылык ве ш.м.).

Алтай диллери машгаласының малдарчылык угрундакы этник ве дил гатнашыкларында-да чөзүлмели проблемаларың энчемеси бар. Олардан түрки ве монгол диллериниң

йүзе чыкарян умумылыклары, бирек-бирегиң дилине гечен сөзлер әхмиетли болуп, анализ гечириленде улы голтгы боляр (ищек, эркек гоюн ве ш.м.). Түркилериң ве монгол диллериң орта асырлардакы гатнашыклары довардарчылык лексикасына өз тәсирини етирмеги тебигыдыр. Кичи Азиядан Гоби чөли аралыгындакы территорияда түрки халкларынка меңзеш хожалык йөреден, вагтың гечмеги билен мусулманлашып ве түркилешип гиден монгол диллилериң дил *элементлериниң* түрки (түркмен) диллерде адстрат элементлери гөрнүшинде сакланжакдыгы дүшнүклидир [192. 115-120].

Малдарчылык (довардарчылык) лексикасының кемала гелен дөврүниң түрки диллериң дивергент өсүшинден өңки вагта дегишлидиги бу угурдакы материалдан ене бир гезек тассык боляр. Малдарчылык хожалыгының довардарчылык *ялы угруның* үйтгешмелере ве кәмиллешмелере аз сезевар боляндыгына гарамаздан, огуз диллериниң өзара якынлыгы гарашылышы ялы нетиҗәни бермейәр, тәсин галдырыҗы довардарчылык дәп-дессур ве лексики умумылыкларының болмагына гарамаздан, түркмен дилинде дүйбүнден дүш гелмейән сөзлер хем көпдүр. Муны, бир тарапдан, огуз диллериниң диалектал айратынлыклары билен дүшүндирип боляр. Икинҗиден, соңкы дөрт-бәш йүзйыллыкда түркменлериң яшан территориал айратынлыклары, этник гатнашыклары, дил контактлары онуң довардарчылык лексикасында өз өчмежек ызыны галдырыпдыр, оны бейлеки огуз диллеринден белли дережеде тапавутландырян айратынлыклар йүзе чыкыпдыр, дерңев материалының гөркезиши ялы, бу *хили* үйтгешмелер малдарларың гөчме илатының дилинде дуярлыклы дережеде йүзе чык-яр; шунуң билен бирликде гөчме малдарларың дил айратынлыклары отурымлы малдарларың дилине-де өз тәсирини етирипдир.

Довардарчылык лексикасынын семантик ве номинатив айратынлыклары өврениленде, йүз тутулан язув ядыгәрликлери шертли суратда доваматлы ишлер хөкмүнде кабул *эдилди*. Эмма онуң относителдиги *теке* (XI а.) ве *эркек кечи* (XIII а.) атларындан белли боляр; довардарчылыгын өсмеги билен ондакы сөзлериң хем семантик модификациялары болуп гечипдир; айры-айры тематик топарларың бирликлери шу бабатда номенклатура терминлери хөкмүнде нейтралдыр. Семантик үйтгешмелер, эсасан, мал бакмак ялы үйтгәп дурян шертлерде болуп гечйәр.

Түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының дүзүминде гипонимик гатнашыклары аңладян сөзлер айратын топары эмеле гетирйәр. Чарвачылыгың типлерини

аңладян халк классификациясы әгирт улы әхмиете эедир. Йөрите параграфда өвренилен «гипонимик гатнашыклары аңладян сөзлер түркмен дилиниң довардарчылык лексикасының *системалайын* айратынлыкларыны ачып гөркезйәр. Гипонимик лексика онуң *системалайын* хәсиетлериниң беркдигини гөркезйәр.

Довардарчылык лексикасының түркмен дилиниң диалектлерине болан *гатнашыгы* өврениленде, онуң түркмен дилинде, эсасан, бир битеви системаны эмеле гетирйәндигини, диалектал тапавутларың ужыпсыздыгыны гөркезди; теке, ёмут, салыр, әрсары, сарык *диалектлеринде* лексик тапавутлар аз, отурымлы довардарчылык эден түркменлериң диалектлерине-де ёкарда агзалан диалектлер өз гүйчли тәсирини етирипдир. Нохур диалектинде душ гелйән параллеллик (*субай//ё:з, гарабаш//гаракелле ялы*) мунуң айдың субутнамасыдыр.

Довардарчылык лексикасы малдарчылык лексикасында *айратын орны эелейәр, экеранчылык* лексикасы билен гатнашыкда малдарчылык (довардарчылык) лексикасы доминирлейҗи рола эедир. Довардарчылык лексикасының түркмен дилиниң аңладыҗылык мүмкинчиликлериниң артмагына етирен ве етирйән тәсири улудыр, бу тәсир классыкы *шахырларың* эсерлериниң дилинде хем дуюляр.

Гиришде белленен ишчи чакламаларың *бирнәчеси* тассыкланды. Доварың өзбашдак идег талап эдйән мал боландыгы билен баглылыкда, оңа дегишли лексика өзбашдак лексики подсистеманы эмеле гетирйәр. Спорадик ягдайда душян *гошмак* ялы ек-түк сөзлер болаймаса, довар тохумыны аңладян сөзлер малдарчылыгың бейлеки угурларында гайталанмаяр; яш-җынс аңладян системаның дүедарчылык ве гылялчылык билен кәбир принципиал меңзешликлери бар хем болса, оларың лингвистик йүзе чыкышы айры-айрыдыр (токлы - торам ялы сейрек ягдайлар назара алынмаяр). Меңзешликлер алык алыш системасында ёк болуп, тагмаларда көп *душ* гелйәр.

Малдарчылыгың гадымы, ызыгидерли хоҗалык иши болaндыгы билен *баглылыкда*, онда алынма сөзлериң аздыгы барадакы ишчи чаклама хем тассык болды. Экеранчылык лексикасындан тапавутлылыкда, довардарчылык лексикасындакы алынма сөзлер аздыр; ондакы башга диллере дегишли сөзлериң аграмлы бөлеги соңкы дөвүрдәки умумыдил *лексикасындан йөрителешен бирликлердир*.

Огуз диллериндәки умумылыклар топарлайын генетик якынлыкдан гелип чыкяр, шейле-де болса бу умумытүрки умумылыкдан дуярлыклы тапавутланмаяр; Орта ве Кичи

Азия түрки диллерини бири-бирине якынлашдырян элементлер агдыклык эдйәр. Түркмен-газак умумылыкларында бейлеки диллерде габат гелмейән параллелликлер гөзе илйәр (уйтгы ве ш.м.).

Түркмен хожалыгы комплекслейин хәсиете эе боландыгына баглылыкда довардарчылык лексикасы билен экеранчылык лексикасының арасында гарашылян утгашыклыклара душ гелинмейәр.

Шейлеликде, довардарчылык лексикасының йөрите өвренилмеги түркмен дилиниң бай лексики гатлакларының ене бириниң бирликлерини ылмы доланышыга гиризди, ондакы бирликлериң маныларыны, гелип чыкышыны, этимологиясыны, семантик өсүшини, системалайын гатнашыкларыны, белли дережеде өсүш хронологиясыны кесгитлемәге мүмкинчилик берди. Шунуң билен бирликде, шу угур дерңеленде габат гелнен энчеме меселелер өзүниң мундан буянкы ишленмегине гарашяр. Оларың арасында XIII-XVI асырларда түрки (түркмен) монгол этник-дил гатнашыклары, Темирлең дөврүнде түркменлериң гөчүш-гонушлары билен баглы йүзе чыкан дил гатнашыклары, түркмен диалектлериниң векиллериниң хәзирки территорияда орнашышы (гадымы дөвүрлерден башлап), оларың дил гатнашыклары; огуз диалектлериниң айратынлыклары ялы кәхалатда дил билими билен тарых (этнография) ылмының сепишигинде дурян проблемалар бар.

Түркмен дилиниң иң гадымы дөвүрлердәки өсүшини белли дережеде йүзе чыкармак үчин онуң дравид, тибет, хинди, хытай, монгол диллери билен гатнашыкларыны дүйпли эсасда өвренмек зерурлыгы-да өрбоюна галяр.

Гарашсызлыгың берен мивелери эсасында шол диллери практики ве теоретики тайдан өзлешдирмек, алнан билимлери дилимизиң өсүш тарыхы билен баглылыкда уланмак түркмен дилчилериниң өңүнде дурян везипелердендир.

ЭСАСЫ ИНФОРМАНТЛАРЫҢ САНАВЫ

Аловов Гүндогды, чопан, Кака этрабы, 1935, орта билимли.

Аннаҗанов Аннаназар, чопан, Гызылетрек этрабы, 1911, башлангыч билимли.

Арбадов Халым, чопан, Гызылетрек этрабы, 1923, 6 клас билимли.

Ачылов Айназар, Лебап велаяты, Хатап обасы, 1961, ёкары билимли.

Байрамсәхедов Алланур, Нохур обасы, 1915, соватсыз.

Балканов Амандурды, чопан, Гызылетрек этрабы, 1954, орта билимли.

Бөриев Какалы, чопан, Ашгабат этрабы, 1932, башлангыч билимли.

Гандымова Гызылгүл, чопан машгаласындан, Гызыларбат этрабы, 1943, орта билимли.

Гылычныязов Нургылыч, чопан, Гызыларбат этрабы, 1931, 7 клас билимли.

Гелдиев Гелди, яш чопан, Кака этрабы, 1960, орта билимли.

Җумманов Тахыр, Саят этрабы, 1940, ёкары билимли.

Какабаев Балкан, чопан, Гызылетрек этрабы, •1908, башлангыч билимли.

Какабаев Мәми, чопан, Гызылетрек этрабы, 1917, башлангыч билимли.

Какабаев Сарыхан, чопан, Гызыларбат этрабы, 1905-1980, башлангыч билимли.

Көр Гурбандурды, эйран түркменлеринден, 1929.

Көшүлиев Гурбанмырат, чопан, Кака этрабы, 1912, башлангыч билимли.

Мередов Оразгелди, чопан, Бәхерден этрабы, 1931, башлангыч билимли.

Мәмметгулыев Анналы, чопан, Мары этрабы, 1930, башлангыч билимли.

Пащыев Ыляс, чопан, Гызыларбат этрабы, 1932, 7 клас билимли.

Сапаров Дурды, Түркменбашы этрабы, 1927, башлангыч билимли.

Сапаров Өре, малдар, Көнеүргенч этрабы, 1918, башлангыч билимли.

Сарыханов Какабай, чопан, Гызыларбат этрабы, 1934, 7 клас билимли.

Сопыев Гурбандурды, чопан, Көнеүргенч этрабы, 1932, башлангыч билимли.

Сопыев Тагандурды, чопан, Көнеүргенч этрабы, 1929, башлангыч билимли.

Сөвдеков Амандурды, мал гоюжы, Мары этрабы, 1940, орта билимли.

Сәхедов Мухаммет, чопан, Кака этрабы, 1926, 6 клас билимли.

Тойлыев Хожамухаммет, чопан, Бәхерден этрабы, 1951, орта билимли.

Халбердиев Халныяз, чопан, Ашгабат этрабы, 1948, орта билимли.

Хожадурдыев Гурбанмырат, Нохур обасы, 1916, сoватсыз.

Худайназаров Айназар, чопан, Саят этрабы, 1917, башлангыч билимли.

Чайыров Өденияз, чопан, Гызылетрек этрабы, 1927, 7 клас билимли.

Челтеков Өвелек, чопан, Бәхерден этрабы, 1925, башлангыч билимли.

Эминов Ораз, мал докторы, Ашгабат этрабы, 1930, йөрите орта билимли.

ПЕЙДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТ

1. Сапармырат Түркменбашы. Гоюндарчылыгы өсдүрмегиң меселелери. Китапда: Сапармырат Түркменбашы. Гарашсызлык. Демократия. Абаданчылык. -А.: Рух, 1994. -404 с. сс.247-251.

2. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т.I. А-К, М-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. -656 с.

3. Абдуллаев Ф.А. Узбек тилининг Хоразм шевалари Лугат I. Хоразм шеваларининг таснифи II. -Тошкент: Фан. 1961. -346 с.

3а. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Л.: Наука 1971. -404 с.

4. Абулгазы Бахадур хан. Шежереи теракиме (түркменлериң шежереси). Чапа тайярлан ве сөзбашы язан Р.Режебов. -А., Ылым, 1992- -112 с.

5. Азербајчан дилинин гәрб групу диалект ве шивәләри. I чилд. -Бакы: АзССР Элмлар акад. нәшрийјәти, 1967. -282 с.

6. Азербајчан дилинин диалектоложи лүгәти. Бирчилдлик. -Бакы; Аз.ССР Элмләр академијасы нәшрийјәти, 1964. -190 с.

7. Азербајчан дилиниң Муган групу шивәләри. -Бакы: Аз ССР Элмләр акад. нәшрийјәти, 1955. -262 с.

8. Азербајчан дилиниң Нахчыван групу диалект ве шивәләри. -Бакы: Аз. ССР Элмләр акад. нәшрийјәти, 1962. -326 с.

8а. Акмәммедов М. Түркмен дилиниң гарадашлы диалекти. Канд. дисс. -А., 1975, -191 с.

9. Алтаев С. Түркмен дилиндәки эвфемизмлер. -А.: Ылым, 1958. -92 с.

10. Амансарыев Ж. Түркмен дилиниң ёмут шивесиниң демиргазык геплешиклери. Канд. дисс. -А., 1954, -331 с.

11. Аннанепесов М. Хозяйство туркмен в XVIII-XIX вв. -А.: Ылым, 1972. -283 с.

12. Аразкулыев С., Атаныязов С. ве башг. Түркмен дилиниң гысгача диалектологик сөзлүги. -А.,: Ылым, 1977. -216 с.

13. Аразкулыев С. Гарагалпагыстан АССР-ниң Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. -А.: Ылым, 1961. -270 с.

14. Аргынбаев Х. Казактың мал шаруашылыгы жайында этнографиялык очерк. -Алматы: Каз. ССР-нің «Гылым» баспасы, 1962. -172 с.

15. Асланов В.И. «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгари и азербайджанский язык.//СТ, 1972 № 1, сс.62-74

16. Атаев Г. Түркмен дилиниң хүнәрментчилик лексикасының сөзлүги. Ред. С.Мырадова. -А.: Ылым, 1982. -128 с.

17. Атаҗанов М. Түркмен диалектлеринин өвренилишиниң тарыхындан маглумат. -А., 1958. -24 с.

18. Атаҗанов М. Түркмен дилиниң салыр диалекти. Канд. дисс. -А., 1959. -371 с.

19. Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке. Под ред. П.Азимова. -А.: Ылым, 1994. -228 с.

20. Атаныязов С. Түркменистаның географик атларының дүшүндиришли сөзлүги. -А.: Ылым, 1980. -364 с.

21. Ахаллы С.Махмуд Кашгарының сөзлүги ве түркмен дили. -А.: Ылым, 1958. -208 с.

22. Ашыров П. Түркмен дилинде малдарчылык лексикасы (Түркменистан ССР-ниң Дашховуз областының материаллары эсасында). -А.: 1971. -422 с.

23. Багыев Х. Түркмен дилиниң олам диалекти. Канд. дисс. -Ашгабат, 1965. -312 с.

24. Базарова Д.Х. История формирования и развития зоологической терминологии узбекского языка (на материале названий птиц). -Ташкент: Фан, 1978. -204 с.

25. Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. -Ташкент: Фан, 1990. -170 с.

25а. Байрамдурдыев Б. Ахалский говор текинского диалекта туркменского языка. Канд. дисс. -А., 1965. -427 с.

26. Бартольд В.В. История Туркестана. -Ташкент: Туркгосизд-во, 1922. -50 с.

27. Бартольд В.В. Сочинения. т.1. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. -М.: Изд-во вост. л-ры, 1963. -760 с.

28. Бартольд В.В. Сочинения. т.2, часть 1. [Очерки истории туркменского народа]. -М., 1963. сс. 547-623.

29. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. -М.: Высшая школа, 1969. -384 с.

30. Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках.//СТ, 1987. № 3. сс.69-75.

31. Баскаков Н.А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. -А.: Ылым, 1988. -140 с.

32. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». -М.: Наука, 1985. -208 с.

33. Башкорт һөйләштеренең һүзлеге (ике томда) II том (көньяк диалект) -ˆфө, 1970. -326 с.

34. Бегалин С. Төлбасылар (Очерк, энгімелер жыйнагы). -Алматы: Казактың Бириккен Мемлекет Баспасы, 1948. -120 с.

35. Бейбутова Р.А. Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода. АКД. -М., 1988. -24 с.

35а. Беляев И.А. Русско-туркменский словарь. -А.: 1913.

36. Бердиев Р. Түркмен дилиниң диалектлеринде ве геплешиклеринде ишликлер (Лексики-морфологик айратынлыклары ве шахс гөркезйән формалары). -А.: Ылым, 1988. -264 с.

37. Бердикулов Х. Лексика животноводства долины Заравшана. АКД. -Душанбе, 1992. -23 с.

38. Бертагаев Т.А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках. В кн.: Проблема общности алтайских языков. -Л.: Наука, 1971. -404 с. 90-109 сс.

39. Болатов Ж. Семей облысының Абай, Шубартау аудандарында туратын казактар тіліндегі ерекшеліктер туралы. в кн.: *Вопросы истории и диалектологии казахского* языка. -Алта-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1960. -178 с. сс.145-148.

40. Боровков А.К. «Бада и ал-лугат Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. -М.: Изд-во вост. литературы, 1961. -265 с.

41. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тефсира XII-XIII вв.-М.,: Изд-во вост. литературы, 1963. -368 с.

42. Брызгалов С.И. Түркменистаның доварсдарчылыгы. А., 1929.-126 с. (арап элипбийинде).

43. Будагов Л.А. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий... В 2-х тт. -Спб, Типография Акад. наук. 1871.

44. Будагов Р.А. Близкородственные *языки и некоторые* особенности их изучения. В кн.: Типология сходств и различий близкородственных языков. -Кишинев: Штиинца, 1976. -100 с. стр.3-14.

45. Будагов Р.А. Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки). -М., Изд-во МГУ, 1963. -302 с.

45а. Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакии. АКД. -Ташкент, 1972. -31 с.

46. Вениаминов А.А. Породы овец мира. -М.: Колос, 1984. -208 с.

47. Вепайы. Ровнакыл-ыслам. -А.: Мирас КК, 1991. -78 с.

48. Гаджиев Т.И. О происхождении геминат в тюркских языках//СТ, 1971. № 6. сс. 26-31.

48а. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-филологический анализ праязыка и протокультуры. -Тбилиси, 1984. т.1. 1984. -428 с; т.2. 1984.-1328 с.

49. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В. Вс. История происхождения индоевропейских языков.//В мире науки. -1990. № 5. сс.66-73.

50. Гамкрелидзе Т.В. К проблеме «Азиатской прародины» индоевропейцев. В кн.: Ирано-афразийские языковые контакты. -М.: Наука, 1987. -172 с.

51. Гарагалпагыстанлы түркменлериң накыллары. Чапа тайярлан С.Аразгулыев. -А.,: Ылым, 1968.

52. Гараев А. Зенан хакында айдым. Повестлер, хекаялар. -А.: Ягшылык, 1994.

53. Гарипов Т.М. М.Кашгари и кыпчакские языки Урало-Поволжья.//СТ. 1972. № 1. -сс.47-51.

54. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. II том. Язык и литература. -М.: Изд-во вост. л-ры, 1961.

55. Гочмырадов Х. Чөлдәки ышыклар (Газанжык районының «Газанжык» совхозының малдарларының иш тежрибесинден). -А.: Түркменистан, 1973. -54 с.

56. Губанов С.М. Овцеводство Туркменистана. -А.: Туркм. гос.
изд-во, 1936, -240 с.

57. Губогло М. Гагаузская терминология по скотоводству. В кн.: Тюркская лексикология и лексикография. -М.: Наука, 1971, -312 с. сс.217-236.

58. Gulmuhammedow A. Aamь derja Tyrkmenlerinde gara keəli carvacьlьgь ve опьп ьgtьsadь ehemijeti //Tyrkmenistan, 1929, 26-27 dekabьr.

59. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. -М., Наука, Главная редакция восточной литературы, 1967. -504 с.

60. Гумилев Л.Н. Хунны в Китае. Три века войны Китая со степными народами III-VI вв. -М.: Наука, 1974. -260 с.

61. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1, 2ю -. М.: Русский язык, 1978, 1981.

62. Демидов С.М. Туркменские овляды. Под ред. В.Н.Басилова. -А.: Ылым, 1976. -196 с.

63. Derleme sözligi. cc. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9. -Ankara, 1963-1977.

64. Джанабилов Ш. Скотоводческие термины в казахском языке. АКД. -Алма-Ата, 1953.

65. Divanu lugat-it-türk tercumesi. -. Çeviren B.Atalay. -Ankara, 1992.

66. Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. -676 с.

67. Дурдыев Р. Ак дереклериң айдымы. -А.: Магарыф, 1994.

68. Дурдымырадов Н. Түркмен дилиниң алили диалекти. -А., 1950. -217 с.

69. Дыбо В.А. Ностратическая гипотеза (гипотеза и проблемы). -Изв. АН СССР, сер. литературы и языка, 1978. т.37. № 5.

70. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. -Чебоксары. Чувашское книжное изд-во, 1964. -356 с.

71. Егоров Н.И. Проблемы генетической и хронотопологической стратификация лексики чувашского языка и теория булгаро-чувашской этно-языковой преемственности. АДД. -Алма-Ата, 1992. -82 с.

72. Ербенди Ө. Гоюн - өвлүйә.//Э. ве с., 1994, 6 сентябрь.

73. Ербенди Ө. Гурдун гүндиз увласын.//Э. ве с., 1994, 16 июнь.

74. Еремеев Д.Е. «Тюрк» - этноним иранского происхождения? (К проблеме этногенеза древних тюрков).//СЭ, 1990. № 3. -сс.129-135.

75. Жапаров Ш. Лейлек говорунуң лексикалык өзгөчөлөктөрүнен. Китапда: Кыркыз тили боюнча изилдөөлөр. -Фрунзе: Илим, 1970. -127-137 сс.

76. Зәринәзадә Н. Фарс дилиндә азербајчан сөзләри. -Бакы: АзССР Элмләр акад. нәшриййәти, 1962, -436 с.

77. Ибрагимов С., Асамутдинова М. Отражение профессиональной терминологии в «Дивану лугат-ит-турк« и «Кутадгу билик».//СТ, 1972, № 1. сс.114-122.

78. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка. -М.: Просвещение, 1983. -126 с.

79. Иванов Вяч. Вс. К проблеме тохаро-алтайских языков связей.//ВЯ, 1988. № 4. -сс.99-102.

80. Иванов М.Ф. Полное собрание сочинений. Том четвертый [Овцеводство]. -М.: Колос, 1964. -780 с.

81. Иранское языкознание. История, этимология, типология. -М.: Наука, 1976. -224 с.

82. Исламов М. Азербајчан дилинин Нуха диалекти. -Бакы: АзССР Элмлар акад. нәшрийјәти, 1968. -274 с.

83. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть IV. Лексика. -М.: Изд-во АН СССР, 1962. -128 с.

84. *Ишбердин Э.Ф.* Историческое развитие лексики башкирского языка. Отв. редактор *З.Г.Ураксин*. -*М.: Наука*, 1986. -152 с.

85. Ишбердин Э.Ф. Названия животных и птиц в башкирских говорах. АКД. -Уфа, 1970.

86. Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). -Алма-Ата: Наука, 1986. -272 с.

87. Казак тiлiнiң диалектологиялык сөздiгi. -Алматы: Каз. ССР-нiң «Гылым» баспасы, 1969, -426 с.

88. Карпов Г.И. Родовые тамги у туркмен.//Изв. ТФАН СССР, 1945, № 3-4, 43-49.

89. Карпов Г.И. «Тагма».//Туркменоведение. -1929. -№ 8-9. -сс.29-35.

90. Касымов Р.М. Арабские лексические элементы в туркменском языке. -А., 1947. -37 с.

91. Кербабаев Б. Сайланан эсерлер. -А.: Магарыф, 1992.

92. Китабы Дедем Горкут. -А., 1995.

93.Clauson G. The Turkish elements in 14th century Mongolian.// Central Asiatic Journal. Volume V. № 14, 1960. ss 301-316.

94. Codex Cumanicus. Budapest, 1981. -395 с.

95. Корнилов Г.Е. Евразийские лексические параллели. К уточнению объема и характера булгаро-чувашско-венгерских лексических параллелей-1. Учебное пособие. -Чебоксары-1973. -299 с.

96. Курбанов О.Р. О названиях-параллелях представителей животного мира в туркменском языке.//Изв. АН ТССР, СОН, 1975. № 5. -сс. 75-81.

96а. Күренов С. Демиргазык Кавказ (Ставрополь) түркменлериниң геплешигиниң айратынлыгы. II бөлүм. (Текстлер ве сөзлүк). Канд. дисс. -А., 1959. -266 с.

97. Kürenov S. Kafkasya oguzlari veya türkmenleri (Çovdurlar, igdirler, söyüncacilar). -Istanbul, 1995. -144 s.

98. Курышжанов А.К. Кашгари о кыпчакском языке.//ТС 1972. № 1. сс.52-6

99. Кульманов Г. Геокленский диалект туркменского языка. -А.: Ылым, 1991. -

100. Kutlu M. Şavakli Türkmenlerde göçer hayvancilik. -Ankara, 1987. -224 s.

101. Мавыев Н. Түркмен дилиниң арабачы диалекти. -А.: Ылым, 1987. -119 с.

102. Мавыев Н. Түркмен дилиниң арабачы диалектинде сөзлериң семантик айратынлыклары хакында. Китапда: Диалект лексикасы. -А.: Ылым. 1980. сс.55-60.

103. Магтымгулы. Шыгырлар. Үч томлук. 1, 2 т. -Ашгабат: Түркменистан, 1992, 1994.

104. Мадрахимов О. Узбек тилининг угуз лахжаси лексикасини урганиш масалалари. -Тошыент: Фан, 1973. -192 с.

105. Малов С.Е. Енисейская писменность тюрков. Тексты и переводы. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. -116 с.

106. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. -112 с.

107. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951, -452 с.

108. Марков Г.Е. Кочевники Азии (Хозяйственная и общественная структура скотоводческих народов Азии в эпоху возникновения, расцвета и заката кочевничества). АДД. -М. МГУ, 1967. -31 с.

109. Материалы по истории туркмен и Туркмении. т.I.VII-XV вв. Арабские и персидские источники. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. -612 с.

110. Мащаков Х. Човдурский диалект туркменского языка. Канд. дисс. -А. 1949. -157 с.

111. Меңлиева Г. Түркмен дилиниң сакар диалекти. Шанд. дисс. -А.; 1964. -448 с.

112. Меркулова В.А. Очерки по русской народной номенклатуре растений (Травы. Грибы. Ягоды). -М.: Наука, 1967. -260 с.

113. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилиниң диалектологиялык сөздүгү. I том. -Фрунзе: Илим, 1972. -712 с.

114. Мусаев К.М. Значение диалектной лексики в сравнительной лексикологии тюркских языков.//СТ, 1973. № 6. сс.44-50.

115. Мустакова Җ. Түркмен дилиниң Астрахань геплешиги. Канд. дисс. -Чәрҗев, 1990. -197 с.

115а. Мухаммедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. -А.: Ылым, 1974.

116. Мурадова С. О терминологии туркменского ковроткачества. В кн.: Тюркская лексикология и лексикография. -М.: Наука, 1971. 312 с. сс.243-255.

117. Мухаммедова З.Б. К вопросу о том, какие языки бытовали на территории Туркмении.//Изв. АН ТССР, СОН, 1978, № 2. 45-52 сс.

118. Мухаммедова З.Б. Материалы к изучению животноводческих терминов туркменской лексики.//Изв. АН ТССР, сер.общ.наук, 1961, № 2. сс. 76-85.; № 3. -сс. 59-76.

119. Мухаммедова З.Б. О некоторых гидронимах Западной Туркмении. В кн.: Структура и история тюркских языков. -М.: Наука, 1971. -312 с. сс,179-186.

120. Мухаммедова З.Б. Парные словосочетания туркменского языка с неясным компонентом//Изв. АН ТССР. 1971. № 1. сс.58-65.

121. Мырадова С. Халычылык ве эл ишлеринин сөзлүги. -А., 1967. -99 с.

122. Надергулов У.Ф. Башкирско-казахские языковые контакты.//СТ, 1986, № 3. сс.14-17.

123. Наджип Э. Тюркский язык Делийского султаната XIV века.//СТ, 1982, № 3 сс.72-85.

124. Назаров О. Туркменско-русское языковое взимодействие. АДД. -А., 1990. -67 с.

125. Накыллар ве аталар сөзи. Чапа тайярлан К.Беркелиев. -А.,: ТДН, 1961. -156 с.

126. Накысбеков О. Казак тiлiнiн онтvстiк говорлар тобы. -АДД. -Алматы, 1994. -79 с.

127. Накысбеков О. Кокшетау экспедициясынын материалдарынан. В кн.: Вопросы истории и диалектологии казахского языка. -Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1960. -178 с. сс. 91-110.

128. Нартыев Н. Түркмен дилинин сарык диалекти. Чәржев, 1959. -196 с.

129. Нартыев Н. Түркмен диалектологиясынын эсаслары. -Чәржев, 1994. -248 с.

130. Некоторые вопросы лексики и грамматики тюркских языков. -М., 1973.

131. Нурбадов К. Зенан хамраклыгынын овазы.//Эдебият ве сунгат, 1994, 9 сентябрь.

132. Нурмагамбетов Э. Түркменистандагы казактардын тiлi. -Алматы: Гылым, 1974. -166 с.

133. Одинцов Г.Ф. Из истории гиппологической лексики в русском языке. -М.: Наука, 1980. -224 с.

134. Ожегов С.И. Словарь русского языка. -М., 1986.

135. Оразов А. Скотоводство у туркмен в XIX - начале XX в. Под ред. Г.Е.Маркова. -А.,: Ылым, 1995. -330 с.

136. Орузбаева Б.О. Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения лексики киргизского языка в историческом плане.//СТ. 1972. № 1. -сс.43-46.

137. Осмоналиева Б. Об отражении лексики киргизского языка в словаре М.Кашгари «Дивану лугат-ит-турк».//Там же. сс.97-99.

138. Отраслевая лексика дагестанских языков. Названия животных и птиц. Тематический сборник. -Махачкала, 1988. -185 с.

139. Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. -Л. Наука, 1973. -260 с.

140. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. -Л.: Наука, 1972, -362 с.

141. Өвезов А. Түркмен эдеби дилинде алынма сөзлериң уланылышы. -А.: Ылым, 1988. -265 с.

142. Өвезов А. Түркмен дилинде сөзүң ве сөзлүк составының өсүши. -А.: Ылым, 1989. -136 с.

143. Ögel B. Türk kultur tarihine giriş. Türklerde köy ve şehir kulturu. (Gökturklerden Osmanlilara). Cilt:I. -Ankara, 1991. -495 s.

144. Ögel B. Türk kultur tarihine giriş. Türklerde yemek kulturu (Gökturklerden Osmanlilara). Cilt:4. -Ankara, 1991. -456 s.

145. Ögel B. Türk kultur tarihine giriş. Türklerde ziraat kulturu (Gokturklerden Osmanlilara). Cilt:II. -Ankara, 1991. -527 s.

146. Өмірзаков Т. *Мал түгіне байланысты калыптаскан* этнографизмдер. Китапда: Казак тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. -Алматы: Гылым, 1988. -220 б. 154-181 с.

147. Пахратдинов К.А. Животноводческая лексика в каракалпакском языке. АКД. -Нукус, 1992. -19 с.

148. Пенжиев М. Историческое развитие и современная структура земледельческой лексики в туркменском языке. -А.: Ылым, 1991. -244 с.

149. Пенҗиев М. Түркмен дилиниң профессионал лексикасы (Экеранчылык лексикасының мысалында). -А.: Магарыф, 1991. -208 с.

150. Пенҗиев М. Түркмен дилиниң экеранчылык лексикасы. -А.: Ылым, 1979. -184.

151. Петренко А.Г. Древнее и средневековое животноводство Среднего Поволжья и Предуралья. -М.: Наука, 1984. -176 с.

152. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. -М.: МГУ, 1980. -168 с.

153. Поляков С. Этническая история северо-западной Туркмении в средние века. -М.: МГУ, 1973. -198 с.

154. Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимат аль-адаб. Часть I-II. Труды Института востоковедения. XIV. - М.-Л., Изд-во АН СССР, 1938.

155. Потапов Л.П. Древний обычай, отражающий первобытно-общинный быт кочевников. В кн.: Тюркологический сборник. -М.-Л. Изд-во АН СССР, 1951. сс.164-175.

156. Потапов Л.П. Очерки из истории алтайцев. -М.-Л. 1953. -207 с.

157. Проблема общности алтайских языков. -Л.: Наука, 1971. -404 с.

158. Рагимов М.Ш. «Дивану лугат-ит-турк» М.Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка.//СТ 1972 № 1. сс.75-82.

159. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. тт.1-4.-СПб, 1893-1911.

160. Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках юго-западной группы. АДД. -Баку, 1984. -39 с.

161. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. - М.: Изд-во иностр. л-ры, 1957. -254 с.

162. Рассадин В.И. Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. -М.: Наука, 1980. -116 с.

163. Рассадин В.И. Роль контактов в образовании тюрко-монгольской языковой общности.//ВЯ, 1988, № 4ю -. 103-108 сс.

164. Режебов Р. Гадым түркмен эдебияты. -А.: Ылым, 1991. -344 с.

165. Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази Хивинского хана. Перевод и предисловие Г.С.Саблукова с послесловием и примечанием Н.Ф. Катанова. -Казань, Типо-литография императорского университета, 1906. -336 с.

166. Рона-Таш А. Алтайский и индоевропейский (Заметки на полях книги Т.В.Гамкрелидзе и Вяч. Вс.Иванова).//ВЯ, 1990, № 1. сс. 26-37.

167. Рона-Таш А. Общее наследие или заимствование (К проблеме родства алтайских языков).//ВЯ, 1974. № 2. -сс.31-45.

168. Рустамов Р.Э. Губа диалекти. -Бакы.: Аз. ССР Элмләр акад. нәшриййәти, 1961. -281 с.

169. Рустемов Л.З. Казиргі казак тіліндегі араб-парсы кірме создері. -Алматы: Гылым, 1982. -160 б.

170. Русская региональная лексика XI-XVII вв. -М.,: Наука, 1987. -252 с.

171. Русско-башкирский словарь. -М., 1948.

172. Русско-киргизский словарь. -М., 1949.

173. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Пер с -М.: Изд-во иностр. л-ры, 1955. - 222 с.

173а. Сапарова Г. Диалект хасарли туркменского языка. -А., 1967. -215 с.

174. Сарыбаев Ш.Ш. К вопросу о монгольско-казахских языковых связях. В кн.: Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып.2. -Алма-Ата: Изо-во АН Каз. ССР, 1960. -178 с. сс. 34-71.

175. Сарыханов М. Балыкчылык лексикасы. -А.: Ылым, 1993. -144 с.

176. Сарыханов М. К вопросу о значении этнонима «туркмен» в Кн.: Вопросы советской тюркологии. Материалы IV Все союзной тюркологической конференции. Часть I. Отв. ред. Б.Ч.Чарыяров -А.: Ылым, 1988 сс.122-127.

177. Сат Ш.Ч. Табу и эвфемизмы в тувинском языке.//СТ, 1981. № 5. -сс.42-4

. 178. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. - М.: Изд-во вост. л-ры, 1962. -644 с.

179. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М.: Наука, 1966. -438 с.

180. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -М.: Наука, 1974. -788 с.

181. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «в», «г», «д». -М. Наука, 1980. -396 с.

182. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). -М. Наука, 1974. -768 с.

183. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык создүгү. -Фрунзе: Илим, 1988. -335 б.

184. Сейди. Сайланан эсерлер. -А., Туркменистан, 1977. -277 с.

185. Словарь русского языка. -М., 1986.

186. Словарь русского языка XI-XVII вв. Вып.1. (А-Б). - М.: Наука, 1975; вып.12. (О-Опарны). -М.: Наука, 1987.

187. Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тезисы доклада и сообщений Всесоюзной тюркологической конференции 27-29 сентября 1976 г. -Алма-Ата: Наука, 1976. -356 с.

188. Согдийские документы с горы Муг. Чтение. Перевод. Комментарий. Вып.2. Юридические документы и письма. -М.: Изд-во вост. л-ры, 1962. -222 с.

189. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. -М.: Наука, 1984. -484 с.

190. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. В 2-х томах Л., Наука, 1975. -672 с. (т.1), - с.(т.2).

191. Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. -М.: Наука, 1991. -298 с.

192. Sümer F. Anadolu'da Mogollar.//Selcuklu araştirmalari dergisi t. 1969. -Ankara, 1970. 1-147 s.

193. Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. -Черкесск: Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1977. - 174 с.

194. Сыдыков С. Орта Азия, Туштук Сибирь турк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар. -Фрунзе: Илим, 1984. -168 б.

195. Сыромятников Н.А. Как отличить заимствования от исконных общностей в алтайских языках? //ВЯ, 1975. № 3. сс.50-61.

196. Таганов Ш. Гара йылгынын гызы Роман \чүнҗи китап. -А.: Түркменистан, 1994.

197. *Tarama sözlüğü*. 1-6 cc. -Ankara. Türk tarih kurumu basimevi, 1963-1972. -4814 s7 -.

198. Татар теленен диалектологик сүзлеге. -Казан: Татарстан китап нэшрияты. 1969. -644 с.

199. *Татаринцев Б.И.* Заимствования или исконная лексика? (К проблеме слов *иноязычного происхождения* в тюркских языках)//ВЯ, 1993, № 1, с.114-128.

200. Tezcan S. Yaygin bir golge sozcuk: cisek/cisik. //*Turk dilleri arastirmalari*. Cilt:3. -Ankara, 1993. ss.257-266.

201. Токтабаев А. Коневодство казахов в XIX - начале XX вв. (Историко-этнографическое исследование). АКД. - *Алма-Ата, 1992*. -19 с.

202. Тохарские *языки. Сборник статей*. Под ред. и вступ. статьей В.В.Иванова. -М.: Изд-во иностр. л-ры, 1959. -223 с.

203. *Тошкент области* узбек шевалари (Фонетика, морфология, лексика, синтаксис). -Тошкент: Фан, 1976ю-172 с.

204. Трубачев О.Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. -М.: Изд-во АН СССР, 1960. -115 с.

205. Трубачев О.Н. Реконструкция слов и их значений.//ВЯ, 1980, № 3, сс.3-14.

206. Түркмен дилинин сөзлүги. -А., 1962.

207. Түркмен халкының гелип чыкышының, дүнйә яйрайшының ве онуң дөвлетининң тарыхының проблемалары. Халкара ылмы конференцияның докладларының ве хабарларының тезислери. Ашгабат, 1993, 25-26 октябрь. -А.: Рух, 1993. -192 с.

208. Туркменско-русский словарь. М., 1968.

209. Улы русча-түркменче сөзлүк. М., 1986, 1987.

210. Урунов Т. Узбекская овцеводческая терминология (на материалах Кашгадарьинской области Уз. ССР). АКД. - Самарканд, 1964. -19 с.

211. Фазлалла Решидеддин. Огузнама. Парс дилинден терҗиме эден Салар Баба Гулалы оглы Салар Харыдары. Дүзүҗи, сөзбашы ве белликлер язан Н.Б.Халимов. -А.,: Түркменистан, 1990. -120 с.

212. *Фазлаллах Решид ад-дин*. Огуз-наме. Перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р.М.Шукюровой. -М.: Дом Бируни, 1991. -128 с.

213. Фазылов Э.И. Огузские языки в трудах восточных филологов XI-XVIII вв.//СТ, 1971, № 4. сс.83-97.

214. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. -М.: Прогресс, 1986.

215. Филин Ф.П. Историческая лексикология русского *языка. Проспект. -М.,: Наука, 1984. -176 с.*

216. Хатиби С. Персидские документальные источники по социально-экономической истории Хорасана XIII-XIV вв. -А.: Ылым, 1985. -136 с.

217. Ходжагелдыев Б. Верблюдоводческая лексика в туркменском языке. АКД. -А., 1991. -22 с.

218. Ходжамбердыев Г. Лексика животноводства узбекского языка (на материале Ферганской долины). АКД, -Ташкент, 1975.

219. Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. -М. Гл. ред. вост. л-ры, 1975. -232 с.

220. Худайбергенов Ж. Түркмен дилиниң емрели диалекти. -А.: Ылым, 1977. -218 с.

221. Худайназаров Б. Сайланан эсерлер. \ч томлук. II том. -А.: Түркменистан, 1995.

222. Хыдыров М. Түркмен дилиниң кәбир диллере болан гатнашыгы. Китапда: А.М.Горький адындакы ТДУ-ның ылмы язгылары. XIII гойберилиш. -А., 1958. 191-235 сс.

223. Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. -М.: Наука, 1970. -280 с.

224. Цырендондоков Н.Д. Основы овцеводства. Биологические особенности овец. Технология производства. -М.: Госагропромиздат, 1989. -176 с.

225. Cinar A.A. Turklerde at ve atcilik. -Ankara, 1993. - 174 s.

226. Чоммадов О. Ата диалектиниң лексика-семантик айратынлыклары. Китапда: Диалект дексикасы. -А.: Ылым, 1980. сс.61-76.

226а. Чоммадов О. Түркмен дилиниң ата диалекти. -А., 1975. -180 с.

227. Чоммадов О. Түркмен дилиниң Керки топар диалектлери. -А.: Ылым, 1991. -18 с.

228. Чөрлиев О. Түркмен дилиниң Мары геплешиги. Канд. дисс. -Чәржев, 1963. -306 с.

229. Чунгаев Я. Лексические взаимосвязи тунгусо-маньчжурских и древнетюркских языков. Методические разработки. -А.,: 1983, 130 с.

230. Чунгаев Я. О связах туркменского и древнетюркского языков с венгерским. -А.: Ылым, 1985. -84 с.

231. Шамырадов К. Түркмен дилиниң ёмут диалектиниң гүнбатар геплешиклери. Канд. дисс. -А., 1960, -372 с.

232. Шелов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы (К проблеме классификации специальной лексики).//ВЯ, 1984, № 5, сс.76-87.

233. Шервашидзе И.Н. Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд.//ВЯ, 1989. № 2. сс.54-92.

234. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. -Алма-Ата: Наука, 1976. -444 с.

235. Ширәлиев М.Ш. Бакы диалекти. Икинчи чапы. -Бакы: Аз. ССР Элмләр акад. нәшриййәти, 1957. -226 с.

235а. Шихнев А. Говоры туркмен Бухарской области Уз. ССР. -А., 1982. -158 с. 37 с. (приложение).

235б. Шых Ыслам Шереф Хожа Хорезми. Муъину-лмүрид. -А.: Рух. 1995. -96 с.

236. Щербак А.М. К методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой). -М.: Изд-во вост. л-ры, 1960. -15 с.

237. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. В кн.: Историческое развитие лексики тюркских языков. -М.: Изд-во АН СССР, 1961. сс.82-172.

238. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббет-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. -М.: Изд-во вост. л-ры, 1959. -172 с.

239. Щербак А.М. О морфологическом составе образных глаголов типа bakyr-, cakur-, hajkyr-.//СТ. -1971. -№ 3.

240. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя) -Л.: Наука, 1977. -192 с.

241. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л.: Наука, 1970. -204 с.

242. Юсупов Х. Древние скотоводы северо-западного Туркменистана. АДД. -М., -45 с.

243. Язлыев Ч. Түркменистаның Руссия бирикдирилмегиниң өңүсырасында түркменлериң жемгыетчилик-ыкдысады гурлушы.//Түркме-нистаның халк магарыфы, 1991. -№ 7. 34-38 сс.